

СУЧАСНІСТЬ

О. Тарнавський: З циклу «Вірші про реальність» — О. Ізарський: Ранок — О. Довженко: Китайський святий — Я. Рудницький: В країні Франца Йосифа II — М. Прокоп: Ще одна американська пропозиція порозуміння з СРСР — Р. Рахманний: Українська міжнародна політика з позиції власної сили — А. Жук: М. Русов і його батьки — О. Кравченко: Ще про «українське питання в Англії 50 років тому» — Критика і бібліографія — Нотатки

9 (33)

ВЕРЕСЕНЬ 1963

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

9 (33)

ВЕРЕСЕНЬ 1963

РІК ВИДАННЯ ТРЕТІЙ

МЮНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій

Р е д а к ц і я :

Іван Кошелівець (головний редактор), Богдан Войчук, Богдан Кравців,
Кирило Митрович, Дарія Ребет, Володимир Стахів.

Редакція не приймає статей, не підписаних автором. У справі незамовлених та неприйнятих статей не листується.

Редакція застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову. Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Gemäß dem Gesetze über die Presse vom 3. Oktober 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäß der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. Februar 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandstudien e. V.
8 München 2, Karlsplatz 8/III (Tel.: 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer: Roman Tymkewycz

Druck: Buchdruckerei und Verlag «Biblos» G.m.b.H., München 13, Hess-Str. 50-52

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

ОСТАП ТАРНАВСЬКИЙ: З ЦИКЛУ «ВІРШІ ПРО РЕАЛЬНІСТЬ»

ГЕНЕЗА

День перший

Людина зліплена із глини:
з глибин земних,
із надрів недоступних
(де ще ятрить вогонь — вічний порив),
поволі виповзала на поверхню —
із серцем,
        що, мов атом
                        того вогню,
що був початком речей, —
ішла і грузнула у глину,
що виповняє формою життя одного вік;
ішла встромивши погляд удолину,
услід течіям рік,
де шлях
        у життєдайні океани...

День наступний

На березі безмежних океанів
— де сонце висисає життєдайність вод,
щоби розсипати її на жир вітрам,
мов хижим птахам,
— де станули стихії,
        мов стовпи,
                        над територією тиші,
війнув холодний страх:
мов білим льодом,
        заморозило порив:
на березі безмежних океанів
Хароном станув страх...
— І захисту шукаючи у гущах лісу,
людина стала будувати загороду,
замкнувшись від світу
        рукотворним муром,
в красивім домі
        самолюбної ілюзії,

в самотній келії,
звідкіль немає вікон з виглядом у вічність,
в задушливім затишші власного обмеження —
співати стала голосно про людську велич і красу,
щоби не бачити й не чути,
як зорі кажуть казку про
велику ніч.

День передостанній

У скляній вежі коштовного палацу
діамантом
загорівся атом
того вогню,
що вилетів поривом людську глину:
і людське серце —
той атом,
що призначен оживить простори —
у вічному кружлянні творчих змін
подарувати іскорку,
щоб загорілися світи новим життям,
плигнув летючим птахом
— кораблем
— блискучою ракетою:
до зір,
до сонця,
до джерел вогню,
з якого вийшов,
того вогню,
що є початком речей.

День останній

Лиш тим, хто сповнений поривом,
призначено згоріти у вогні,
коли всю землю
до сну
укриє білим льодом
велика ніч.

ХЛОПЕЦЬ І МОРЕ

Хлопець і море — два опоненти:
сила і ніжність,
простір і пункт;

ось і зустрілися на побережжі,
мов змагуни, що готові на змаг.

Хлопець лиш слухає, дивиться, мірить,
вперше зустрівши стихію води;
море незмінне — воно споконвічно
все поглинає, хвилює і жде.

Хлопець стоїть перед морем і мріє:
мрії на морі — немов кораблі:
їх не зупинять безмежні простори,
їх не поглине таємна глибинь.

Море — це шлях, що відкритий у вічність —
хлопцеві мрія відкрила цей шлях.
... І попливе він у сині простори,
щоб все життя провести на морях.

БЕРЕГ

... Людина станула на березі ріки,
яка пливе у вічні океани...

Це той же самий берег, де ти вийшов,
щоби спіймати мрію, що — мов пташка —
заманювала у глибокий ліс,
виспівуючи про країну щастя.

... Людина продиралась у глибокий ліс,
витоптуючи шлях до мрії...

Ти перейшов крізь темноту гущавин
за звуком пісні, що була
лиш відзвук мрій твоїх
— немов луна
твоїх уявних посягань в ніщо.

... Людина станула на березі ріки,
яка пливе у вічні океани...

Ти повернувся тут — на той же берег,
звідкіль ти вийшов, щоб шукати щастя:
та не на мрію —
ждеш на білий човен,
який пливе рікою в океани,

Клубок розпеченого світла спливає над містечком і сліпить заспані очі хат понад площею, білить церкву й сіянням бань та хрестів вінчає супокій росяних толок, кучері парку й вкритий з країв грузьким пилом большак. Луцаться і тухнуть тонкі плями рожево-синьої полуди на відкритих у садок вікнах Вітиного будинку. В останньому сні ніжаться покої.

М'які бабусині капці тихо, наче розчаровано, ступають по підлозі. Боязко відчиняється непомірно висока половина глянсованих дверей до спальні. — Радше тасмно збентежена, ніж насправді байдужа, бабуся мовчки дивиться на Вітю. Не будить. За нею — щілина дверей, поломаний Льокиним ліжком соняшний овал, що, наче килим, лежить посеред підлоги, а на стіні яріє дугою і плете веселку в шибці вікна.

Раптом Віктор відкриває очі. День надворі і в хаті! — Довго чекане й страшне перше вересня! Школа!

Вікторові ввижається, що він запізнився до школи. На мить з'являється навіть думка, що взагалі не треба було спати цієї ночі. Схід сонця золотим ранком здався йому останнім спалахом дня, наближенням вечора.

А густий бабусин гребінець нічого не хоче знати — скородить Вітину голову й боляче видирає волосяні вузлики, ковтюшки... Бабуся пильнує, щоб хлопчик доїв булку й допив молоко. Нарешті вона востанне оглядає Вітину зачіску, поправляє бант над досконало випрасованою блюзою, зиркає на зовсім нові ботики і подає учневі ранець. — Ранець пахне шкірою. У ньому сторчма стоять обгорнутий папером буквар і вчора підписані татом зшитки. Між свіжими стінками ранця застряв пенал з гострою й охайно заструганими олівцями — ніжножовтим, рожевим, брунатним, червоно-синім, і ручками, а в маленьких відділах — пера і готова підчистити олівець або й чорнильну кляксу гумка, свіжа і гостробока. На гумці дрібненькі печатки, схожі на череп і навхрест складені кістки, чорні значки.

Віктор натягає на руку шнурочки від торбинки з затуленим гумовим корком каламарем, на прощання цілує бабу і, вона вийшла на ганок випроводити хлопчика до школи, Дуньку.

Віктор дуже поспішав, проте глянув на дім і прислухався: палахкотіли шибки вікон, ледь ворушили вухами зграї соняшних зайчиків

на білій стіні хати. — Це з боку садка, від кленів. А тінь черешень у зжоміркові під вікнами до неї прилипла, закам'яніла. Навздогін хлопчиків кинувся здивований Мурко. Довелось довго вовтузитися з ним, бо він то втікав у бузину або попід сусідської хати, то знову наздоганяв Віктора і нявкав настирливо й допитливо, навіть схвильовано, а нарешті вчепився пазурями в хлопчикові штани. Лойд, забігаючи наперед, провів приятеля до собору і повернувся додому засмучений, пригнічений, наче сповнений найгірших передчуттів. На прощання Вітя поплескав його по голові й по спині, показав рукою на парк і сказав: «Йди, голубчику, додому, бо я вже школяр. До школи мушу...»

Лойд опустил голову ще нижче й посумнів. Не глянув на хлопця...

Від собору Вітя пішов не понад парканом лікарні, як звичайно ходив на ті краї, не вулицею, а парком. У просвіті ясної алеї струнких дубів у каракулевій одежі шмигнули і зникли постаті селянських хлопчиків і дівчат. Пилом алеї простяглися сліди першого табунця учнів — видно, у чоботях з позачовгуваними передками, у грубених ботинках і босоніж.

В алеї — не світложовті й ніжнозелені ліхтарі, а наче густа суміш вицвілих фарб. І помітно її — вийшовши з парку. На просторі світ здається білим, розрідженим і простим. — Вітя тлянув на щойно пройдену просіку, — нічого особливого: згустки тіней, блакиті й сонця.

Тепер гуртки учнів ішли слідом за ним. А церкви з-за дерев і хащів не було видно. Зникла.

Зразу за парком, тільки через дорогу, — надтятий залізницею трикутник шкільної садиби. Рівно половина його — обсаджений маслинами й шовковицею сад зі смарагдовими моріжками над шляхом до переїзду, а половина, над толокою й футбольним полем під посадкою, — площа для дітей перед білою школою на червоному цегляному підмуркові, подвір'я з сараями за будинком. Над ланцюгом світлих ясенів довкола площі — кожен з них обріс ніжними пасинками з масним зелено-червоним листям — високо стриміла у небі заломана гострим кутом бляха могутнього даху. Горіли цвітом захищені від толоки стіною бузку й замкненим парканом плекані кльомби палісадника понад вікнами клясів. Навдивовижу розрослися на сонці півники. Восени зацвітала над піском стежок широка рама хризантем.

До юрби перед вікнами школи повагом підпливали й наче висаджувалися на пристань великі й малі гуртки дітей. Навскіс через садок поспішали стежкою поодинокі учні. Дехто з хлопців усівся під кущами грати в ножика, на сходах забавлялися перами: по черзі натискали носик пера супротивника так, щоб воно перевернулося догори животом. Коли це вдавалось, перо ставало власністю супротивника. — Дехто з учнів виймав з кишені металеві скриньки з-під цукерок або картонові з-під мила — десятки блискучих нових і поржавілих, брудних пер. У декого тільки весь масток уміщався в звичайну скриньку з-під сірників. Дівчатка стояли осібними гуртками, сиділи на ла-

вах під горішнею і дуже майстерно бавилися білими й барвними кремінцями.

Тільки у Віктора не знайшлося серед дітей ні приятелів, ні знайомих, ні сусідів. Сільські діти зразу здалися йому дуже цікавими, захоплююче вмілими, хоч і чужими, часом — неуковерзними. Він через плечі хлопчиків і дівчат мовчки спостерігав, як гарно груз у вогкий ґрунт підкинутий долонею ножик, груз і дрижав, як у створені пальцями ворота пролітали й розсипалися по дошці камінчики. Віктор мовчки й цілком задоволено посміхався.

Школа була наче «справжньою», а учні здавалися йому привидам, сном... Його не лякав і не вабив до себе босоногий забіяка в довгих штанях під широчезним, як у Сашка Гиренка, поясом з солдатською пряжкою царського часу. Ще чужішим — і нудним! — здався Вікторові блідий і мурий тишко й страхополох з туманними очима, що, переляканий, ледве стояв, підпирав діжку під ринвою. Кілька високих дівчат у платочках скидалися на дрібненьких тіточок біля церкви.

Раптом Вітя помітив, що Ніна Іванівна напевне давно вже стоїть під школою, що довкола неї — кілька хлопців і пів класи дівчат. А перехрестями стежок серед розкішно прибораних дозріваними фруктами дерев садка і серед просвітлених вереснем хащів парку вже розсипалася хрипка луна шкільного дзвінка.

Час забути про ніжний ранок, про рідний дім, про волю...

Як у лісі пустою галявиною, пронісся Вітя подвір'ям до Ніни Іванівни й обняв її ноги так, наче збирався дряпатися на неї. Біжучи, він чув, як у ранцеві незадоволено гуркотіли, бунтувалися буквар з зошитами й олівці з ручками. — Намагалися вискочити й розсипатися, полетіти поміж куці й дерева, на толоку й футбольне поле. Угледів він чийсь перетягнуті поясом книжки, кинуті до дзвінка під бузок, і здивовані обличчя дітей попід школою. А потім на мить цілий світ для нього зник, став пустою: нікого й нічого. Тільки Ніна Іванівна й він...

Ніна Іванівна схилилася до нього й мовчки гладила його голову. Хлопчик швидко заспокоївся і вже не тільки відчував близькість вчительки, а й бачив її дуже чітко. Щасливо посміхався.

Наче з туману вийшли й обступили їх, Вітю й Ніну Іванівну, дещо здивовані, вражені, зворушені дівчата й хлопці.

І всі вони — Боже, яке щастя! — його товариші. І всі вони — його класа... Віктору хотілося мерщій бігти до парт і негайно починати навчання. Але Ніна Іванівна не поспішала ні до класної кімнати, ні до «вчителювання». Вона довго знайомилася зі своїми новими ученицями й учнями, — просто надворі, під горішнями. Слідом за нею повертав голову до незнайомих постатей і вперше бачених облич і Віктор. — Зразу запам'яталися йому двоюродні брати Бистраї з Подолу і сестра одного з них Тетяна. Кремезні хлопці. Коротконогий Сашко нагадував ведмедика. На думку про ведмедика наводили кожную людину і босі ноги, і дивно витягнуті на колінах, схожі майже на

шаровари, латані штани, і навіть м'яке, приязне обличчя, русяве волосся глибоко на вуха. А його родич, дрібний і чудово стрункий хлопчик Василь, вражав закам'янілістю рішучого обличчя: мурий ніс, надто високий на переніссі, стрімко спадав до верхньої губки, якось загрозило дихаючи, майже досконало заокруглювалися ніздрі, бліді очі. І ні брів, ні вій. Зразу звернули на себе увагу Віктора соромливі, похливі сестри-близнючки, рожеволиці й кароокі, і одягнута в синю матроску, зовсім як і його, тільки зі спідничкою, замість штанів, з білим ковніром на спину тендітна дівчинка Галина. У неї неймовірно тоненькі руки, шийка, на якій ледве тримається чорнява голова, і рожевий, дуже цікавий рот від вуха до вуха. Стояла вона, донька вчителів з Подолу, серед селянських дітей, як серед братів і сестер. — Останнім у спискові учнів був син телеграфістки Жора Ярошенко. Неждано для самого себе, здивований Віктор вмить «перехристив» Жору: «Семафор!»

Жора-Семафор, хлопчик з крейдяним обличчям, нагадував непомірно високу жердину, дошку, планку, що природно гнулася до землі. Він, теж природно, куняв собі, забувався . . . високо над усім і вся. Довколишні світи не мали до Жори жодного стосунку. Попервах здавалося, що він не помічав ні дітей, ні дорослих, ні школи, ні садка, ні хмар.

Нарешті Ніна Іванівна вишикувала дітей понад школою парами. Першими, взявшись за руки, стояли й незмінно повертали голови за вчителькою Віктор і Галина. Щоб приятелька не втекла, не опинилася серед своїх сонгородських дівчат на витертій поколіннями штанів і спідниць брунатній парті в глибині просторої клясної кімнати, Віктор тримав її за руку з усієї сили і сказав тихенько, над вухо, що найгарніші парти, він сам бачив під час впису до школи, маленькі передні: такі чорненькі й блискучі, лаковані.

У коридорі холодно й тіняво. Сірий цемент підлоги. Чорні вішалки між вікнами. Високі двері-патрулі. Переривчасте бубоніння у клясі ліворуч — тільки підкреслювало пустоту коридора. Дивно було чогось тут боятися, а проте Вікторові здавалося, наче в цьому простінкові на нього чигало щось таємниче, мовчазне, страшне. Страх і сумнів породжувала ця насторожена тиша.

Але в клясній кімнаті до нього повернулося генеральське самопочуття: у клясній кімнаті сонце. Проте вчувалися вже й перші подихи гурагану. На скронях і на носі спливали хвилячки поту, загорілися вуха. Хлопчик, як флюгер, кидався з боку в бік — повертався до Галини, до Ніни Іванівни, щоб з її губ зняти ще не договорене запитання, до учнів, що, здавалося, грілися на ніжному, як павутиння, уже осінньому сонці. Товариші наче принишкли, поснули. І сонце, нікого не побоюючись, бродило між партами, лескотало школярам під носом, заглядало в очі і, розходившись, збиралося на дерев'яну стіну, з-за якої, впереміжку з пасмами тиші, було чути голос учителя. — Один за одним вставали учні й перелякані дівчата. Помовчавши, вони спі-

шно й задоволено всідалися на свої місця. А Віктор знову здіймав руку й витягував шию: він знав відповідь! Віктор відкривав рота, але Ніна Іванівна підійшла до нього й мовчки поклала йому на голову свою руку з широко розставленими пальцями. — Ні, не можна сказати...

На пінистім гребні хвиль до глибини розбурханого настрою, чайкою митіло відчуття здійсненности щастя: розпочалося справжнє навчання... Школа... Звичайно, йому хотілося, щоб доценту уся увага Ніни Іванівни була віддана виключно йому, Вікторові Лисенкові, щоб на тлі групи дітей від дзвінка до дзвінка і з дня в день продовжувалася безконечна розмова між ним і вчителькою... Але хотіння це все ж не переплутувалося з думкою. Свідомо залишалося хлопчиком серед нездійснених мрій. — Віктор затих і зразу відвернувся від Жори-Семафора, що витягнувся за малою для нього партою й схилив голову собі на маніжку. — Згодом Віті набридло прислухатися до класної кімнати, до білявих і чорноволосих учнів за партами. Уперше захотілося йому виглянути у вікно, захотілося вибігти до цяткованого сонцем садка, на теплу і ясну толоку, захотілося глянути на латки піль на виднокрузі за Орчиком, на сині фалди холодного неба в білих розводах.

У перший день навчання Ніна Іванівна призначила Віктора й Галину класними черговими: треба було, засунувши двері щіткою, замести й провітрити кімнату, стерти таблицю. А крім того, в товаристві дівчинки, — поснідати за партою...

Після зайнят'я Віктор попрямував до столика Ніни Іванівни. Забувши про товаришів, що хоч і сунули до дверей, все ж слідкували за кожним його порухом, він, серед дівчат, чекав доки вчителька щось нотувала у журналові й розглядав білий гребінь за її вухом, і широкі чорні брови, і рівномірно, як ворсинки зубної щітки, розсажені волосинки на перенісці. Закінчивши писати, Ніна Іванівна обняла Віту за плечі й глянула на нього спокійними, лінивими очима. Посміхнувся її темночервоний рот.

Віктор не глянув вже на добре знайомі ряди парт у класі, на розсипану попід дошкою крейду, розгублені шматки паперу на підлозі. Він, а за ним і книжки, і зшитки, і олівці, і ручки, і каламар на шворці у рупі, кинувся наздоганяти товаришів алеєю. Серед них, як гусеня за качкою й виводком жвавих курчат, тінню ходить за гуртом своїх подільських хлопців і дівчат Галина.

Весело гнатися понад мирним чагарником, нестися під могутніми віялами дубів, осокорів і кленів. — Тільки сонце крізь жовтий дах алеї короткими кадрами мережить обличчя й шию кіннотчика з ранцем на спині й занесеною догори й обливою чорнилом рукою. Та ще кінь все міцніше постукує зашнурованими копитами.

Від собору, для самого себе несподівано, Вітя раптом звернув не додому, а до лікарні: захотілося зразу розказати мамі про перший і

найщасливіший день у школі. Мамі і, телефоном, татові Віктор сказав: «Я люблю Ніну Іванівну!»

14

Про шкільну війну з Бистряями і Жорою-Семафором Віктор думав і тоді, коли, здавалося, що він про неї забував. Про неї і про школу взагалі. Навіть вві сні, вночі хлопчик ніколи не забував про штовхани, сутички, побоевища на перервах і, ледве вже не щодня, після зайнять, втіки від хлопців на вулицю, до лікарні, в парк.

Тепер Віктор ніколи вдома не згадував про своїх шкільних товаришів.

Інколи ранком Жора, вийшовши з двору пошти до кооперації або до собору, помічав Віктора здалеку й чекав на нього, колупаючи землю передком черевика. — Ішли до школи разом.

У кожному порухові, у кожному слові товариша Вікторові вчувалося пристрасно жадане примирення, кінець чудного ворогування, згода і приязнь. Хлопчик сявав. Самі собою перед очима Віті густішали й швидко оживали картини братерства з буйними подільськими хлопцями — мандрю лісами за Орчиком, пригоди... Після школи Віктор цілковито бездушно приставав до гурту дітей і — найчастіше з тендітною і жвавою Галею — безнастанно говорив, прямуючи через парк довжелезною алеєю над канавою. На деревах і в прикрашених п'ятаками кущах майоріли жовті й червоनावі стяги, прапори й корови. Вогнища осени палали поблизу й у далеких просвітах садка.

Хлопці регочуться й підганяють до Віктора каштан. А Віктор щулиться — його заглушує їхній сміх, лемент. У нього перед очима, серед збитого в хмару пилу, мерехтять витерті коліна Сашкових штанів, важкі буци на шипах Василя Бистрая, чийсь руки, Жорина мокра сорочка, зіпрілі у борюканні чуприни, усміхнені очі, краплисті носи, білі зуби...

Вмить Вітя забуває про перервану нитку думки й помічає пустотливе й грайливе наближення всезімтаючого смерчу. Чомусь зупинилися дівчата. Віктор ховає голову за спину одної з них. А патлатий Сашко, книжки у нього на животі під пасом, стає раптом між Віктором і краєм канави навколішки, а потім і руками в пил. Жора в цей самий час — надуте й поважне обличчя, насуплені брови! — вклоняється Вікторові й човгає ногою в робітничому ботинкові. — Ніно Іванівно! — перекирвляє він Віктора, а потім, обличчя його скривлене страшною посмішкою й налите незтримною зненавистю і презирством, штовхає хлопчика в плече, в спину.

— Жора..! — злякано кричить Віктор. Перед ним мерехтять стовбури дубів і осокорів. Стьсбають в лице гілки чагарника. — Семафор! — закінчив він, простягнувшись на дні яру, вкритім багаторічним урожаєм листя, наче пластами злежаного тютюну.

Перелітаючи через Сашка, він неждано глибоко закинув голову на спину і злякався. Йому здалося, що догори дном перевертається синя масляниця неба. — З вищербленими й недомальованими світло-пляшковими й білими хмарами-візерунками. Під вогуватим пластом листя, у вибоїнах на подертих черевиками ребрах яру, біліли схожі на замкнені ще стрючки пролісків корінці. На весь світ, під небо зажовтіло листя, починаючи з трикутника канави. Одноразово чорніли, сіріли й біліли стовбури догниваючих серед листя дерев — гниле суччя, трухлю. Яріли золоті зайчики сонця. З-за кожної гілки проглядало непомітно холодюче небо.

І так тихо було навкруги, як у кімнаті з нещільно прикритими віконницями над розпеченим пішоходом.

Плачучи, Вітя зняв з плечей ранець і глянув на нього. — Як вигнулося подавлене дно! А старанно випрасувана бабуся сорочка, а штани . . .

— Ма, мамо!!! — закричав він переляканий: посеред мілкої з країв подряпини струмочком пливла по нозі кров . . .

На алеї на нього ніхто не чекав. Скинули Вітю в яр і пішли.

Але хлопчикові почуття тужавіють. Не розсипається, як шибка, потовчена душа.

Віктор звернув зі страшної алеї над яром — з просвітами норами в небо — й проскочив до фіртки на вулицю, до лікарні, до мами.

Коли Вітя нарешті повертався додому, радістю сіяв собор і хлюпалися в сонці будівлі над площею. Містечко помолоділо і, наче у свято, присіло, як на призыву, на белебні, вперлося спиною в небо й звісило ноги в долину, до річки. Жмурило очі. Сміялося.

Увечорі Вікторові не хотілося вже згадувати про білі корінці під гнилим листям, про школу й ранок. Як звичайно, він розклав на стільцеві книгу й пів вечора залюбки ділився з Льокою своїми фантастичними поясненнями до Аркасової «Історії України».

Цієї осені Вітю приголомшував . . . домашній спокій і майже політньому сумирні пообіддя й вечірні сутінки. Хлопчикові здавалося, що разом з його поверненням зі школи, по-справжньому ставало на ноги й життя цілого дому, що в домі ще раз починався ранок . . . Часто у нього з'являлося схоже на плетиво химерних тіней дивне почуття, наче його дім щойно приземлився на давно відоме місце на краю вирубаного парку й толоч та містечкових городів, — після щоденної тепер подорожі на соняшній хмарі Чумацьким Шляхом . . . Поміж зірчастими світами . . .

Зібравшись пройтися Сонгородом, дивно світилося й пустувало сонце: заглядало в чорні здебільшого вікна хат, збиралося на цинкові дахи домів над витоном й змітало з них тіні вниз на подвір'я, гралося церковними банями поміж майданом і шпалерами парку на горі, а втомившись, влягалося за соборною огорою на рівнозеленій траві або, розкинувши волохаті лапи і м'які породисті вуха під ли-

пами, в пожовклому саду. — А вдень, після школи, Вітя проходив повз мовчазні будинки над розгородженими і здичавілими садибами.

Завмер і його дім. Попідсихали дерева й кущі, квітники. Старі берези забілили на тлі осіннього садка, наче намальовані. На ганкові куняв на сонці Лойд: здіймався на передні лапи і зразу знову лягав. Від обіду, виявлялося, ще спав Льока, а бабуся спокійно читала в їдальні. На лантухові борошна в кухонному закапелкові дивно байдуже — начхати йому на цілий світ! — потягувався і ліниво шкірив зуби Мурко. Дунька заглядала в піч.

Таке пообіддя в однаковій мірі нагадувало і ранок, і вечір, і день.

Часто схвильований, інколи захоплений і школою і поверненням додому, Віктор, так виходило саме собою, починав будити зі сплячки все живе — бігати з хати до хати, пестити kota й псів, голосно розповідати про школу і сміятися, а нарешті хапав брата за руку й вилітав на подвір'я, в сад.

Обмеження вільного часу принесло з собою шалену радість: тепер він вільний аж три години... Час став гранчастим, а простори довкола дому здалися хлопчикові нараз безмежними. Тепер траплялося, що Вітя, як у забутті, нісся від дверей хати через садок, на толоку, в степ до цілковитого безсилля. А степ обминав кутасту межу викрених з нього полів — і стелився, розливався собі далі й далі, від виднокола до виднокола... Льока безнадійно відставав від брата і, нарешті, опинявся насамоті серед моря — ледь чорнів здалеку берег і містечкові дерева, а Віктора не можна було вгледіти за вицвілим, за брунатно сірим бур'яном.

У школі Вікторові ставало все нудніше. Доводилося все частіше виглядати крізь вікно, бути свідком, як сонце мололо ранковий дощик і мжичку, обтрушувало з сосен тумани і все певніше, твердіше вставало над світом, як нещодавно мокрі шиби вікон ясніли й спалахували плямами і жмутками барвистих променів. Усе частіше Ніна Іванівна спонукала його уважно слухати її запитання й відповіді учнів. Тоді Віктор знову слідкував за подіями в класі й часто хапався руками за голову, дивився на вчительку здивовано, навіть переляканими очима: «Що вони плещуть!» Бувало проте, що він поспішав відвести погляд від учительки і покапцем перебирав у ранцеві зшитки й книжки, хапався за пенал, — вдавав, що він «відсутній»: боявся своєї черги відповідати... У такому разі він би зразу опинився поруч з невідомими вже йому довгими штанами, сорочками навицуск і пасами з чавуновими пряжками. Тепер його короткі штани і панчохи або гамаші на гумових червоно-білих — хай навіть і таких, як у дівчат! — підв'язках, шлейках, здавалося Вікторові, нагадували, що він полтавський хлопчик, а не сонгородський незграба, лайдак.

Ніна Іванівна покликала Віктора до столу й дала йому ключ від мешкання, попрохала принести тодинника. — На її писемному столі вітрець шарудить газетами. А меблі Ніни Іванівни, здається, слідкують за ним, непомітно обступають його. Вікторові незручно роз-

глядатися довкола, але речі Ніни Іванівни йому подобаються. Все незвичайні... І старомодна канапа із стежкою мережива на бильці, і низькі крісла, і писемний стіл на круглих, вигнутих наперед ніжках перед вікном, і скляне причадалля до писання, олівці у фаянсовій шклянці.

Віктор міцно-наміцно затиснув годинник у кулаці. — Переможно б'ється серце. Найголовніше тепер — заперти хату.

Раптом хлопчик помічає себе у дзеркалі. Зупиняється. Посміхається до того усміхненого Віктора у дзеркалі, — з розкритими свіжими губами, засвіченими очима, з розкуйовдженою чуприною. Непомітно для самого себе він підступив до люстра й здогадався, що другого Віктора немає, що в дзеркалі він сам.

Хлопчика надзвичайно насторожила, вразила таємничість і пустота дивно лункого коридора понад клясними дверима. А клясна кімната, уже розкреслена світотінню надвое, хоч ще вся тепла, ясна і децю тільки сонна, нагадала йому... кузню. — Перед Вікторовими очима, як бульба на тихому плесі, виринула і вмить розійшлася думка, власне, картина: заводська кузня. Таке яскраве світло і така брудна тінь зразу за навстіж відчиненими дверима-брамою, під запиленим дахом над багряним і золотим кратером горнила, обгорнутого безпросвітньою темінню брудних закомірків і простінків! Вогонь — і морок, тлінь... Червоне залізо в кліщах і ковадло... Кострубаті дядьки з конем посеред кузні, мовчазні ковалі в шкіряних фартухах і вражений ряснотою барв, грізністю дивколишнього життя Віктор з татом за ручку!

Хоч ледве не щодня виявлялася неприязнь, ворожість подільських хлопців і Жори-Семафора до Віктора, він мріяв про дружбу з ними, особливо з запеклими Бистраями, він дивно забував про сутічки на перервах і про побоевища та переслідування одинака після школи. Неприязнь до нього часто чітко вчувалася навіть у тищі клясної кімнати, — хлопчик часом повертався глянути на задні парти, хоч там нічого не творилося, нічого не діялося.

Що частішими ставали бійки з хлопцями, то більше боявся їх Віктор. Після школи він намагався вискочити з кляси першим і вибігти через садок на вулицю, до лікарні. Але під час перерв уникати стусанів було ніяк. Неждано для самого себе, Віктор відбивався, а траплялося — бив першим. Бив без роздумування. Бив ногою в живіт, кулаком або головою у ніс, у морду.

Проти цілої компанії довго встоятися вдавалося рідко, треба було відступати, ховатися, втікати, проте хлопчик про знуцання над ним не признавався ні Ніни Іванівні, ні вдома. Ніякі допитування не допомагали. — Кожного разу, коли Вікторові вдавалося вирватися з хлоп'ячих рук, наставало таке відпруження і навіть задоволення, що всі неприємності, ворожнеча й страх здавалися навіки проминулими. Сльози швидко підсихали, роз'яснювалася душа. Легко вірилося,

що завтра настане дивно високий і світлий день, що подільські хлопці стануть його друзями.

Новий день звичайно підводив Вітю: ранком Вітя зустрічав своїх переслідувачів щасливою посмішкою... Часто, мирно гуторячи, стояли перед школою гуртом сонгородські хлопці й Віктор, — вороги й друзі одноразово... Щоб пізніше, наче змовившись, війну, бувало й криваву, відновити.

... Сашко схопив Віктора за руку, Василь за другу: хотіли разок-два «бевкнути» об підмурівок школи. Раптом Віктор рвонувся до Сашка, потяг Василя за собою і з усієї сили ударив його головою в ніс, у губи, обличчя. Звільнивши руку, він схопив супротивника за маніжку. — Розірвав сорочку до паса. Розкрив груди. Тоді Сашко наліг на Віктора з подвоєною силою. У цю мить один з подільських блягузів, млявий тишко, свиснув Вітю по носі, у кісточку... Вмить хлопці покотилися під стіну. Сашко намагався злізти й сісти на Віктора.

На розі школи вони підкотилися до ніг викликаної дівчатами Ніни Іванівни.

Сашко зразу пішов зі школи за мамою, Василь за татом, Віктора Ніна Іванівна взяла за руку й повела коридором до своєї кімнати. Його обличчя заливали сльози — збігали на підборіддя, розпливалися по щіі і щелепамі, поволі капали на запылену, брудну блюзочку. В очах, разом з лишком свідомості, дотлівав окраєць дня.

Біля вішалки, серед вражених подією учнів, Віктор зовсім ясно побачив кислого, охлялого джуру Сашкового. — Дивився на Віктора наче не причетний ні до чого, навіть зі співчуттям... Тоді Віктор зупинився й обережно звільнив свою руку... Мить — і кисляк, як недорізаній, завив на весь коридор, а Вітя опинився у Ніни Іванівни на руках.

— Віктор! Віктор!!! — злякано повторювала Ніна Іванівна. Потім вона намазала йодом розбиту об рогач ринви голову й подряпані ноги, зняла з хлопчика й витрусила блюзу, довго чистила щіткою його штани, а наостанок, як уже задзвонив дзвоник, поцілувала Вітю в скроню й повела за руку до кляси.

Після школи нікому було зачіпати Віктора. Рука в руку з Галиною пройшов він уже напівчорний парк під голубим ще колесом неба. Від рахманних дубів-велетнів давно вже залишилися стовбури-держачі. Зів'яв, не кидався в очі килим листя. — Біля собору гурт розійшовся: багато дітей пішли понад ярмом вниз до мосту, багато — вигоном на млини, за цвинтар, до Старого Сонгороду. Віктор і Жора-Семафор — більшаком до кооперації.

Після повернення зі школи, Віктор швидко з'являвся із Льокою на подвір'ї. — Вони брали з собою Лойда і бігли в садок, заглядали на перекопані, спустошені городи: високою тепер здавалася дротяна загорожа за ними, а посаджені серед зелені дахи Нового Пляну чорніли над білими стінами, над вікнами. Купки в'ялого бадилля над

стежками і посеред зацьвовжканої дощами ріллі все щільніше вляглися і зникали — наче їх приймала земля.

Сонце пізньої осені, навіть у сухий день, ледве трималося над містечком. Усе раніше наставав сірий, замурзаний вечір.

На обідньому столі засвічували «Чудо». На стільці підмошувалася татова енциклопедія і багаторазово згорнута м'якенька ковдра. — Віктор всідався готувати домашні завдання. А поруч нього, зі своєю книжкою, — бабуся. Вона перечитувала — і знаходила помилки! — Вігине писання. Їй він прочитував уроки і, віддавши буквар, деклямував вірші. — Звичайно до столу, до компанії присували й Льокине бамбукове крісло на високих ніжках.

Інколи до Вікторових зшитків заглядала й мама. Зрідка, пізно ввечері, — тато.

Мама завжди в таких випадках сідала біля хлопчика, брала в руки аркуш чистого паперу і помалу, з натиском, шикувала рядами окремі літери й переписувала цілі Вігині речення. Майже мовчки. Тільки поглядала на сина. А тато одягав окуляри і перечитував зразу цілий зошит. Перші сторінки він перегортав швидко, але далі діло йшло помалу: червоний олівець зупинявся вже на кожному рядкові й тикав на кожну кляксу. А кожна сторінка під кінець зошта аж ніяк не могла не навести на думку про подране й старе решето... Вікторові вже й самому здавалося, що клякси наче змовилися обліпити папір якнайгустише. І тому хлопчик пропонував не листати зшиток далі, а просто завести новий... Він же буде тепер пильнувати... хоч він і не винен, що перо у нього якимось розціплюється і пише, замість гарної лінії, — аж дві, але сухенькі такі, гострі. Коли ж він вмочить перо в чорнило глибше, — воно обов'язково зразу ляпне густою кляксою... А бувало — булькою надметься серед рядка... Тоді Віктор дмухне на неї — і на сторінці вже масно поблискує Зондський архіпелаг: і Борнео, і Ява, і Суматра, і... всяка дрібнота.

Тато погоджувався і надписував новий зшиток: «Віктор Лисенко.» А хлопчик почував себе зобов'язаним — та й сам хотів заспокоїтися, пересвідчитися у своєму вмінні й у силі старанности — негайно засвідчити серйозність своєї обіцянки: ретельно приймався за першу сторінку. Пригинався, прилягав до столу, закушуючи губу.

Тато підходив до хлопчика в чорній блузці, з веласкезівським мережаним ковнірцем на плечика — не сонгородський учень, а принц Бальтазар Карльос! — і заглядав у зошит. — Коли тато висловлював задоволення, щасливий і вдячний за похвалу Віктор ладен був писати сторінку за сторінкою. Але часто тато помовкував або показував пальцем на одинадцятку й казав: «Яка соплива!..» У такому випадковій Віті зразу хотілося кинути цю дряпанину пером і піти бавитися з Льокою. Ліпше навіть спати піти, як сидіти на енциклопедії за столом!.. Ліпше б тато взагалі не заглядав до його зшитків!.. Ліпше вчити уроки з бабусяю!..

Якщо тато настоював на поновному переписуванні цілої сторін-

ки, то Віктора охоплював жах, у нього з'являлася думка взагалі не вчитися писати, назавжди залишити школу.

Про це він, після довгого роздуму над справою, і сказав татові у слухну годину.

Тато зовсім не розсердився і відповів йому — згоджуючись?! — що в такому разі з Віктора не виїде ні лікаря окуліста, ні залізничого інженера, ні генерала або адмірала, а тільки свинопас для економії. Бо хто ж таки на світі не може навчитися писати?!

— Але я добре читаю! — заперечив хлопчик. — Ще доки я виросту, я вже прочитаю половину всіх книг на землі... і стану мудрецем! Як Платон!..

На Вікторові допитування тато сам одного разу сказав, що найрозумнішою на світі людиною був грецький філософ Платон... А в енциклопедії Віктор бачив грецьких мудреців: білі накидки, сандалі...

Перед люстром у маминій спальні він, разом з Льокою, навіть зображав Платона, Платона і його учня. — Одягали мамині капці й халати...

Довго Віті здавалося, що розмова з татом вдалася. Тато його слухав. Коли ж Вітя звів голову й глянув... Татові очі, губи, щоки сміялися...

Не треба було говорити!..

Віктор швиденько склав свої речі в ранець і враз забув про занадто дивовижну розмову. А батько вхопив його і поніс до Льоки, що бавився біля канапи, і почав, жартома, спускати його до брата «літаком», наче крилату машину на леговище. Коли мама скомандувала, раз і вдруге, йти до ліжка, тато підтвердив її наказ, але надзвичайно дружньо та лагідно, наче він сам теж мусив йти вже до ліжка: «Ідем спати, клопе...»

Проте татові слова про свинопаса в пам'яті ятрилися, не давали спокою. Коли відігнати їх відразу не вдавалося — поволі тужла блакить хлопчикових очей, довго супилося його обличчя. Але згодом він навчився, замість уявляти себе в образі радгоспівського свинопаса, думати про незнаних свинопасів, а згодом також і про щетинників, про старців і бублейниць під церквою: «Як так люди погоджуються цілий свій вік мучитися?! Тоді як інші хочуть бути тільки мандрівниками й Робінзонами, тільки лікарями, інженерами або губернаторами. Трапляються й такі, що надумали й стали гетьманами, царями, Наполеонами!»

Малому Платонові було над чим подумати. Звичайно зразу розгорялася і хлопчикова уява. Перед очима оживали — зразу й зникали, забувалися! — родинні перекази і бачені у татових книгах малюнки. — Затриманий хитрим Лойдом рудий старець, напевне злодійкуватий, — саме брався за ручку дверей на ганкові, впереміжку з Наполеоном Бонапартом, що, як східцями, зійшов з сторінок старої

книги до сонгородського собору й тупцював перед своїми маршалами у трикутніх капелюхах.

Приблизно на цьому ж місці, лежачи на ношах, здіймав руку і керував боєм під Полтавою Карл XII, а тетъман Мазепа звідси востаннє любувався Дніпром. Не Орчиком.

Там часом зовсім зів'яла і висохла докраю земля.

Зима була не за горами.

Ранком у ідальні Лисенків уже горіла лямпя. З канапи мама вийняла й вивісила на мороз Вітину чумарку. Бабуся випрасувала башлик.

Чорні стежки на толоці, понад алеєю парку і біля школи налилися льодом, — де ломким, а де й міцним: пригожим для ковзалки.

Після школи Ніна Іванівна виходила звичайно з клясної кімнати і біля вішалки зав'язувала краї Вітиного башлика у хлопчика на спині, поправляла йому шапочку на чолі й випроваджувала маленького учня до сінешних дверей. Казала: «До побачення, Вітю!» А часто ще просила передати поклін бабусі, мамі й татові. — Про Дуньку ніколи не згадувала.

15

Сонгородської баби Тарасенчихи Віктор побоювався. Вона завжди гримала на нього й випроваджувала з кухні, — там йому не місце. Хлопчиків довго вчувалося: «Чого це ти, як вітер, дверима шарпаєш? Здурів?!» І при тому, в хаті чи надворі, баба оживала перед ним. Віктор навіть відступався задки і намагався уникнути її погляду, — глодного, жадібного, гнівного.

А одного разу баба Тарасенчиха, він шукав своєї бабусі, так виштовхала хлопчика з кухні, що Вітя дуже образився і плакав потім до пів дня. Тоді й Дунька ледве втримала язика за зубами. І тато розсердився, загорівся.

Щороку наприкінці осені, а найпізніше перед Різдрвом, баба Тарасенчиха знову навідувалася до Лисенків — на тиждень, два або й три отаборювалася на кухні. Спала вона на Дуньчиному ліжкові, а Дунька щоночі гнулася на печі. Бабиним ділом було спозаранку терти затірку, кришити лапшу, пекти солоні й солодкі коржики на зиму. А перед святами вона хапалася за всяку роботу і навіть — мовчки поступалася тільки мамі — верховодила на кухні.

Коли баба Тарасенчиха залишалася у Лисенків на Різдрво, то звичайно брала з собою до церкви Віктора. Після служби вона довго обідала насамоті і чаювала. Іноді Вітя чекав навіть, що баба Тарасенчиха забалакає до нього або засміється.

У святковий день Віктор думав, що Тарасенчиха й зла тому, що її ніхто не любить. А в будень сам не любив її — ненароком спостерігав, як ніким не прохана гостя хапала з бабусиних рук роботу і випроваджувала бідну з кухні до ідальні... Або спостерігав бабу Тарасенчиху за працею, як вона прасує на покритому ковдрою столі.

— Стоїть насуплена, сувора, наче кимсь ображена. Ось скінчить — і піде з хати назавжди... У темній рясній, на сім піл, спідниці аж до підлоги, в довгій кофті з обвислими кишеними, в чорному очіпкові. Сопе собі під ніс і думає щось зле, сумне, як оці щільні сутінки і коси фіолетового чаду в кімнаті.

Надовго запам'ятався Віті ранній грудневий вечір, коли тато й мама зібралися йти з дому, а він виглянув до передпокою похвалитися, що в хаті ще не страшно і він не будитиме ні бабусі, ні Льоки, що він до темноти побуде насамоті — не піде до Тарасенчихи на кухню, що він замкне двері на веранду... А мама, щоб поправити рукав блюзи, сердито витягла руку з рукава пальта і наказала: «Не виглядай на холод, застудишся!»

Хлопчик сподівався похвали, нагороди, був певен, що мама підійме за підборіддя його обличчя, посміхнеться до нього і поцілує в голову, що тато холодною рукою потягне його худенький карк до себе і скаже щось веселе, бадьоре... Тільки двері м'яко та щільно зачинилися. Проскрипіла веранда.

У цю мить Вітя глянув на ідальню і злякався. Хоч бабуся спала на канапі, а все ж жах уже встиг населити своїми привидами сонну хату. З присунутого до вікна стільця видно було, як, вперше одягнені в зимові пальта, тато і мама вийшли на подвір'я, посковзнулися, ледве не обемберилися на землю, на кригу. — Здалося, що вони ніколи більше не повернуться додому. Ніколи вже тато не битиме шапкою об поли пальта, щоб струсити сніг і вологу, а мама, раніше ніж запалити світло, ніколи вже не зніматиме з лампи скло і, дмухнувши в нього кілька разів, не витиратиме його серветкою. Ніколи вже світло не розжене дикі тіні, що чатують на Вітю в мешканні, ніколи вже родина не збереться до столу, ніколи вже Вітя не відчує себе радісним. Ніколи!

Цілковита необхідність — рипнути на кухню, до Тарасенчихи.

Баба Тарасенчиха несе прас на припічок. Потім здіймає ковдру зі столу, кладе її на гору білизни на стільцеві. І враз тяжко й неохоче човгає до ліжка. Мовчить.

Віктор теж мовчки дивиться на цупкі жилаві руки баби Тарасенчихи, на її водянисті, набряклі очі. В його мовчанці — чекання. Мовчить і баба. Довго мовчить, мне своє товсте жовте лице, втомлено веде рукою від чола до бороди, мов розгортає вкрай знахабнілих у закуткові кухні тіней. Встає запалити каганець.

Знову всідаючись на ліжкові, Тарасенчиха каже: «Не такий би час — не сидів би ти оце на кухні з дурною бабою!» — Віктор добре знає, що саме зараз треба промовчати й послухати. «Не болить душа у твого батька?» — продовжує стара жінка. — Віктор, щоправда, не уявляє собі чітко, чого це у тата мусить боліти душа, але в бабиних словах вчувається симпатія до Віктора й Лисенків і натяк на спричинену революцією кривду родині.

«Чого зуби вишкірив?!» — шипить і плюється Тарасенчиха, б'ючи

рукою по настовбурченому матраці. Натягає на нього зібгану ковдру і продовжує говорити: «Ну, от що тепер буде з його дитиною?! Дарма що я стара й дурна, а я бачу все до тла...» — І баба Тарасенчиха розповідає про кадетський корпус у Полтаві і про своїх синів: що перші учні були Тарасенки, що гарніших за корпусних офіцерів не видала...

— А на Дін відходили — і не побачила... Чула, що за море всіх чисто забрали, хто в живих лишився...

Баба Тарасенчиха задумалася і забула про Вітго.

— Тепер по людях ходжу. Близну прала. Тепер лапшу ріжу... Стара стала... А люди Бога забули! На служби пішли... Анцихристіві служать!

Довго молилася. Віктор мовчки дивився, як у такт з тишею, бабині порепані губи перебирали слова:

Отче наш, іже еси на небесах,
Да святиться імя Твое,
Да приїде царствіє Твое,
Да будет воля Твоя...

Над столом густо закурів і заблимав каганець, а зі спальні до бабусі на канапу раптом пробіг босоногий Льока. Затупали на ганкові Дуньчини чоботи. Гримнули двері.

Баба Тарасенчиха встала й пішла дивитися, як Дунька поралася з молоком.

Дім засвітився і Віті тепер нічого було стовбичити на кухні.

Баба Тарасенчиха і її убоління за минулим були для Віктора тільки однією зі спиць шалено розкрученого колеса зимових вражень і переживань. — Дьогтю, особливо під різдвяну пору, не бракувало, — намащена вісь поблискувала, свердлом тіпалася ступа, злетка постукувала люшня, а спиці веселкою пролітали й зникали... доки колесо не потрапляло в глибоку баюру. Тоді спиці поволі шикувалися й завмирили.

Посеред колеса зимових днів кам'янів у пам'яті осоружний наїзд гостей з цілого Сонгорода й довокільшніх економій і заводів. Кілька днів напередодні бенкету перетворилися на вкриту бездонними прірвами пустелю. А після нього Віті ще довго вздрівалися наяву й снилися вночі — звичайно байдужі або приємні — знайомі обличчя, власне, приперчені горілкою і винами набридливі пики, снівся гамір і п'яні співи в ідальні і, наче червоний прапор або пожарище, розлитий на білу скатерть бокал червоного-червоного вина. — Віктор саме залишив свого гостя Лесика з Льокою, а сам підійшов до столу, до свого приятеля Леонида Васильовича.

— Хочеш спробувати ковбаски? — запитав хлопчика лікар. — Сирю?

Тут Віктор гидко скривився і навіть відвернувся. Тяжко збагнути, що саме штовхає дорослих купувати і їсти такі вонючі сири. Вікторо-

ві, власне, подобалися червоні головешки сиру, але їсти їх... Це одна з кількох загадок, кількох Вікторові дійсно не зрозумілих речей цього світу. Хлопчик любив поласувати гарними й пахучими овальчиками крихкого печива, червоними, зеленими і жовтими «орденами» пастили чи обережно нарізаної халви з брунатними пластами шоколяди або розсипу горіхів, цукеркою з гарного коробочка, але сир...

Тоді Леонид Васильович узяв Вітю на коліна, — глянь, мов, подивися, що «на тебе дивиться».

Нічого підхожого на столі ще не було. Треба було почекати, або спробувати щастя на кухні.

У віці кинулися огрядні плечі й чорняве обличчя з широким мазком помади, — тьотя Льоля. Поруч неї цвірінкав і розмахував перетягнутою годинником рукою Лесиків тато Бочка Меду. А Лесикова мама, тьотя Віра, жінка з впалими грудьми і загостреними вилицями смуглявого обличчя, творила вершок трикутника плечей і голів гостей. Була трохи над усіма. Вона реготалася. Сміялася над своїм чоловіком і легко торкалася шпильок на своїй зачісці довтою китицею сірої руки або манірно заносила ворини-руки й поправляла золоту шпильку під строгим вирізом білосніжної блюзи.

На кухні перекушували й випивали три кучери: руками брали шматочки оселедця і всували їх під вуса, між зуби, потім намацували кісточки. Виливали по чарці горілки в рот і, дивлячись перед собою риб'ячими очима, раптом ковтали її, простягаючи руку за хлібом. Віктор, Льока і Лесик, карокий хлопчик з квадративим опуклим лобом, наткнулися на банку вишневого варення на лаві і взялися куштувати його на Дуньчиному ліжкові. — Коли порський і веселий чоловічок Бочка Меду, як і фурмани з скляними очима і прядив'яними патлами, схожий на іграшку, на ляльку, заскочив до кухні й глянув на хлопців, — так розреготався, вигинаючи свої вузькі груди під камізькою і пустий животик, що ледве не повикручував собі кривенькі ноги в чобітках, ледве не поламав, не порозкидав по хаті свої волохаті ручки... Лесик стояв колінами на підлозі, банка між ногами. І рука в варенні.

Де взялася Дунька — схопила розгубленого гостя за плечі і взялася безжалісно терти йому писок і руки вологим рушником. На рушникові залишилися густі вишневі поповзні, багряні рубці.

В ідальні заспівали «На городі верба рясна». — Ніхто так не співав, як Бочка Меду. Ніхто у опів не вкладав стільки почуття, і стільки відтінків жалю ніхто не міг вилести в прості рядки:

Хорошая та вродлива,
Її доля нещаслива.

Сльози закаламутили погляд гостроокого мисливця і рибалки, згадалася вечірня зустріч з лісовичкою — біля журавля. За очеп воду тягла... Старі берези над стежкою пестили землю пальцями білих рук. За вологою галявиною знялася поросла кропивою і будяками

на Вітине ліжко — пахнув парфумами її темний халат з шовковою блакиттю рукавів — нагнулася над ним, засипаючим. Ні насуплений, ні насторожений, хлопчик вдихав легкий-легкий пах мила й парфум і чув теплий подих і губи на скроні, на щоді, на носі... Пестячись, засипав. — Не згадав, що тьотя Валя нещодавно розлучилася зі своїм першим чоловіком, заводським механіком, і залишила йому сина — п'ятирічного Віктора.

Євгенія Павлівна, Лата й Бочка Меду зустріли Валю радісно: звикли вже з думкою, що компанію програно. Хотіли миру. А Сергій Олексієвич забрав Віктора — і сани фуркнули за татом на завод.

Над площею рожевіло ще кілька хмар і хмаринок. А понад парком біля переїзду сани заносило вже просто в ніч. — Віктор злякався, що вивернеться в сніг, а Сергій Олексієвич тільки скоса глянув на свого пасажира і кисло посміхнувся. Образливо навіть вийшло у нього. Потім перескочили через червоні вогники на синьому тлі степу і неба. Дорога зникла, але швидко сани вискочили між крякливі осокори на греблі — ліворуч заблестів свинцевий нарід заводської ковзалки на ставкові — і на розчищені вулиці між скнаро освітленими будівлями. Намети на перехрестях нагадували хвостатих крокодилів з задраними головами, а футбольне поле за клубом — не вистебнувану кодру.

Біля дверей Сергій Олексієвич і Віктор ненароком переглянулися: ніч — сніг світла тільки між білими колонами контори — затопила чорнильною каламуттю землю і небо. Хлопчик навіть злякався за кобилу біля прив'язі й сани. — Але тато сидів за столом у кабінеті з шкіряною канапою і скляною стіною — за нею шерегами жовтіли столи і рясніли голови службовців — і спокійно писав. Потім він глянув на гостей у дверях — гергепище в облицьованому хутром кожусі й сивій шапці і хлопчик у чумарочці й башликові — і губи його повні зацвіли, а очі, як вікна, засвітилися.

Дома вже зібралася повна хата гостей. На столі в їдальні мама й бабуся вибудували ціле місто: між присадкуватими кахельними й висотними скляними будовами зеленіли парки, бенгальським вогнем горіли кришталеві дахи веж. Льока і Лесик, пробравшись поміж горами одягу й ногами пишно вбраних і приємно збуджених Гуліверів, вискочили до Віктора, червонощогокого й захопленого клусом через нічний степ зимою і татовим заводом, — на різних поверхах освітлені вікна парами, червоні й сині крапки лямпочок під брамою цеху, за рогом будинка і вдалині, в клубах розтривоженого мороку.

Нарешті, останнє враження дня: при світлі свічки бабуся роздягає його в спальні, скидає з героя штани, а він норовить простягнутися поперек ліжка. — На короткий час душа цілковито зливається з розпластаним на простирадлі тілом хлопчика. Проте згодом, що глибше в'яне тіло, то вільніше цяткуються сні.

В їдальні ще чути було сміх, дзвін посуду, лемент. Хтось жартома

вибивав гопака. Потім, хлопчикові здалося, що опівночі приїхав заводський секретар і правник Самохвалов.

Замість посмішки на татовому обличчі й зайнятого зав'язками скляних на стільцеві напірників Мурка, Вікторові ввижалася жирна голена борода під пухкі, розгодовані щоки, гусячий ніс, булькаті очі й слинявий дитячий ротик на круглій голівці пузиря, барила на качах лапках. — Сміховище!

Вітя відкидається в ліжкові і чує нявкання кішки. Чує, як у його плече вгрузають кігті. Хлопчик повертає голову. — На його рамені сидить чорний кіт. Дебелі лапи, твердий хрящ хвоста б'є Вітю по спині. Котові лапи врастають у тіло... Хлопчик скидає ковдру — і вже над ним Іван Іванович Самохвалов. — Перевертає його на Дуньчине ліжко, загинає руки за спину, тягнеться поцілувати...

— Не хочу! Не буду!! — надривається, хрипить Віктор.

До Віктора нагинається тато. З грудей спадає надмірний тягар. Тільки ще «сапогі» Самохвалова мить стирчать над ліжком.

16

Добре було б принаймні повернутися до старого чоловіка, але Вікторова думка зав'язла в припадній фантазії.

— Додому. З школи, — відповів хлопчик на запитання. Але відірватися від не добудованої ще греблі, від мосту через струмок у цю мить він не міг. Звичайно полохливі, сьогодні вигадки його особливо настирливо гніздилися в голові. Він цілковито забув про дім, — уже піле пообіддя пробайджував на Подолі: був над річкою й бачив з прибережного горбка на чиемусь подвір'ї затоплені водою луки і ліс — аж під старі сосни на буграх, на відшибі. Дивно привабливою чужиною здалися йому хати й доми, що, розкинувшись з гори виступами, куняли собі на сонці, відгородившись від роз'їждженої і розтопленої вулиці грядами торішнього шпоришу. Ясніли вікна довкола. Золотіла калюжа над яром.

Не день, а зустріч з сонцем, з роздоллям, з мрією, а безпорадне, сліпе надхнення.

Таке напівзабуття давно знайоме Вікторові. Хлопчик знав тільки, що потім настане порожнеча, нудота, біль. Але зараз він, наче вперше у житті, розглядав потоки вулицею і поправляв ногою покладену в воду пеглу і схожий на череп білий камінь з чорними розводами форми конячої голови. — Мов востаннє, обводив поглядом пласти ґрунту підмитого каламутними водами горбка і сірий клин пересохлого полиню й будяків з гнилим лахміттям листя, схожий на полоненну хитрим вигинами доріг сіру армію щурів. І — гатив греблю через канаву.

Віктор підвів голову. Він ладен був дати Масрові, сонгородському скляреві, німцеві з тоненькими губами, докладні відповіді на всі мо-

жливі запитання. Адже нічого природнішого не існувало для хлопчика, ніж звіт перед дорослими. — За обіднім столом звик він до обговорення щоденних подій і пригод у житті самих дорослих, — не тільки його, дитячих.

Доповідали по черзі. Першим — тато. Але енергійно, швидко, постукуючи руба поставленою рукою об край стола. Стихав тільки, щоб своїм ножиком зручно і гарно намазати шматочок хліба гірчицею. Його доповідь рідко коли зразу обговорювалася мамою. Проте згодом починалася критика — легка, часткова. З часом проте... від татових осудів, похвал, оцінок, посплядів, захоплень і плянів лишалися різьки та ніжки. Лишалось насіння на розплід. А плоди цього насіння і собі потрапляли на той же млинок. — І було з нього борошно.

Найдовше говорила мама. Часто, коли вона кінчала, Віктор уже не пам'ятав, що він збирався розповісти і вставав з-за столу нахнюпленим. Бо по обіді вже не те: тато ляже на канапу, мама й бабуся підуть до кухні... Кому тоді розповідати?!

Вона любила пояснити що до чого й чому. Наперед вона знайомила з передісторією і підґрунтям подій. А вже потім «розповідала», не забуваючи передати жести, тон співробітників і підкреслити логічні наголоси кожного з учасників розмови. Тато, бабуся і Віктор часто сміялися з неї за це, а вона, червоніючи, вставала з-за столу й посміхалася не то ображено, не то гордовито. Тоді схоплювався також тато й міцно обіймав її за плечі, цілував у шию, не пускав вийти з хати. А Віктор, як тигр, плигав через хату і чіплявся на маму ззаду. Тільки бабуся нічого не помічала. Човгаючи капцями, йшла собі на кухню й приносила солодке.

Коли, врешті, черга надходила, Віктор розповідав більше, ніж збирався. — Хотілося точно з'ясувати свої почуття, свої враження, свої думки. Чорт знає навіть розповідалася навіть історія з хрущем. Вітя приніс його в сірниковій коробці показати товаришам, а Жора-Семафор штовхнув Віктора в зад. Той покотився з цементових сходів на землю. А жук опинився у Жори. — Забрав собі. Неждано оповідалася й інша подія, — як хлопці нарочито загирили Вітин м'яч на шкільний дах, а також про плач, коли хлопці за ноги стягнули його з дерева, щоб він не ліз на дах. Віктор обемберився на землю і розплакався. Розплакався з переляку. За переляком прийшла безсила лють, потім образа, пізніше не усвідомлювана ним чітко надія хоч слізьми припинити знущання юрби і привернути до себе її співчуття.

Маєр не повторював запитань. — Тільки кивнув у бік свого дивного будиночка, — з пласким дахом, дрібними брудно-червонуватими віконницями, з перекошеною рамою пересохлих дверей. І моргнув до хлопця. — Йому хотілося висушити рукави Вітиного пальта й пригостити хлопця хотілося, як ще ніколи й нікого. Подібне нетерпіння пережив він кілька років тому, як віз з Києва випадково куплену старовинну літографію міста Пассава. — Перед ним були давно забуті, власне, незабутні кам'яні плити давніх будівель з череп'яними стрім-

кими дахами, знайомі петлясті вулички, присаджуваті мури над дорогою і соборна вежа... Довго намагався він заснути, — та очі все відмружувалися й чекали ранку. Слухав, як потяг постукував колесами.

Вдома Маер, облуплюючи крихкий пласт крейди, повісив на стіну «Пассав». Тоді роздягся і снідав. — У ту ніч йому не здавалося неможливим, що потроху вдасться зібрати в своїй хаті цілу Баварію: розвісити її на стінах, розкласти на лутках вікон і, замість достигаючих баклажанів, на старомодному буфеті.

Підійшли до мізерного подвір'ячка терасами, — дід Маер у застебнутій на грудях зеленій накидці з сукна, в старому капелюсі з «щіткою» і Віктор у залапаному багном пальті з мокрими по лікті рукавами, ранцем на спині й полтавському кашкетикові.

— Моя хата, — гордовито кивнув дід з круглою спиною. Весело підморгнули його карі очі, трохи насмішкуваті й взагалі, як українські. Зарожевіли його яскраві, влітку й зимою засмагли щокі.

Маєр наліг на двері, — вони, наче циркулем, покреслили, ледве не попекли підлогу.

Віктор зайшов до кухні й поставив під піч мокрі калоші, розвісив на стільцеві пальто.

Першим ділом дід Маєр показав Вікторові портрет своєї матері на стіні. Додав, що вона була красунею, але вже не живе. Померла зовсім молодою. Потім повів до спальні, білої кімнатки, голої саклі з синюватими жилами-шпарами, показав «Пассав». Літографія висіла на пустій стіні навпроти залізного ліжка. Під вікном у пустельний закапелок подвір'я, скучало солом'яне крісло.

— Мое місто, — сказав дід Маєр, заглядаючи Вікторові в обличчя. Хлопчик мовчав. Чужими здалися йому брудно-кам'яні незграби-доми, а вулиці — мертвими. Здалося, що попелясті лисиці сутінок нишпорять за пассавськими мурами, за собором серед давно одубілого міста...

Для діда до столу підсунули широке крісло з витертою оксамитовою подушкою на продраному солом'яному дні. Віктор сів обідати на господаревому місці, примостивши на груди запряну ганчірку: серветка.

Дома йому ніколи не кидали в тарілку стільки м'яса, не клали стільки картоплі. І не заливали його тарілки, не жалуючи й скатерті, жирною підливою.

Дід Маєр хвалився своїм умінням куховарити. Говорили про дорожнечу на базарі, про школу. Потім Віктор показував старому свого «Робінзона».

Господар був дуже задоволений візитою хлопчика, але зрадів і її кінцеві. Хотілося вже випроводити гостя і сісти насамоті в нагрітій хаті, одягти нічні капці й причепити пенсне на краєчок горбатого носа. І що?.. І взятися до діла, всістися на свій «фотель»... При-тисне він гудзика до латаних підштаників, а другою рукою шитиме,

звично посіпаючи нитку. Шитиме... А очі потонуть у дірочці гудзика і згодом випливають на стежці серед альпійських квітчастих лугів, серед Баварії. Маєр любив цю мару. Тільки ніколи про неї не говорив, ніколи на неї не натякав у розмовах з сонгородськими знайомими, під парканами й під вікнами містечкових хат. Тільки з неї і не кепкував старий сонгородський дід з німців.

На кухні Маєр злетка підштовхував Віктора в плече, мов підказуючи, що можна застібнути пальто і по дорозі, на подвір'ї. Глянув, уже забувши про хлопчика, на небо і посміхнувся. Нарешті закрив за вуха, силою притягнені двері. Замкнув.

Зразу за хвірткою і Віктор забув про діда Маєра. — Сонце надворі вже затьмарилося. Захолонули потоки. «Як пізно!» — злякався хлопчик, і йому захотілося на крилах злетіти над багном вулиці — на гору... Проминути б вітраки на толоці!

Недозволене блукання весіннім Сонгородом довелося покутувати: суботу й неділю просидів Віктор у хаті. Як бувало у дошкільні роки — від ранку до вечора заглядання у вікно... Втупиться хлопчик чолом у шибу й спостерігає біложовтий п'ятак розчавленого склом носа, блакитні береги живого озера, — воно рухається, коли шибку міцніше придавити до рами вікна, спостерігає опалові краплі води, що снуються грязькобрунатним краєм даху, а згодом з великим відчаєм відриваються від ринви і розпливаються в чорному полоні дубової діжки. По-старечому сумно хитає головою засохла стеблина на грядці.

В ті часи Вікторові дозволяли побути надворі рівно двадцять хвилин. — Віктор і Льока встигали вибігти в садок, глянути на все просторіші галявини вогкої землі під деревами, чорний ставок весняної води в тонкій рамці білих тіней від берез старої алеї, обдавити навислі над ним снігові береги. Та не встигали набратися води мережані сліди від хлопячих калюш на злегка підсиненому діркуватому снігові, а Віктор і Льока вже в хаті, на своєму звичайному місці перед вікном.

Сашко Гиренко вже місяць ходив босий і кожного ранку витривався на сонці під своєю білою повіткою... Нарешті страх перед застудою починав здаватися смішним навіть Лисенкам. Дорослі виказували ознаки розгублености, а Віктор смілів: роззувався і, разом з Льокою, вискакував босим на колюче подвір'я, на холоднуватий шпориш. Літо...

Останні тижні школи здавалися Віті схожими на сон. Школа йому, як осінь, як зима, наче снилася серед літа. Що то за школа, коли вже морем зеленів парк, коли попід клясними вікнами красувалася стіна бузку та ямину, у палісадникові зацвіли фіолетові й золотаві півники, а з-під старого листя пробилися проліски, фіялки і ряска?!

Пам'ять зі школою пов'язує осінні дні й зимову скруту.

Осінь. По дорозі додому Віктор довго чекає біля лікарні, бо повз собор гнали з рано темніючого степу на Поділ отари овець. — Вулицю загатили й збили пил до неба.

— Аря! Араш! — зрідка покрикували чабани, поправляючи смушкові шапки.

Або: зимові сутінки вечорами і пізні ранки, сяючі на сонці, Вікторову з головою й руками, замети, місяць у морозну ніч... Довкола дому сліди від полозків обручами...

Серед таких картин виглядає і шкільна стіна з вщерть замерзлими вікнами зранку, і вулкан гарячого повітря з відчинених під іній на деревах дверей, і налита сонцем клясна кімната, порожевілі дверцята кахльової печі за таблицею.

А весною — вздрівалася літня воля. Після школи Вітя міг годинами кататися, зачепившись руками за перехрестя ґратів, на воротах цвинтаря під собором. — Як кожух літньої днини на паркані, висів на залізній брамі... Чоло — між ґратами, а кашкет козирьком назад. Високо, високо над землею.. Часом Вітя забувався, наче засипав на помережаному тінню сонці, а потім знову пантрував, як над вистеленою камінчиками стежкою походжала зграя голубів. — Голуби прогулювалися по дивно свіжій траві й турботливо аврукали, так смішно, так манірно перебирали ніжками й гордовито поводили голівками.

Інколи до соборної брами непомітно підходив і довго біля Віктора мовчки стояв Миколка Вовченко. — У Сонгороді всі його знали, усі пам'ятали ще його повішеного на пероні батька. — Коли наставляли просвіти, переляканий хлопчик переставав ганятися за привидами, переставав тікати від знайомих людей і, відвертаючи голову, перекошуючи плечі, відвертатися від чужих і від рідних. У такі дні Миколка задирав голову й щасливо посміхався до перехожих, годинами розглядав виставові вікна кооперації.

Звичайно він днями блукав містечком, — то вештався біля залізничного депо з рядами паротягів на поржавілих рейках, між кучугурами вугілля в барвистих шапках, то шлявся городами над рікою, байраками, лісами, або — біля маслобойні й кузні на Подолі. Потім у Сонгороді дивувалися, що хлопчик з кам'яним обличчям зник знову. — Після довгих розшуків, вітчим знаходив його на Кавказі, в Москві й привозив додому.

Вікторові кортіло поговорити з Миколкою, розпитатися завіщо його побили в міліції і як це він чіпляється попід вагонами, як це він мандрує від міста до міста. Але Миколка більше мовчав. Інколи він взагалі не впізнавав Віктора. А раз зустрів Віктора з татом — і замахав руками, зморщився по-страдницькому, звернув на травник, утік. Рівно через тиждень він біля пошти кинувся пересипати у Вікторові кишені пазуху каштанів.

Зразу після закінчення школи — тепер можна було всім казати, що він учень другої кляси! — Віктор познайомився з київською дівчиною Оксаною.

Грюкаючи дверима, він гукнув Сашкові: «Я зараз. Тільки роззую-

ся!» — і наче на коні, влетів до передпокою. «Я... зараз», — думав він, коли мама покликала його до вітальні, де тато раптом підхопив його під руки, підніс під стелю й спустив на підлогу перед молодою жінкою в чорній шапочці на розкішно виложеної руській зачісці.

— Оце наш Вітя, — сказав тато так, наче тільки Віктор належав родині, а родина не була Вітиною.

Хлопчик насупився. Йому хотілося з Сашком на толоку... Насупився й пригладив збите догори волосся долонею. Незнайома жінка взяла його за плече, заохочуючи підійти ближче. Мама наказала човгнути ногою й поклонитися дамі.

Але хлопчикові не вистачало ні рішучості ні сили... Він знову схопився за голову, мов випадково накоїв чогось злого й дурного.

— В довгі лози... — промимрив він собі під ніс, боячись підвести голову до білявої дівчинки в короткій сукні — виглядали білі штаниці — й гарних капцях на коркових закаблуках. Вона доброзичливо, підбадьорливо посміхнулася до Віті, зовсім непримушено й грайливо обпираючись спиною об його тата. Вікторового тата.

За хвилику, взявшись за руки з Льюкою і Віктором, Оксана пішла в садок і на толоку.

Оксані сподобалося село. Тут їй усе незнане, просте й цікаве. Тут їй легко верховодити й вдавати з себе божка... Усі в Сонгороді запобігають її ласки, — від тої хвилини, як ранком вона з Віктором навшпиньки пробиралася грудкуватою стежкою до плюці, на вигін, або влягалася на цілий день, дійсно аж до вечора, на простеленім у вишникові, зразу настовбурченим травою, пледі. — Оксана наче боялася простягнути свої лелечі ноги в блідорожевих, построчених згортками панталюнах і водила пальцями ніг, мов боялася їх приморозити.

Поруч неї всідався Сашко, босонотий, в своїх незмінних штаних. А Віктор ніяк не міг ні всидіти на траві, ні влжати. — Любувався її шовковими панталюнами й червоним намистом на худенькій шийці. Йому дуже хотілося розправити дівчинці ноги: адже і в тіні дерева не було холодно! Стояла спека.

До себе на плед Оксана брала Льюку. І цілувала його. Але й Вікторові було добре з нею. Він не помічав різниці літ і не знав, що вилицюватою блідою голівкою блукали вже напівдитячі думки й мрії. Її увага зверталася вже на незнайомий Вікторові бік речей. Оксана вже цілком свідомо слідкувала за манерами поведження знайомих і незнайомих людей, за грою їхніх посмішок і поглядів. Вона вже знала, що її обличчя не було привабливим, а мамина увага до її дитячого туалету й контроль її манер настовхували дівчинку на думку про надолугу за крейдяно-біле коротке обличчя й кирпатий носик грушею-дичкою.

Такими барвними ніколи ще не були Вітині ранки! Не бувало такого літа!

— Годинник, давніше тільки коштовна іграшка, став раптом і се-

ред літа річчю зовсім необхідною. Ще в нічній сорочечці, щойно прокинувшись, хлопчик протепом кидався до вітальні глянути на циферблат: чи мала стрілка далеко ще від дев'яти, а велика від дванадцяти. — О дев'ятій Оксана прийде з Нового Пляну, понад городами, понад терником у яру, до Бачманових грат бридкі своєю одноманітними тами.

Тепер Віктор поллюбив... з Юрою заходить до Бачманових і в щілинку обережно відкритих дверей до їдальні розглядати кіски з вилеженою в них червоненькою стрічкою, біляву голівку і шийку, покладені на клявіатуру ручки.

Втомлюючись своїм любуванням, він забував про свою гризоту, що він, мовляв, порівняно з Оксаною, сонгородський лабур... Часто хлопчик непомітно опинявся на вулицях Києва, а згодом населявав тамошній зоологічний садок звірами з розкішних байок Крилова і з байок українського дідуся Глібова.

Завжди після зайнять, а часто й увечері, Оксана з мамою заходила до Лисенків. За столом Вітя спостерігав, як дівчинка спокійно хлєпала молоко й сміливо простягала руку до булки, як вона манірно витирала губи натягнутим на палець краєм хустки.

Навіть в Оксанчиному погляді ясно відчувалася назовні зовсім звичайна, а справді таємнича дружба. Зате в ті дні, коли дівчинка чомусь не приходила грати, Вітя до пів дня бродив затемненою хатою, пустим садком і журно виглядав на загоплену сонцем толоку. Що можна без Оксани робити цілий день і йому, і Льоці, Юрі, Сашкові?!

Як ніколи дотепер, Віктор, насторожуючись, прислухався до розмов і поведінки дорослих. — Вітине незадоволення рідко набирало ясних і йому самому зрозумілих форм. Рідко воно виливалося в форму образи. Почуття такту не дозволяло хлопчикові й собі вимагати татових обіймів, коли він пестив і цілував Оксанку. Але дивитися на все це було Віті прикро. А вже зовсім тяжко ставало, коли доводилося чути, що тато, хоч і жартома, говорив про нього в множині, та ще й махаючи, майже зневажливо, рукою. — Тоді Вітине зло розганялося потрапити і в тата, і в Оксану, а врешті... губилося десь між ними.

Віктор хотів бути з Оксаною насамоті! Бо дорослі виставляли його селюком. І бабуся, і мама, і тато, усі... Вітя такий же селюк, як і Сашко! А всі селюки... кострубаті такі...

Часто Вітині муки розливалися потоками сліз. І серед них тонув образ білявої дівчинки киянки з рожевим дрібним намистом на шийці і здивованими, на мить мовчазними, синіми очима.

Сірозеленим екраном жасмину і бузка ходором ходять язики вогнища. Зрослися у плечах кутасті тіні дітей. Схоплюється довга, аж під вишник, Оксанчина рука. І зникає. Пильно приглядається до палаючих хмизинок Вітина голова. Шаріють обличчя. Жмуряться очі.

— Ха-ха-ха, — сміється Оксана й обережно влягається на траву,

а потім сміливо розкидає руки. Охкає від сміху. А Сашко Гиренко згинається над нею і водить просуненою крізь зуби травинкою по її підборіддю і шиї. Дівчинка задоволено сміється. Ха-ха-ха, — дзвенить її сміх під чорною габою саду... і згинає Віктора до полум'я... Ображає, лякає Вітю...

Тільки глибока самота довкола, тільки сміх, знуцання!

У спальні затишно. Поставлена догори розгорнута книжка захищає свічку на нічному столикові. Спущені на відкриті вікна жалюзі ховають від очей ніч. І така мовчазна увага знайомих меблів — мовчазна парада.

«Оксана, Оксана,» — повертається хлопчик на спину і намагається розповісти, що дівчинка з найбільшою охотою бігала від каші, від вогнища в нічний садок з Юрою, з Сашком, а Віктора цілий вечір не помічала. — Світ здався хлопчикові порожнім...

...Хлопчик схлипує і мене в руках медальйон на маминих трудах, підважує пальцем золотий ланцюжок.

17

Зранку, наче заповідаючи Вікторові тяжкий рік, сірим містечком пробіг дощик. На оточеній ясенями галявині, як і минулого року, стояли гурти дітей — приставляючи долоні до брови, оглядали хмару над школою. Її, ще зовсім по літньому, взяли з усіх боків припикати соняшні спалахи. Нещодавно страшна, танула вона, розпускалася.

Хлопці були вже в повному зборі. Вмить оточили Віктора: обнюхувалися, як перед герцем...

— Хочеш побачити мавпу? — запитав Жора-Семафор і глянув на Віктора так, що можна було й справді сподіватися приємної новини. Чому б ні, наприклад, не міг до Сонгорода заїхати звіринець або цирк?!

— Звичайно! А ти?! — відповів Вітя, перебираючи в пам'яті давно вже запліснявілі мрії. Кивнув головою.

Тоді Жора подивився на хлопчика з незмінним ранцем за спиною і з заячою душею під білим ковніром і чорною краваткою зовсім дружньо, поблажливо, а потім враз вихопив з кишені й приставив до Вікторового носа кругле дзеркальце.

Віктор не стримував сміху... Щасливий лемент знявся серед школярської юрби.

Раптом хлопчик помітив, що дзеркальце давно вже лежить у багні. І вибив його з Жориних рук, він, Віктор...

Вітя ще дивився на дзеркальце, як відчув штовхан під ребра. Майже дружній або випробовуючий. Ще мить, другу й третю хлопчикова свідомість раптово загострювалася. Він наче підпускав Жору підійти так близько, що його подих блукав Вікторовими щоками, лоскотав ніс. Наче жартуючи, Жора лякав Віктора — помалу підводив руки

до шиї супротивника, кривив обличчя і, вбираючи шию в плечі, наближував його до Вітиного. Нарешті, настає мент: Віктор простягає до Жориного підборіддя складені докупи кулаки і... бачить вже розпластаного ворога серед калюжі. Жора теж здивований. — Підіймається на лікоть, нарочито підкреслюючи своє приниження або переконуючи приголомшених хлопців, що в калюжі лежати не так незручно, як це уявляють собі необізнані...

Через хвилину-дві Віктора вже тягла за руку до школи розлючена руда жінка в чорних черевиках — ступала, як дядько! — у грубошерстій спідниці. Стара і безгруда. З червоним і занадто довгим носом. А на носі ще й здоровенна бородавка. Глибокі сірі очі. І полисіле над пробором волосся.

Віктор майже в безпам'ятстві... Щоб Софія Олексіївна, як виявилось, його нова вчителька, не чіпала його, боляче вдарив її ботинком по носі й намагався вкусити її за руку.

— Геть ти від мене! — розривався хлопчик. — Я тебе не люблю!!!

Софія Олексіївна — не Ніна Іванівна: голубити хлопчика не збиралася. Під гарячу руку вона б задушила, втопила, забила, одним словом, таке щеня! Та й взагалі вона з дитячих років терпіти не могла «панчиків», «маминих синочків» і панянок, маминих доць. — Любила чуприни рідних їй бідацьких дітей-селюків.

Наступного ранку Віктор до школи не дійшов. — Ступнув з парку на дорогу й обімлів: наче намальовані, стояли перед ним клени, ясени, а в глибині картини красувалися знайомі гуртки дітей і знайомі одинаки на підмуркові... Навіть Софія Олексіївна стояла біля поруччя шкільного рундука... Усе — як напередодні, усе — як учора!

А вчора він повертався з школи... Зранку розквашене, містечко за день пересохло й нагадувало старе глинище... Підіймаючись сідцями на ганок, він дарма тужився розплакатися, щоб провина за побоевище і за шарпаючу душу, гидку сварку з новою вчителькою сама собою роздвоїлася... А тут ще цілковита неминучість куняння над шкільними завданнями... Допитування...

Уночі Віктор добре спав. Звечора тільки прокинувся і почув, що шумить дощ. — Дощ справді линув дивний: косий і настирливий, як після літньої спеки, літній, але вже й межовий. За межею — осінь.

Тато довго спостерігав, як дощ напусками сік короткі козири світла перед вікнами їдальні, а потім вставав ще серед ночі й прикладався чолом до темних шибок, — вдивлявся, вслухався. — Клекотало.

Віктор повернувся і глянув на алею: підійдуть учні, і наче течією, внесуть його на подвір'я... Бистраям, Жорі й Софії Олексіївні під руки...

Щоб не дертися канавою, він, перебираючи руками колочий дріт, обійшов її понад огорожею. З-за дерева на гребні яру слідував за алеєю і за шкільним подвір'ям. — Зразу після дзвоника пішов парком... Пішов глибоким листям між стовбурами плечистих дідутанів,

бравих дубів і лісової малечі, наче полтавськими, ясними гобленами. Крізь живі вітражі казкового собору хлопчика досягли світляні простріли сонця.

Попід штахетами літнього кіна, повз пусту площадку для оркестри Віктор вийшов на вкриту піском алею посеред шахового поля підмальованих крейдою яблунь. Під присадкуватими деревами чорніли кола перекопаної землі й дещо невпопад з ними — звалені на травник — копиці тіней від гілля і листя. Хлопчик глянув: який порядок в оточеному парком яблуневому садкові, який ранок над яблунями і поміж коржами тіней на землі!.. А на душі...

Ніколи було розібратися, що в душі залишилося на місці страху перед хлопцями й вчительсько-потворою, що за течія почуттів змила й віднесла школу за тридев'ять земель. Не про неї Віктор думав, виходячи з парку на большак, повертаючи з-посеред гори — не до мосту, річки! — до собору. То по черзі, то одноразово з'являлося тільки дві думки: або йти звідси прямо додому, або бігти до мами, в лікарню...

На соборних ґратах висів і пантрував голуби Миколка Вовченко. Віктор став поруч. Згодом Миколка посміхнувся до Віктора, — зачаровано, щасливо... Три дні Віктор прогуляв з Миколкою. Блукали над залізницею. Довго розглядали будинок залізничного сторожа на переїзді — ціла стіна його була обкладена дрібно порубаними дровами, а дах обшитий жовтими дошками з дірчастими вирізами по краях, міцний сарайчик і льох під черепицею, кам'яні плити через подвір'я — від хвіртки і від напів на садибі, напів на вулиці викопаного колодязя.

Поруч Миколки, Віктор перехилився через цементову цямрину й спостерігав своє мініятюрне відображення в воді, вслухався в луну свого голосу.

Нарешті, Микола з огидою плюнув у воду й ліниво пішов на траву. Втомленим було його обличчя і мертвим, порожнім, пласким... Не вабила його ні втікаюча поміж горбами, поміж залізничними посадками колія, ні завмерлий шлях за переїздом — між бур'янами, реп'яховими лісами над ріллею і над проваллям-глинищем, ні сіро-зелене пасмо садів за ярами, плями черепиці над ними і швайка сільської церкви. Віктор глянув на підводу, що загуркотіла об рейки, об поміст на переїзді і збила пил на дорозі, на дядька в брилі, — схилився, покірно піддавався поштовхам воза.

Дивно тихо пройшов особовий потяг повз переїзд і хлопців на горбові. — Минаючи вже, зацокав колесами й пустився з гори — в долину Орчика, на мости.

Микола позіхнув і встав. Тоді зразу знявся на ноги й Віктор. І відчув ранець на спині: боліли плечі.

По-осінньому високим і чистим ранком хлопці бігали над Орчиком і довго мандрували лісами заріччя. — Цікаво було з прибережного горба заглядати в воду: на міліні проглядало дно, чорнів серед піску гранітовий одинець, зграями й насамоті крейсував зарибок — срібно-

бока мільга, а в мертву глибочінь ями — водяна стіна! — і приглядатися дарма: безодня.

З цього місця Віктор напровесні любувався щойно скреслою рікою. — Спершу голощик, вкритий місцями то білявою трухлятиною коту, то жовтою нежиттю налою, і покритий снігом лід тріскалися і добу-дві постукували ребро об ребро. А потім лід рухнув. Тільки місцями над берегом заломом ліг під воду. Як озеро, забілів перед мостом на-тьор — вкриті ще снігом плиниці, шалахма й гранчастий шерешок.

На відході лід красувався на сонці й хлопався в весняних водах Орчика.

Потім повинь що не день, то гасла, гасла... Звільнювалися від води луки — тут і там виринав трав'яний острів «качок», зачорнів ще мертвий повал під лісом, а над Орчиком — брудний лід на зависі. Нарешті вляглася на звичне місце забока ріки, муром стали над нею старі очерети.

Вдень Віктор легко розганяв думки про таємну втечу з школи.

Раннім ранком хлопці переходили міст і через лопухи, через жаботиння над водою вискакували на вусату стежку понад лісом. З одного боку зеленіли ліси, з другого біліло село на горах за рікою... Ішли аж до крайніх хат над дорогою під гору. Розкидали патиччя з-під ніг, здалеку оглядали старий садок над Орчиком — черешні, яблуні, жерделі, прислухалися до джеркотання сонної птиці в деревах, чичкання чечика в кущах і приглядалися до ніжної хвилі на перлямутрі річки: гличка, може чопик — повітря пили... Раптом над верховіття дерев здіймалася, лякаючи хлопців, сколошкана птиця...

Але по обіді Віктор так хвилювався, що його обличчям збігали цюрки поту, і він поспішав вийти спершу хоч до мосту, а потім — в парк, в засідку над яром, над алеєю.

Три дні Віктор промучився. Коли на третій день театр було відкрито — і дуже просто: після роботи мама зустріла Софію Олексіївну — Віктор не злякався... і не зрадив, звичайно... «Так», — сказав він їй, уникаючи маминого погляду, кивнув головою.

Хлопчик відчув тільки, що серце у нього стало маленьким, а дихання — поверховим, що весь він раптом здрібнів і висох: зараз легко було стерти його на порошок. Згодом його захвилювало, що мама тільки замовкла й насупилася, — прохолов, ззимнів її звичайно задьористий погляд. Мовчала й бабуся. Розгублено поглядав на брата Льока.

Тяжко було невимовно і далі ще лишатися насамоті, наче в тіні, наче в темряві... А виходу ніякого не було, навіть дурного або фантастичного... Не видно було кінця...

У дивно зацікавленій хаті вже горіла лампа, коли повернувся з заводу тато, втомлений, проте радісний. Віктор побачив його крізь скляні двері — роздягався біля вішалки...

Мама розповіла йому про театр ще перед обідом. З нього, як луска, обпав настрій і він тяжко сів на канапу біля небувало ще ніколи

збудженого Льоки. Думав. Потім покликав до себе Віктора, до речі, зовсім спокійного, навіть млявого, тільки пригніченого, і розпитав, що його штовхнуло на такий вчинок, коли у нього з'явилася думка не піти до школи і де та з ким він проблукав ці три дні.

Тато пішов обідати, нічого особливого не сказавши Вікторові. Про школу як і мама, навіть не згадав. Уже всідаючись, глянув на Віту і наказав: «Марш до ліжка!»

Заради компанії, бабуся зразу взяла до спальні й Льоку.

Віті здалося, що то було пізно вночі або на світанку, — до спальні зайшла мама. Згодом — тато.

— Спи, не плач, розбійнику, — сказала вона, а її рука прилягла на мить біля Вітиного вуха, на скроню, на щоку.

Але витримати ніжність у такий час було Вікторові не під силу: хлопчик заголосив, як над мертвим. Тільки цим мертвяком був він сам.

Мама стояла поруч, а тато взяв Віту на руки і говорив, притискаючи сина до грудей, лескочучи шию і плече бородою: «Ніна Іванівна — твоє щастя. Розумію. Але вчительки можна й не любити... І не треба її любити! Та треба вчитись!!! А хлопці... пішов такий час... А в мене на роботі? З ким я працюю? Та ми ледве не б'ємося!.. Знаєш, голубчику, ми засиділися тут... Ми поїдемо назад до Полтави. Але...»

Наступного ранку втікач повернувся до школи і тихенько сів за свою парту поруч Галинки.

Цілий день Софія Олексіївна майже не помічала Віктора, а все ж хлопчикові вчулося, наче вчителька обережно приглядалася до нього з деякою симпатією чи, може, визнанням. Та ще мовчки прослухавши його читання, похвалила: «О, то ти справді читаєш! Не бекаєш. Дуже добре!»

Миколку Вовченка хлопчик довго не зустрів. Уперше побачив його біля пошти: стояв, обпершись плечима об чавуновий паркан і спостерігав, як, збиваючи пил стіною, з дороги від переїзду, з економії завертали на большак брудні валки кацапів-заробітчани на легеньких ходках з плетеними з хмизу мілкими скриньками. — Буряки копали.

Такі смішні — біляві дядки з цалиними бородами, в личаках. Дядьки розганяли переляканих конячок і скакали, покрикуючи, й собі на свої торохтьольки-возики до своїх родин. Обабіч здивованої повинню галасливої чужини, пливли назустріч степові й сніговим, здавалося, хмарам тисячі звіщених з воза ніг і личаків парами, в ніч... На соборних вікнах в'язалися останні жмути батряного, рожевого і жовтого проміння. Кружляючи над дубами, покрякували ворони.

Вікторові жаль було цих кацапів-бідолах. Разом з тим і жаліти було їх ніяк: такі вони чужі... — Хіба то вози, оті тарантаси плоскодонки й іграшкові колеса?! А оті заводні косаті дядюшки!?

У дощ бабуся зустрічала Віктора в передпокої і допомагала роздягнутися — знімала з плечей ранець і захльопане по пояс пальто. А Дунька на кухні стягувала з нього чоботи, ставила їх під припічок. І наливала Вікторові миску гарячої води, подавала мило.

В цілому ж остання Вікторова осінь у Сонгороді вдалася гарною: обов'язкова кількість дощів збиралася в два три потопи, зате решта днів нагадувала літо, тільки, по золотому, — срібне.

Жовті, рожеві й червоні дні хололи й вицвітали поволі, — аж до заморозків, до снігу.

Тільки одного разу у грудні хлопчикова душа затряслася й обімліла: Віктор стояв на майдані неподалеку собора й чекав, чи брила важезних хмар, що виповнили мілкеньке небо й погасили довкола рештки сонця, зчешуть з лиця землі принишклу чорноту парку, чи звальять у базарне багно або й покотять горою до річки золото церковних бань з хрестами і насиплють під осокорами й дубами гору цегли та скла.

А вночі ліг, і зразу твердо-натвердо, сніг.

Восени Віктор вперше ходив з татом на зайців.

З дому вийшли пізно. В садкові й на толоці вже попросихали стежки, а над цвинтарем — бур'яни. Уже зайвим здавалося Віті пальто. Коли спускалися Подолом до лісу, гігантський осокір на горбові розколов вулицю надвое і вона пішла до річки рогачем. Лапасте сонце вже розпустилося понад сподівану межу і точилося у захваті селянськими садибами й садами. Очі самі собою заплющувалися — ніяк було глянути на підпалену з обох кінців ріку. Ліс в алеях і над луками чисто попідбирив тіні. Тільки луна далеких і спокійних хмар ледь помітно розбавляла сонце галявин.

Лойд біг селом, помітно поглядаючи на господаря: не забігав наперед надто далеко. А в лісі повівся він зразу інакше — чудово розуміючи заміри мисливців, тут діяв він самостійно, на власний розсуд і в цілковитій згоді з своїми непомильними інстинктами.

Над прижовклими луками в поржавілій рамі з брунатного дубняка стояв гурт мисливців. Палили. Назустріч новакам вибіг Лесик, мов для обіймів розставляючи руки. Радісно закричав Бочка Меду. Задоволено посміхався Сергій Олексієвич, — рупниці на таких сажневих плечах здавалася іграшковою, дитячою. Потім подав Віті руку обперезаний широким патронташем сивий лісничий Мельник і кивнув головою відомий сонгородський мисливець і дивак Федір Сидорович. Суха замислена постать нагадувала його ж власну одностволюку: вузеньку і легку, наче саморобну.

Віктор добре пам'ятав, як Федір Сидорович приходив до них, як він соромився свого обличчя в червоних пухирях, як зиркав на людей і знову жмурив свої глибочезні й вузькі очі під тонким римським носом. Тато влаштував його в економію табельником. А рік тому він, чоловік уже підстаркуватий, і одружився: узяв собі вдову з хатою

на Подолі й шістьма сиротами. Загально відомо було, що ранками, перед роботою, він аж до заморозків купався в Орчиківі, а вечорами допізна підпасав корову за рікою, на узліссях.

Через пущі й молодняк, через луки й галявини пішли рідкою лінією, врозбід. Тато з Віктором над правим краєм. Найближчий сусіда — Бочка Меду з Лесиком.

Вікторові довго здавалося, що зайці цього ранку поховалися або повтікали з лісу, що постріляти так і не вдасться. Але раптом — почалося. — Вистрелив напевне Сергій Олексієвич, не може бути, щоб Мельник. Зразу за ним Бочка Меду... Тато весело посміхався і не здіймав з плеча рушниці, коли вгледів, що Лойд жене сірого далі... на них. І вистрелив нашвидку, просто в куці.

Збуджений, розпалений Вітя підскочив до зайця першим і відігнав пса. Проте побоявся зачепити мертвого пальцем... Треба було перебороти в собі низку найгостріших почувань. — Зайка лежав з розбитим писком, мертвим ротом, костяними очима... Ріденька кров на шпі...

Підійшов тато й підняв мертвого на задні лапи. Любувався забитим. Прибіг Лесик. Надійшов Бочка Меду.

Кожен з мисливців повертався додому переобтяжений. Тато під вечір застрелив ще одного зайця, зовсім молодого.

Пізно вночі — тато на кухні здіймав з зайця шкірку — Віктор відніс половину здобичі Сашкові, Гиренкам.

В пам'яті про останню зиму Віктора в Сонгороді залишився іній серед різдвяних алей у паркові... Та ще несусвітня, приречена на загибель, на смерть краса царства сніжинок на всіх просторах, в усіх тайниках землі. Вікторові здавалося, що на сонці горять алябастрові колони й гранчасті візерунки прикрас не для байдужих людей створених будов. А потім зразу: алея до школи... напровесні. Вода попід ринвами будинків, парування землі у затишкові соняшних закомірків і навіть пагінки квітів понад хатами, німічні сніги. — Рештки зими...

В обід напередодні Різдва Віктор повернувся додому. — Сказав, що Софія Олексіївна відправила його зі школи, хоч насправді він зовсім здоровий.

— Я не хочу до ліжка! — заявив він мамі, після того, як вона, обшкрібівши ножем свої руки від тіста, заглянула хлопчикові в горло.

— Чому не полежати в теплому? Через годину я тебе розбуджу...

Проснувся Віктор серед темені, вночі. Дня як не бувало: щільно завішені вікна й пустота серед хати, на місці Льюкиного ліжка... Як давно колись над Льюкою, перед Віктором стояв тато з ляпмою в руці. Поруч — мама і Леонид Васильович. Вікторові хотілося поплакати, але Леонид Васильович сказав: «Відкрий рота, голубчику! От... так! Ду-же добре!» І натиснув язика ложечкою.

Холодно було, а Леонид Васильович наказав лягти на живіт і задрав Вітину сорочку на плечі.

— О, ох-ох! — закричав хлопчик від болю. Розплакався.

— Оце й усе, — сказав лікар, виймаючи голку з спини. — На війні й не таке буває...

Мама натягла на хлопчикові плечі ковдру. А Вітя, ображений на свого давнього приятеля і на цілий світ, плакав, відвернувшись до стіни. — Не слухав байок про війну, про руки і ноги, про голови...

Разом зі слізьми пройшла й образа на доктора.

— Так ти на мене сердишся? — запитав Леонид Васильович хворого. — Не хочеш, щоб я тебе лікував?!

— Хочу, — відповів хлопчик, на хвильку повертаючись на спину. Глянув на свого приятеля й додав: «Уже не серджусь...»

І, заставлене татовою рукою, било в очі світло лампи. Вітя звично зігнувся й відвернувся до килима на стіні. Мамині руки натягли ковдру йому аж на шию, на голову, — як хлопчикові й хотілося. Потім Віті здалося, наче він став важкою-важкою краплею, наче боком він зачепився за ставок густої рідини — і раптом він взагалі й назавжди зник.

Шкарлятина обминула в домі тільки Дуньку й маму.

Минуло кілька днів і Льокине ліжко опинилося на старому місці серед спальні. Нерідко Леонид Васильович приходив або приїжджав до Льоки навіть уночі — хвороба довго виявлялася в загрозованих, небезпечних формах. Вдень, коли поблизу не було ні мами, ні бабусі, ні Дуньки, Віктор вставав на своєму ліжку на ноги, щоб заглянути до брата. Але Льока — спав, спав...

Згодом тяжко захворів на шкарлятину тато.

Тепер стурбований Леонид Васильович і вдень і вночі шмигав повз хлопців до великої спальні. — Хвороба була надзвичайно бурхливою. Підупадало серце і часто місця для надій зовсім не залишалося. Мама кілька тижнів не відходила від хворого. А в ті хвилини, що тато залишався на самоті, до маминої спальні прислухався Віктор. І коли чув татів голос — «Ліна! Ліно!» — вискакував до їдальні й гукав маму.

Опівночі після завального снігопаду мама вискочила на толоку: у тата — криза, злягла бабуся, ледве боролася з недугою Дунька... Світилися, поблискували таємничі сніги, плямисті над садом і хатами.

Намагалася підбігти, злетіти над білою ковбанею. Грузла по пояс в переметах.

На майдані перед собором — вгледіла Леонида Васильовича: потопав серед свіжого снігу, видно, зупинявся відсапнути й знову пробивався далі, далі.

— Ангеліно! — гукнув здалеку. Махнув над головою палицею: зупинитися, чекати. — Криза?! Я до вас, я ж знаю... Не плачте, серце!..

Удвох легше було воювати, ледве не весело; по черзі й разом груз-

ли в кучугури снігу — то струнка постать у петербурзькому каракулі, то підбита ведмедем шуба доктора з пишною вусатою вилогою на грудях. Леонид Васильович дихав тяжко й зупинявся витерти чоло під смушевою шапкою, спітнілий ніс і щоки.

На світанку Леонид Васильович сказав мамі: «Повірте старому докторові, — ми по той бік гори. Криза й небезпека майже що позад нас... А бабуся — теж герой: легка форма. Як у Віктора». — І зразу одягся. На Подолі за школою від шкарлятини помирала самотня бабуся. — Мусив піти до неї, глянути.

— Заспокойтесь і трохи засніть, — сказав на прощання. Наказав, власне.

Бабуся хворобу «перележала». Відверталася від вікон, від світла, закривала очі й цілими днями лежала зовсім мовчки. Часом тільки ворухилася, намагалася встати. А зупинена мамою, казала: «Жага. Дай, будь ласка, чаю».

Поволі дім від хвороби вичухувався. — Найбільшим героєм був Віктор. А найтяжче діло йшло у тата. Він пів зими пролежав у ліжкові... До нього в спальню на цілий день являлися хлопці. Льока по обіді й спав у «гостях». Віктор читав з татом, але за всяку ціну писанням і арифметикою намагався зайнятися з мамою, якщо не з бабусею: так виходило, поперше, швидше, — видно було кінець, а, подруге, взагалі спокійніше. Тато думав, що вирахунки й задачі для Віктора такий же дріб'язок, як для нього самого. Він, і це було досадно, дивувався не тому, що хлопчик уже міг вирахувати, а тому, що він не розумів ще! — Цілковита протилежність до бабусі.

Або тато садив Вітю за столик писати, а сам проглядав газету і навіть сміявся над оповіданнями Чехова. Тоді як мама в такий час не зводила з нього очей, а бабуся, слідом за Вітиним пером, проводила носом кожну риску й обводила носом кожну літеру.

Зате Вікторові найдужче хотілося доброго борщу і найдужче рвався він з хати — надвір, у садок. Хлопчик норовив нишком вийти з сонної спальні, залишити Льоку з татом, а самому полюбуватися зимовим вечором у вікні. — Сонце, як червонобоке яблуко, а полум'я над білим вигоном — гілка барвного листя. — Таке червонаве й золоте листя він бачив зимою в лубових коробах з яблуками.

Напровесні збруднілі сніги нагадували купи брудної білизни або повалені на землю намети.

Лаштунки у хаті оновилися ще швидше, ніж надворі: уперше після хвороби почалапава сніговою жижею до школи — збираючись на небо, сонце припало по-літньому і мружило хлопчикові очі — Віктор. До полтавської лікарні — поїхав і не повернувся! — ліг тато...

Тижні після шкарлятини вдалися неждано гарними. Такою злотною стала родина! Таким затишним натоплений дім!

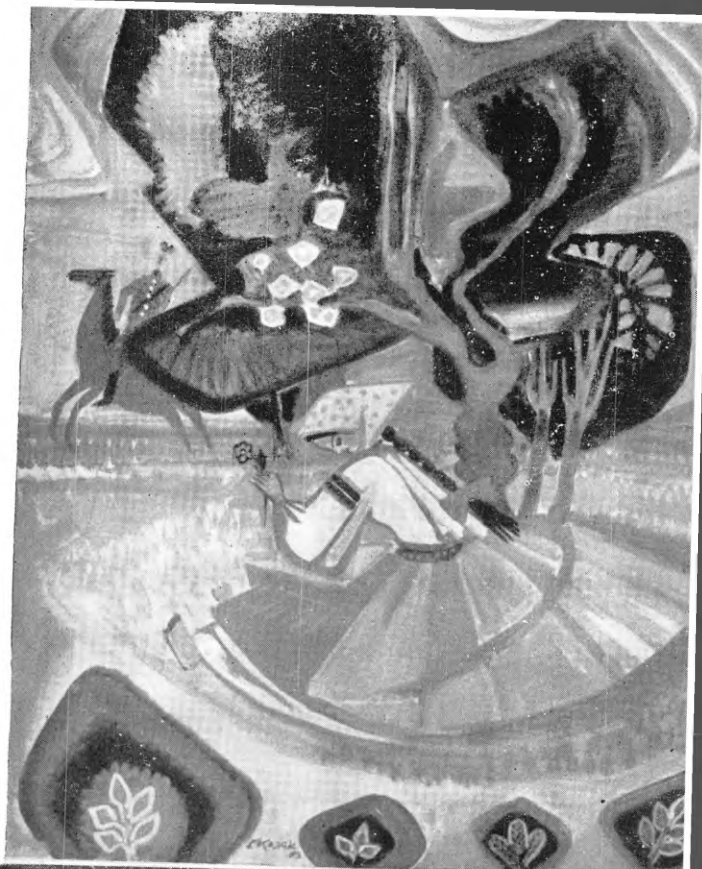
Нерозлучно зажили дорослі й діти. І настрої збирався зацівісти...

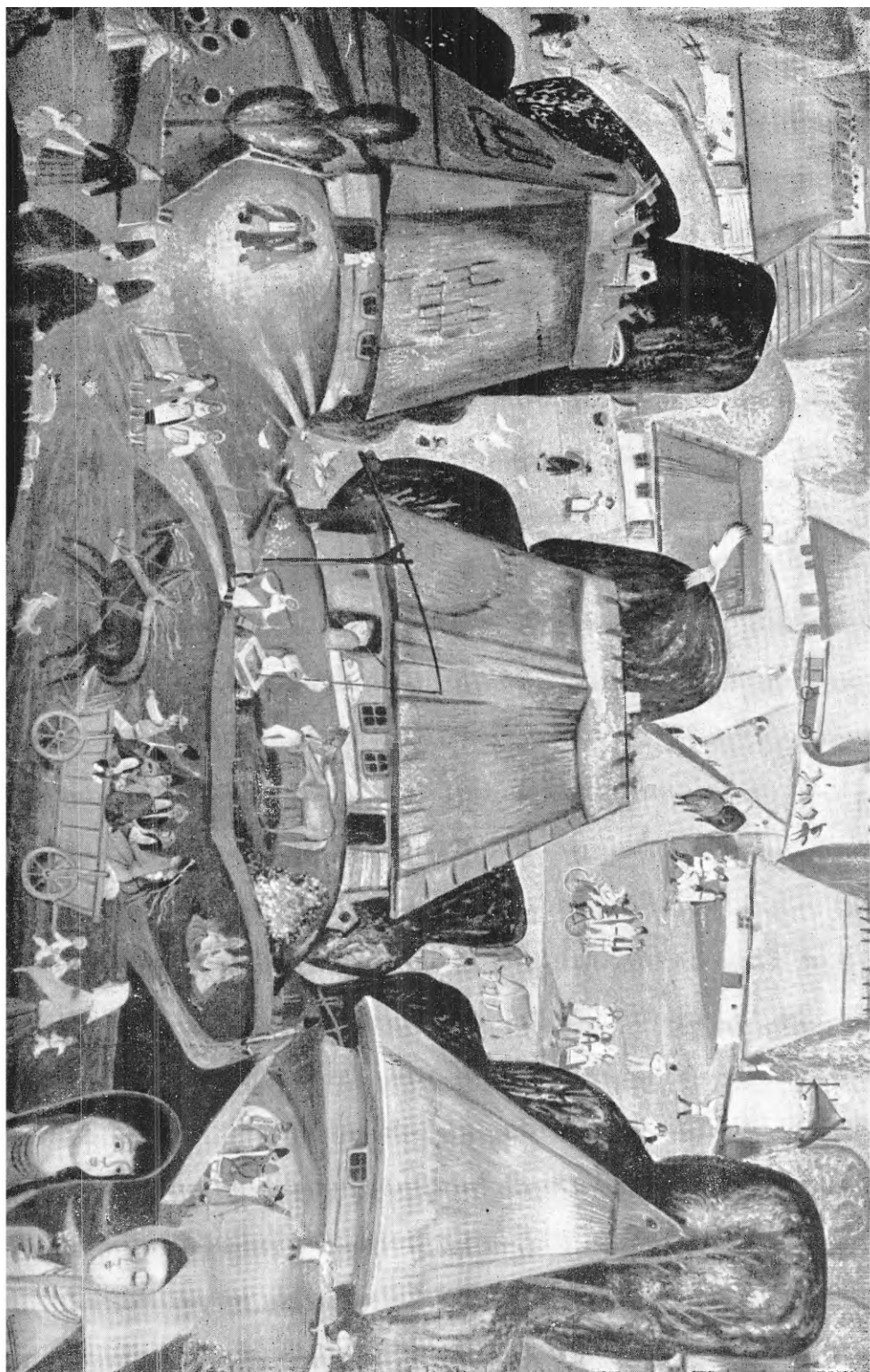
Після довгих розмов у вечірніх сутінках, засипали Льока й Вік-

У Гантері від 5 до кінця серпня тривала виставка малярських праць Едварда Козака.

Подані тут і на звороті репродукції взяті з цієї виставки. Праворуч — «Чічка» (темпера); внизу — «Смерть гуцула» (туш і аквареля).

тор. А тато й мама ще не могли закрити очей. «На закуску» тато розповідав анекдоту і, відмахуючись руками, довго реготався. Мама, сама сміючись, вставала його трохи заспокоїти і цілувала чоловіка в губи. — Спи.

Перший ранок у школі здався Віті дивним: усе в класній кімнаті було наче заново пофарбованим: добре знайомим і чужим, старим і новим. Софія Олексіївна зустріла Віктора стримано, проте мило: угледівши його за партою, вчителька підійшла й спитала з великою серйозністю, чи всі вдома вже здорові, чи він, Віктор, уже такий же міцний, як перше. Віктор, чого досі не траплялося, заглянув їй в очі з вдячністю й довір'ям.

— Уже всі почувать себе добре. У тата трохи болить серце.

Згодом усе увійшло в свою колію — і в школі, і дома.

Дядько Пилип привіз Вікторові подарунок: клітку й пару кроленят. — Завелося власне господарство. Хлопчик подбав навіть про його поширення: до чорненького й рябого прикупив ще двойко червонооких пушинок. — Відомий у Сонгороді кролівник, аптекар, не заохтів з Віктором говорити — причинив і замкнув двері перед хлопчиковим носом. Розшуканий серед кам'яних бараків австріяка мовчки показав свій товар покупцеві, але... Віті бракувало п'ятдесяти копійок... Тоді баба Гиренчиха порадила хлопчикові сходити на Поділ, де розпродувала свої останні бебехи родина засланого вже давно на Соловки сонгородського протодиякона...

Віктор впізнав це подвір'я з гіркою над Орчиком... До нього з хати вибіг розхристаний, по-дорослому розхристаний і по-дорослому замислений підліток. Показав білих кроленят у сніях.

— Бери, забирай! — сказав господар, хоч покупцеві бракувало все ще того полтинника. — Нас завтра вже тут не буде...

Віктор посадив кроленят у картуза... І біг на узвіз. Але перед очима у нього стояв протодияконів хлопчик біля хвіртки. Паркана Боґма... Вчувалися слова: «... Забирай! Нас завтра... не буде!»

Віктор зупинився обдумати, чи не випустити кроленят в яр...

Дома проте було не до кроликів і не до Вікторових переживань: тато телефонував з Полтави, що йому вдалося дістати чудесну кімнату на другому поверсі, з спільною для кількох мешкань кухнею, що мама мусить до нього негайно приїхати й привезти з собою трохи речей, головне — ліжко.

До мами не можна було підступити. Слідом за Віктором, з'явився в хаті кучер Леонида Васильовича й вніс до фаєтона розібране татове ліжко, важезного куфера і навіть матрац... Віктор дрижав від збудження і переляку. Червоний, одначе, як у воді, стояв посеред спустілої спальні Льока.

На суботу й неділю приїжджав додому тато. — Був на цукроварні. Але крім того — віддав на Попівку Розу, подарував Сергієві Олексі-

евичу Лойда, за п'ятнадцять карбованців продав старому Маєрові Джека . . . З татом поїхали до Полтави скрині, чемодани, столовий і писемний столи, стільці . . .

Тяжко забути, як, припнутий до дрючки, намагався вислизнути з нашийника Лойд. Віктор і Льока вибігли через садок до толоки й спостерігали з гребня над канавою . . . востаннє дивилися на свого пса — біг собі за Сергієм Олексієвичем на шнурові, не пручався . . .

Але серед тижня хлопці збігали до Маєра: плакали . . . Прив'язаний біля повітки, Джек змить обцілував Льоку й уткнувся мордою Віті в ноги . . . Додому вже дуже хотів. А розчарований і зраджений, гавкав і вив жалібно на всю вулицю, на всю гору.

Віктор був ладен навіки залишитися жити в Сонгороді. — Так боліла душа, що від ранку до ночі в домі одні речі пакувалися на Полтаву, а інші щодня пускалися на вітер — розпродувалися і роздавалися сусідам. Не було з ким і навіть де читати, рахувати й писати вечорами: несподівано хлопчик дуже відчув прив'язаність до скучного будня, до самозрозумілого й цілковито необхідного порядку. Зовсім не радувала Вітю можливість доскочу набігатися на подвір'ї і в садкові. Йому боляче стало дивитися на хати над вигоном, на парк, сараї, город. Таким помолоділим й ошатним здавався тепер майдан обабіч більшака, а жовтуваті плити пішоходу між церквою і дзвіницею і сірі фронтом перед собором — шматали серце: втрачений скарб . . .

Але п'ятниця — Віктор не підозрівав, що це його останній день у сонгородській школі! — улегшила прощання з містечком. Перед потягом, у неділю ввечері, він уже не думав про Сонгород, хоч не рвався й до Полтави. Заплакав тільки — і дуже гірко — сідаючи з татом у потяг. Здалося, що це він на пів року прощається з мамою і братом, що пів віку мине, доки він дочекається їхнього приїзду до Полтави. І бабусі, звичайно. Сумно було також, що Дунька, уже як у гості, заїде до них у Полтаву, а потім подасться у невідомі світи, напевне назавжди.

У п'ятницю після школи, підбіг Василь Бистрай — тільки нашвидку зштовхнути Віктора з ганку. — Сашко Бистрай і Жора-Семафор чекали на побратима вже посеред обсадженого ясенями двору.

Але Віктор почекав на Василя і, точно розрахувавши, спокійно підпустив його до себе, а потім зробив стрімкий випад і штовхнув напасника в плечі. Василь обемберився, задравши ноги, на сходи, ударився головою об школу, а Віктор кинувся на клейку стежку між присадкуватими і наче головатими маслинами. Запам'яталися Віті танцюристі вогники у Василевих очах, а потім — невдалий стрибок з садка на горбкові на брук. По вуха в калові й воді — як він злякався було за своє життя! — Віктор пролетів через шлях попід самими мордами битюгів. — Думку бо про порятунок на одній з гарб хлопець негайно відкинув, як ризиковану. — Вискочив на трикутній город між лікарнею і посадками над залізницею. Ледве встиг він проскочити дорогу

возам напереріз, як перша підвода добрим підтющем відрізала погоню від утікача, а наступні здійснюючи страшенний гуркіт, дружно підтримали її: не пустили. Лишилося пролізти крізь дротяну огорожу — і Віктор на пахнучому карболкою подвір'ї лікарні.

Тут Вікторові доводилося вже відсиджуватися й годинами тинятися лісом за бараками й трупаркою, а вечорами, часом під набридливо одноманітним дощем, крастися понад городами додому, восени й весною безнастанно шубовхаючи в бездонні калюжі і хапаючись руками за хисткі тини, за мокрі паркани.

У п'ятницю Віктор, брудний, мокрий і заплаканий, не чекав вечора, — подався до лікарневого будинка, застукав дверима...

— Що з тобою, дитино?! — перелякалася докторова дружина. — Леониде!..

Через годину Леонид Васильович відвіз Віктора додому й востаннє посидів у сонгородській хаті Лисенків, — з Льокою, Віктором, бабусяю і мамою.

Тато приїхав з Полтави пізно, але Віктор його дочекався і після вечери — про нічну годину в домі наче забули — сказав батькові, дуже стримано й дуже сумно, що він, Вітя, уже не плаче за Сонгородом, що він рада поїде вже до Полтави. — Хотів ще додати — назавжди, але в останню мить це слово випустив, обійшов, щоб випадково не пустити сльозу.

18

Учора в цю пору Віктор лягав спати вдома... Бабуся прийшла посидіти у нього на ліжкові — принесла скибку бісквіту на тарілочці. — Під ранок хлопчика турбувала гостробока крихотнява на простирадлові й подушці. Сьогодні, ще кілька годин тому, був він у Сонгороді, вдома... Навіть на станції вже Вікторовим настроєм раптом починала рябіти кострубата течія спротиву — спротиву цілому бігові подій. Можливим ввижалося, що ось-ось все на світі зміниться, проясниться — він повернеться з двірця додому й побіжить до баби Гиренчихи розповідати про дивну напасть на нього, про халепу...

У потягові Вітин настрій змінився докорінно. Він не згадував більше, як Розу тягли за ланцюг з-під ганку, як вона впиралася й гарчала, а потім не хотіла підняти голови до господаря, не хотіла на прощання глянути й на Віктора. У потязі хлопчик довго стояв поруч тата й дивився у вікно. Над колією в траві стояла вода, попадалися весняні калюжі на сутлинках, на шляхах. —

— Не сила мені вже в Сонгороді жити, — сказав тато. — Нерви не витримують. Горять... І такий щасливий я, що ти вже хлопчик великий, що ми вдвох їдемо...

Раптом Віктор відчув крила за плечима. А Сонгород замріяв під

ним вдалині: проколота собором купа сірих хат на горі, над рікою, і листи парків, як на столі, полів, лісів і сіл...

Море стало Вікторові ось поки — по коліна, по кісточки!

У Полтаві Вікторові довелося довго чекати тата на пустому пероні: треба було одержати багаж. Потім довго їхали мостом і наче дамбою між озерами.

— Повінь, — сказав тато.

А центр міста Віктор впізнав: парк перед музеєм, далі — кам'яну, дивно голу вулицю й готель на розі.

Кам'яне місто вночі... Незнайомий — ранком виявилось: світложовтий, з панським бальконом у центрі — дім, зелені списи брами і в проміжках муру. Кам'яні сходи з високим поруччям і переділений на нерівні частини аркою — широка із звичайною, вузька з паркетовою підлогою — загадковий у сутінках коридор. Незнайомий запах. Нарешті нові для Віктора двері. — Високі й розлогі, — біле чудо...

Хлопчик стояв непорушно: перед ним засвітилася пофарбована в ніжні тони незнайома кімната — геометрія її безсумнівно ускладнена — з грандіозним венеційським вікном. Заплитали від щастя знайомі, ні, рідні речі: затанцював старий любий стіл, і під нього підсунути стільці, заблистіло недбало поставлене ліжко татове. — Шворкою притягнута до нього електрична лампочка. Друга таким же чином до писемного стола біля батареї парового опалення. Від занадто розкішної люстри серед пустої кімнати поховалися за ліжко чемодани. Зовсім як у Сонтореді, на покритих плахтою французьких сундуках красувалося вже дзеркало: туалет...

У ліжкові хлопчик тулювся до тата, мов пробував зіпхнути його з місця. — Приємно було відчуту теплоту татового тіла, татову волохату руку у себе на грудях, татові ноги.

— Спи, спи, клопику! — заспокоював хлопчика батько і міцніше стискав колінами холодні Вікторові ноги. — Спи, спи, моя собако! — мимрив собі під ніс тато, поправляючи синові подушку.

Не повертаючи голови, Віктор ще намагався відкрити очі й пригадати, куди це він потрапив, де це він опинився. Твердо знав він тільки, що біля нього — тато. Його тато!

Ніч.

Ранком Віктор зліз на стілець і глянув у вікно: над пішоходом у глибину подвір'я стояв жовтий флігель під зеленим дахом, над ним чорніла стародавня корона вікового каштан-дивовижі. Але все це, видно, разом з дзвіницями й вежами довколишнього міста творило тільки хвиляки живої і мертвої каламуті на дні проясненого ранком неба. — Сонце ганялося за останніми хмарками мороку на видноколі: на мить воно мерхнуло, щоб зразу ж засвітити особливо щедро. Здавалося, — рахує пелюстки більшого за всесвіт соняшника.

Потім Віктор і тато зійшли знайомими з вечора сходами на по-

двір'я перед флігелем, пішли вулицею до школи. Блудити було ніяк. До неї пройти можна було навіть через увінчаний каштаном сад.

Досконало, майже як куля, кругла і сива вчителька — у неї на віки-вічні стиснуті панські губи — могла прийняти Віктора за добро-го заводіяку, навіть забіяку... На самому початкові другої години в міській школі... Віктор зштовхнув зі своєї, а потім звалив на парту сусіднього ряду і едарив кулаком, зовсім по сонгородському, Василька. З-за неї повискакували налякані дівчатка...

На нього й на Василька щось довго кричала вчителька. Повсіда-лися на свої місця учні. А Віктор ще не думав над самою подією і її можливими наслідками. Він не боявся тепер нікого на світі. Його вра-зив здогад, що і в місті зустрінуться ще всякі хлопці й будуть напевне дикі побоевища. Ну, а також бентежив милий посміх товариша по парті... На рідкість гарний пустунчик, мамин синочок у голубій льо-лі — у нього рожеві щоки й губи бантиком, старанно зачісане біляве волосся, ніжні ручки в ледь помітних атраментових плямах — сміяв-ся, навіть вириваючись від куди вищого й міцнішого ворога... Зля-кався тільки, як Віктор ударив його в живіт коліном, як підбігла ря-тувати його розгнівана вчителька.

Дивно, але Васильок, так усі звали хлопчика, на перерві не відій-шов від Віктора ні на крок, — показав новакові шкільну залу, у якій, взявшись за руки, танцювали колом і співали веснянки дівчата, ви-стелене сірим каменем подвір'я, садок з квітником, розповів, що він мешкає поруч школи, за парканом, що він одинак, що у нього немає товариша навіть, що тато купує йому багато книжок.

— О, то ти мій сусіда! Ото твій каштан? Я тобі покажу відбиті знизу дошки паркана!.. На сніданок ти бігатимеш додому!..

Після школи до Віктора підбігла голубоока дівчинка Зіна. — За-пападливий ротик. Густе ластовиння на нижних щоках. Важкі каш-танові кіски на плечах.

— Вікторе, — сказала вона, — ти добре сьогодні віддубасив Ва-силька!.. Він підставив чорнильницю не тобі вперше... Думає, що то весело!.. Добре, що штани не забруднив. Василько задавака, бо в нього папа архітектор!

Згодом додала:

— А де ти живеш? Я — під горою: один квартал так і один, дов-гий, так, а тоді збігти з гори... прямо в мій двір. Від вулиці у нас такий рундук червоний, але ми ходимо через бічні двері. Хочеш сьо-годні до нас піти?! Я живу з мамою. У мене дуже хороша мама. У нас три шафи книг. — Від тата залишилися. Він помер минулого літа від жаби. Жаба...

— Жаба?! — жажнувся Віктор. — Не можна було жаби відрізати?! ... Я з мамою про все говорю. Тато послав мене до української школи, хоч моя мама росіянка. Вдома я говорю по-російському, а на подвір'ї з усіма і в школі — по-українському. А мама не вміє по-українському! Тато перед смертю сказав, щоб я була україною. Ти говориш тільки

по-українському?! А у нас книги все російські... Одна полицка українських... Ти побудеш у нас трішечки! Ідем!!!

І Зіна взяла Віктора за руку.

Тато був здивований, коли застав у Віктора в гостях дуже цікаву дівчинку. — Розглядали розкопані у Зініній шафі книги.

Того ж вечора тато написав листа до Сонгороду: в Полтаві все гаразд. Віктор, першим ділом, вчинив у школі бешкет, але вийшов з води сухим, і цього ж дня вже потоваришував зі своїм супротивником, подруге, він уже встиг упокорити серце маленької полтавки Зіни. — А в дописці ще додав: після школи Віктор провів Зіну додому, побідав у неї, а потім Зіна, щоб молодий чоловік не блудив, привела його, і ми компанією, втрьох, ходили до цукерні.

Дні в Полтаві минали швидше, ніж Вітя сподівався.

Після школи хлопчик заносив ранець додому, брав листи й поспішав до тата — іти до ресторанчика в підвалі на обід. Свіжим було враження від півкола сходів і скляних дверей міського будинка, завжди пустуючого мармуру під білим поруччям з полірованого каменю, від широкого коридора повз залі, кімнати і дерев'яні простінки з рядом ґратованих віконечок, від повернутої до татового стола обличчям контори. Прощаючись до вечора, Вітя цілував тата в щоку й біт, щасливий, самим центром міста додому і, розклавши свої книжки й зошити на обідньому столі, готував лекції. Перед вечором за ним завжди заходив Васильок: гукав у вікно, а потім уже здіймався сходами. — Віктор хапав ключа й летів коридором відімкнути приятелеві двері.

З Зіною Вітя ходив до міської альтанки за собором — повинь все дужче заливала долину Ворскла... Чорнів серед сяючої на сонці води ліс. Обставляною деревами дамбою здавалася залізниця на Сонгород. Рябіла хвиля на ярмарковій площі між містом і монастирською горою. Потопали прибережні посадки, кущі.

Тяжко було налюбуватися велетенським вікном... Щоранку пів неба в ньому, дахи, дерева...

З татом ходив Віктор до діда Дусі й баби Віри Романівни. — Довго вечеряли й пили чай. Засиділися допізна. Баба Віра бавилася з хлопчиком, як з дитинкою. Якщо Вітя встигав руку вихопити, вона, виходило, била долонею себе по носі й реготалася тоді ще гучніше. Дід Дуся повторював: «От тепер ми заживемо!» — і нахилився до Віктора, зачіпав його плече носом, обличчям.

Вітя радів зустрічі з старими, бігав з Дезею по кімнатах. І — міцно тиснув лису голову до своїх грудей: обіймав діда за шию.

Через два-три тижні до Полтави переїхала вся родина. Ніч або дві ще ночувала у Лисенків і Дунька.

Тато не дозволив хлопчикові залишитися вдома й поїхати до ранкового потяга зустрічати сонгородців. На великій перерві Віктор встиг через садок проскочити додому. — На пішоході біля флігеля стояв гурт знайомих меблів. На сходах дядьки вовтузилися з маминою ша-

фою — боком вносили її до коридору. Бабуся на кухні годувала Льюку, — Вітя ледве не звалив його на землю разом з стільцем. Серед кімнати тато рихтував ліжка і — хлопчик ледве стримав сльози — майже що не помітив Віктора: нерозлучний приятель і друг не посміхнувся до нього, не глянув, не повернувся... А мама нашвидку обняла його і поцілувала в скроню і в краєчок губ.

Дунька притиснула Віктора собі до ніг. Але не було вже часу, і хлопчик, як шалений, вискочив геть, до школи.

Під вечір за Віктором і Льюкою зайшов Васильок. У піджачкові з плетеним ковніром він здавався зовсім кругленьким. Круглий і рожевенький. У мешканні вже царював урочистий порядок: поставлені боком одна до одної, шафи творили наче дві спальні, а друга половина кімнати — усе разом: ідальною, вітальною і татів «кабінет». Родинне майно майже повністю вляглося і в міській кімнаті. Тільки вільного місця залишилося обмаль — трохи перед канапою, трохи між столом і вікном... Жодного натяку на Сонгород — простір в хаті й далі поза домом!

Разом з родиною, приїхали з Сонгороду й останні новини.

Віктора вразила вістка про арешт старого різника Коломійця. У нього давно вже забрали дім, обставлене кам'яними сараями подвір'я, сад. — Хлопчик іще пам'ятав, що садом тим літнім — здавалося також: райським — походжали пави. Густі тіні, гаряче сонце і пави... Приголомшив — розстріл горбатого крамаря Гаврюшка. Доки жінка виїздила звільнення каліки — його розстріляли... Напередодні!..

Коли Льюка, слідом за братом, рипнув дверима й опинився у напівтемному й обставленому сусідськими шафами коридорі, — побачив Віктора в сльозах, у горі... Стільки Віктор пам'ятав себе, стільки пам'ятав і Гаврюшку та його пропахлу милом, одеколоном, пудрою, цукерками, печивом і всякою всячиною жерстяну будку, крамничку саме посеред пилу і посеред багна сонгородського базару на толоці... Угледівши Віктора, Гаврюшка вибігав на вулицю й махав рукою: «Повертай но сюди, козаче!» — Любив поговорити й пригостити раковими шийками в білих папірцях з червоними або цитринними шкірками — золоті й зелені скибочки, а на дорогу давав жменю монпасье. Жменю Віті і жменю — Льюці...

Горб у нього був на всю спину. Голова кучерява, до синявого глянцю виголене мужнє обличчя і кошлаті руки — усе звичайної дорослої людини. А тулуб — дитячий. До половини поринав у халявах звичайних чобіт...

Довелося назавжди розпрощатися з Дунькою. Хлопці пішли за нею аж на Київську станцію. Власне, за Корпусним парком Дунька відправила дітей додому, попрощалася, але... вони, Вітя у своєму чорному пальті з короткуватими вже рукавами, а Льюка — в картатенькому, з нашивними кишеньками (і теж малуватому вже), маршували за нею невідступно далі, хоч і потайки. Ішли незнайомим містом — схожою на площу вулицею і понад каштановою алеєю між дорогами-

близнюками. Дивувалися, що через пішоходи, брук і посадку пройшла коса гілка залізничної колії — за глухий паркан, як башта високої фабрики. Але боялися хлопці тільки одного — щоб не зникла з очей біла Дуньчина хустка.

Дунька не встигла відійти від каси на середину станційної залі, а хлопці стояли вже перед нею. — Тільки сумні, не веселі...

Через місяць, святковим ранком у травні Віктор неждано вже опинився у сонгородському полоні. Ще раз — чи востаннє?! — по горло стала йому повинь почуттів і згадок про перших у житті друзів і вояків, про розгорнуті в степу і на горі, над рікою, убогі вулички старого містечка довкола золотих бань білого собору.

Ранком Віктор побіг до міста за булкою до чаю — і повернувся до дому вскруть... захеканий, в сльозах...

Коли він вийшов з пекарні, через місто гнали скотину. «На м'ясокомбінат», — відповів на Вікторові запитання незнайомий чоловік. Хлопчик повернувся вже йти додому — череда була без кінця і краю — коли вгледів Машку: тяжко тупала понад пішоходом... Такі знайомі сірі, дуже наче короткі ноги, сама міцна і черевата. Тільки звичайно спокійні очі були тепер збуджені, налякані.

— Маша! Маша! — безстрашно кинувся до неї Віктор і розірвав булку на шматки.

Корова зупинилася й жувала хліб. Здалося, — впізнавала Віктора...

Тут знову підбіг погонич, високий дядько в сорочці й смушевій шапці, — закричав і цьвохнув батогом по спинах, по ребрах...

Віктор не помічав, як він перебігав вулиці. Чітко пам'ятав тільки, що він зіскакував з пішохода на брук, щоб швидше обминати неквапливих людей. Треба було якнайшвидше сказати татові... Вікторові вже ввижалося, що тато, навіть не дослухавши його, вже вилітає з дому, з подвір'я і мчить, наче толокою, через Полтаву рятувати життя корови Машки.

...Для цілковитого заспокоєння тато взяв Віктора за руку, і вони разом зайшли до бухгалтера різниць. Жив він за банком, над парком... Виявилось, що Машку можна віддати в підміський радгосп, що навіть думати немає про що: у понеділок зранку справа буде поладнана. Зразу ж, як тільки бухгалтер прийде на роботу.

Проте цього дня Сонгород ще раз навстіж відчинив двері хлопчкової душі: ціле передобіддя на Віктора й тата в полтавській хаті Лисенків чекала... Ніна Іванівна!.. Збоку здалося, що Віктор силувався ввіпхнути дорогу гостю в вікно, а вчителька не боронилася — тільки обіймала свого учня. Цілувала в голову. Казала: «Мій! мій!..»

Більше нічого у неї не виходило.

Ніна Іванівна приїжджала до своєї мами на Сонгородщину. А постійно жила тепер зі своїм чоловіком, щойно звільненим з Соловків, біля Архангельська. Над Білим морем. В Росії. — Вчителювала.

Перед вечором Віктор і тато відвезли її на станцію. На пероні Вітя подарував їй коробок цукерок на дорогу. — З золотим вензелем на червоному, як кров, оксамиті.

Помалу, помалу рушали вагони на Харків, а далі й на Росію... Запопадливо посипалися сльози з-під чорних брів, з під чорних вій Ніни Іванівни. А потяг швидко став цілним і Віті здалося, що багато рук і багато голів зібралось в одному вікні: вимахували хусточками, вглядалися в рідних...

Додому пішли глиняними вуличками й провулками. Довго збиралися на круту гору, до альтанки. Говорили про Ніну Іванівну й власну родину, про Полтаву й Україну.

Тато задихався. Часто зупинявся перепочити й глянути на ранкову наче долину заріччя.

На увінчаному білою альтанкою шпилі над безмежними просторами Віктор і батько простояли довго. — Обнявшись, спостерігали, як мерхли долини, як бузком зацвіло небо. Тільки на підміських висотах ще багрянів у хлібах трояндний вогонь сонця.

Вийшла з друку нова книга в-ва «Пролог»:

Юрій ЛУЦЬКИЙ

ЛЕГКОСИНЯ ДАЛЬ

Ваплітянський збірник

Книга розміром на 10 друкарських аркушів великого формату містить твори, листування, документи колишніх ваплітян: М. Хвильового, П. Тичини, В. Сосюри, О. Довженка, М. Бажана, М. Куліша, А. Любченка. Значна частина матеріалів публікується вперше. 20 ілюстрацій на окремих вкладках.

Ціна — 3,50 дол. або рівновартість в ін. валюті. У Німеччині — 12 нім. марок.

Замовляти в нашому видавництві.

НЕВІДОМІ НОВЕЛИ ОЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКА

Київська «Літературна Україна» в числі з 30 квітня 1963 року надрукувала три (невідомі досі в Довженковій літературній спадщині) короткі новели майстра слова. Їх передала в грудні минулого року в Москві комусь із редакції «Літературної України» чи із друзів Олександра Довженка не названа по імені дівчина, «охоронниця рукописів Довженка». Збереглися ці новели разом із дев'ятьма іншими, також досі невідомими, у невеличкій книжечці в чорній цератовій палітурці, переписані акуратним довженківським почерком. Датовані усі вони роками 1942-1946. Одну із цих новель, що її героєм є — характеристичний для галерії Довженкових постатей — українець капітан Василь Ус, передруковуємо нижче.

Редакція

КИТАЙСЬКИЙ СВЯТИЙ

Капітан Василь Ус був п'яний. І п'яний він був не по-офіцерськи, а по-солдатськи, по-парубоцькому, вельми і тяжко п'яний.

Проте він мав залізне серце і навіть не хитався йдучи, така в ньому була сила і такі були дужі ноги. Хміль вдарив йому в голову і в душу. І душа його співала і радувалася, забувши про офіцерські погони на плечах, про сталінградські, київські, варшавські, берлінські ордени і медалі на грудях. В душі капітана Василя Уса була всесвітня весна.

Він вступав з військом у Мукден. Близенький світ! Його зустрічали тисячі ошасливлених китайських людей:

— Шанго, капітано, шанго!

— Хоросо!

Грала нечувана, якась розхристана, весела й хвилююча музика. Якийсь величезний карнавал рухавсь по вулиці в дивовижних масках і дорогих пишних вбраннях.

І він сам не помітив, як одірвавсь од товариства й пішов з карнавалом, щось промовляючи до китайців дружне й люб'язне, і кидаючись їх обнімати й цілувати. І вони обнімали й пригортали його. Вони наділи йому на лице веселу косооку маску й якусь корону.

Потім вони підхопили його на плечі і понесли, як бога, разом з своїми кумедними ідолами. Йому стало ще веселіше. А було страх як весело. Він побачив під собою nenаче всю земну кулю, щасливу і вдоволену, яку він звільняв од зла, пройшовши тисячі кілометрів, проливаючи кров і піт нещадно во ім'я братства.

Аж ось він угледів китайських рикш, що бігли, мов коні, запряжені в красиві колимажки.

— Ах, яка краса! Як ловко бігають! Ей, давай!

Капітан Василь Ус стрибнув додола і кинувсь до рикші.

— Давай!

Багатий пасажир миттю шмигнув у натовп, а рикша, побачивши замість багатія руського офіцера, кинувсь бігти од хвилювання, радості, конячого надхнення так прудко, так пристрасно, гордо і красиво, як ще зроду не бігав, відколи й запрягся.

Капітан Василь зареготав од щастя на легких ресорах і почав го-голосо поганяти рикшу веселим пронизливим свистом і зойком, вигукуючи направо й наліво до всіх китайців привітні слова:

— Ох, і летить здорово! Давай, давай! Смерть японським самураям!! Ех, пішла... Ану, невже я так не побіжу? Прудше побіжу, побий мене Бог!

І забажалося Василю самому спробувати китайської гри.

— Стой! Стой, рикша! Сідай! Сідай, кажу тобі. Хакаеш! Ми ще побачим, чия прудша, — крикнув Василик і, посадивши майже неприємного рикшу в колясочку, вхопив голоблі і, як вітер, подався по Мукдену.

— І-га-га-га-гага!

Він був щасливий. Йому здавалося, що він біг рівно і прудше за всіх на світі. Бойові ордени, зароблені в лютих боях, бряжчали на його грудях, вилискуючи на сонці. І під оцей веселий брязкіт промайнуло, пронеслося птицею в голові недавно, так, ще зовсім недавно минуле дитинство, коли він, пасучи телят, грав у коні, бігав наввипередки, осідлавши лозину і загнуздавшись цуркою.

Капітана Василя Уса затримав комендантський патруль і посадив на гавитвахту. Потім його судили за порушення дисципліни і за зневагу честі офіцера і гідності.

Його понизили в чині.

В той же самий день і час, коли його присуджали ще й до дисциплінарного батальйону, китайці, обсудивши в себе отсе безприкладне немислиме відколи світ стоїть чудо на вулиці, як щасливий знак благодаті великого Батісатви Будди, возвели Василя Уса в рангу святих і поставили в своєму храмі престол його чистому, благому імені, що ознаменувало собою божественний знак повороту судьби народу на Добро.

І стали йому молитися.

Пройдуть віки. Смерть і забуття зітруть у далечині часу всі імена і ранги — і суддів, і владик великого міста, і їх дітей і онуків, і праонуків і праправнуків. Останеться капітан Василь Ус на престолі свого дитячого вчинку.

м. Москва.

10. I. 1946.

ПОДОРОЖНІ НОТАТКИ

ДРОСЛАВ РУДНИЦЬКИЙ: В КРАЇНІ ФРАНЦА ЙОСИФА II

I

Коли б змінити емблему «серпа й молота» на короновану емблему Ліхтенштайну, синьо-червоний прапор Української РСР не різнився б формою й кольорами від прапора Ліхтенштайнської конституційної монархії під «милостиво нам пануючим» (в час перебування в ній) князем Францом Йосифом II. Маленька країна між Швейцарією й Австрією визначається на перший погляд не тільки цим прапором, але й тим, що ніхто не контролює на границі (коли в'їжджати до неї із Бухсу у південно-східньому, хурському, кутку Швейцарії).

По дорозі, їдучи розтелепаним автобусом, маєте насамперед ономастично-мовознавчі міркування (= назва й деривати):

«Ліхтенштайн»

— (ще й до того «князівство») — показує скромний приграничний напис по правому боці Райну.

В міру того, як ви ознайомлюєтеся з країною і людьми, вона, «ономастика», збільшується новими мовно-життєвими креаціями:

«Ліхтенштайнець» або «ліхтенштайнянин» — це насамперед мило усміхнений (коли ви заплатили!) автобусовий кондуктор, що майже імператорським жестом продає вам білет за два франки (Бухс-Вадуз і назад); це в дальшому князь Франц Йосиф II, що в своєму високопорожному (від «поріг») замку над Вадузом не приймає нікого з уваги на вакації (й князі в Європі мають вакації!); це ще в дальшому прем'єр-міністер (ім'я рек по-німецькому), що теж на вакаціях і (чому б ні) теж не приймає 23-25 серпня 1963; це ще й начальник «княжої» поліції, що, на мою виразну вимогу легалізувати мое перебування в цій альпійській «монархії», прибиває мені важно печатку на пацпорті; це, врешті, сімнадцять з половиною тисяч жителів, що порозкидувані в 11 оселях Ліхтенштайну на приблизно 157 тисячах квадратних гірських кілометрів (трохи більше від нашої «Борівки» в Манітобі).

«Ліхтенштайнка» або «ліхтенштайнянка» —

це насамперед секретарка прем'єр-міністра при «Гавтштрассе», що — бідна — не має ще вакацій і мусить «приймати» таких інтрузів, як я (замість «відаватися» читанню найновіших репортажів із... Бродвею); це провідниця по картинній галерії (теж при «Гавтштрас-

се»), що втрачає голову, коли я їй сказав, що я українець з Канади («Є й такі люди на світі?»); це в дальшому кельнерка, що безблюдно розводить руками, коли я замовляю щось типово місцево на обід чи вечерю (такого тут немає, крім вина «Вадузер-Крецер» із Шаану); це, врешті, безліч отих гірських красунь, що в неділю у святковому (на)строї йдуть до церкви (католицької — 97%, протестантської — 3%) і, здається, слухають своїх мам...

«Ліхтенштайнський» —

приналежний, або такий, що відноситься до Ліхтенштайну; власне, такого тут мало: Шелл і Ессо належать демократично-капіталістичній Америці; кока-кола (й рідше пепсі-кола), що їх п'ють тут, замість чудового вина, теж заморський продукт; мова — німецько-алеманський діалект (замість «дойч» — «дуч», і т. д.); економія в основі така сама, як швайцарська, з уваги на митну унію (правда, «Ліхтенштайнський банк» має забезпечене конституцією право бити власну дзвінку монету, але він якось її не дуже то б'є); княжа картинна галерія не має нічого ліхтенштайнського, навпаки, переважають тут мистці флямандської школи: Іван і Петро Бройгелі, П. П. Рубенс, Іван Файт, Ф. Гальс та інші; найбільш оригінальний продукт Ліхтенштайну — поштові марки, що йдуть на весь світ (23. 8. пішли навіть до Вінніпегу...); а там: кераміка, нитки, деякі мірничі інструменти і... штучна шкіра до ковбаси.

«Ліхтенштайнізувати» —

нікого не треба й не можна, навіть тих італійських робітників, що приїзять на сезонну працю з півдня; а вже ніяк не можна «зліхтенштайнізувати» (слово присвячую проф. Зеленому з Торонто!) багатьох туристів з голосним англійсько-американським акцентом, зокрема, коли спати в сусідній з ними кімнаті в готелі. Можна з найбільшою певністю ствердити, що немає ані одного «ліхтенштайнца українського походження», себто «зліхтенштайнізованого» нащадка роду козацького... Всі, хто приїздить до Ліхтенштайну, перебувають тут недовго, щось так, як автор цих рядків чи Суворов у часи наполеонівських війн...

«Ліхтенштайнізм» —

останній, здається, можливий новотвір, мав би означати мовно-культурну особливість цієї країни. Можливо, що «ліхтенштайнізми» існують, але при нашому короткому перебуванні в цій країні годі їх устійнити чи знайти.

Отак наші вступні ліхтенштайнські ономастично-мовознавчі міркування на цьому закінчуються. Я не певний, чи вони не залишаться (як Шевченкове «велелюдний», чи Тичинне «яблуневоцвітний») гапакс-легоменами українського (не-етимологічного) словника з 1963 року (це виправдання — для мого словникового критика д-ра Горбача).

II

З усіх установ Ліхтенштайнської монархії мене цікавила найбільше національна бібліотека. Це не тільки «привичка», але й факт, що свого часу ми посилали з УВАН у Вінніпегу деякі наші видання цієї бібліотеці, отже це, так би мовити, давало право цікавитися нею. Був іще один відрадний факт, саме те, що бібліотека, не вважаючи на серпень, була відкрита щодня в протилежність багатьом іншим містам (зокрема в Італії), де в серпні книгозбірні зачинені на сім замків...

Виявилося, що самого бібліотекаря д-ра Р. Альгойра немає (на вакаціях!), але симпатичний його заступник доклав усіх старань, щоб задоволити мою цікавість. Насамперед він подав інформації щодо історичного розвитку бібліотеки.

Як подібні інші установи (музей, галерія тощо) «Ліхтенштайнська крайова бібліотека» (така її офіційна назва) фактично була організована в 1961 році. Вона має потрійне завдання:

1) в ролі національної бібліотеки — зберігати й опрацьовувати все, що стосується Ліхтенштайну (це «ліхтенштайнензія», по-нашому «ліхтенштайнїяна»);

2) в ролі науково-дослідчої бібліотеки — забезпечувати користувачів відповідною науковою літературою і

3) як публічна бібліотека — забезпечувати ліхтенштайнську «націю» белетристикою, спогадами і взагалі популярною літературою.

За два роки вдалося зібрати коло 10 тисяч назв з усіх трьох ділянок праці. Більшість — пожертви, децю закуплене з скромних фондів. Бібліотека постійно росте. На жаль, досі немає каталога, є тільки реєстр поступлень (акцесійний каталог).

Класифікація і розміщення книжок на полицях своєрідне: воно полягає в абетці прізвищ авторів і мовах, якими писані книжки. Є три такі «відділи» в книгосховищі: німецький (основний), французький та англійський.

— А куди ви кладете книжки, наприклад, українською мовою?

— Якою, прощу?

— Українською, — питаю далі.

— Всі італійські й інші книжки йдуть до магазину, і покищо їх не виставляємо на полицях.

— Свого часу УВАН з Канади прислала вам деякі видання, що з ними?

— Точно не можу сказати, але вони, певно, зберігаються теж у магазині.

— У магазині... А якби прислати вам, наприклад, Шевченка, Франка, Лесю Українку й інших авторів у англійському перекладі, куди б ви їх примістили?

— В англійському відділі, — була ясна й коротка відповідь.

Всяке мені вже траплялося, бачив, наприклад, у лондонській, чи інших бібліотеках Шевченка, Франка й ін., побіч Пушкіна, Толстого й

інших, у російському відділі, бачив дещо під польською, чеською, навіть з угорською фірмою, але щоб українські книжки попали в англійську літературу, цього ще не пережив на моєму довгому віку. А все ж таки, думалось, треба буде вислати англійські переклади наших авторів до Вадузу — хай буде що буде!

Дуже приємна й привітна довідкова кімната в Ліхтенштайнській крайовій бібліотеці. Чиста, свіжа, гарно вивінувана енциклопедіями, словниками й основною «ліхтенштайніною», запрошує відвідувати її довше, ніж від 10-13 і 14-18.

— Що ж, ми б були відчинені від 9 до 21, якби було чим оплатити персонал, — нарікає молодий симпатичний заступник головного бібліотекаря (що на вакаціях). Виявляється, що всі бібліотеки на світі мають ту саму проблему: бюджет, фонди, дотації... А проте, Ліхтенштайнська крайова бібліотека розв'язує якось цю проблему й навіть на вакаціях... відчинена й доступна.

III

Не будши філіателістом, я не міг у Вадузі захоплюватися Музеєм поштових марок, що часом має більше зацікавлених, як мистецька галерія чи бібліотека. Якщо не кожного місяця, то кожного року Ліхтенштайн випускає нові (ювілейні й менше ювілейні) марки, що мають своїх відборців у різних країнах і... збагачують економію країни. Маючи вже свою традицію, ліхтенштайнські марки щораз більше вибагливі, естетично викінчені, і заснування окремого музею для них — річ зовсім виправдана.

Дуже цікавий Вадузький історичний музей, що знаходиться (на диво!) на третьому поверсі Ліхтенштайнського банку. Спочатку я був переконаний, що таке сусідство зумовлене добрим приміщенням чи банковими субсидіями. З розмови з куратором музею виявилось, що це не так ідилічно, і за приміщення треба платити, музей утримується з державних субсидій і — «якщо можна просити — з Вашого добровільного датку» (щойно тоді я зауважив по-мистецько-музейному вирізьблену коробку, куди треба було кинути фігняків).

Вадузький музей — рай для археолога й палеонтолога. Велике багатство археологічних місцевих знахідок із кам'яної та бронзової доби свідчить про залюднення країни принаймні 5 тисяч років тому.

Пізніші матеріали стосуються римської колонізації (цікавий, наприклад, римський форг із Шаану, виконаний і реконструйований недавно). Далі йдуть експонати із середньовіччя, наполеонівських війн, аж до сучасних меморіальних пам'яток. Все це дбайливо впорядковане й збережене. Є навіть окремий путівник з поясненнями (але хто його читає в музеї?).

В індивідуальному культурнотворчому аспекті Ліхтенштайн поки-

що не може повеличитися своїм Гомером, Данте, Шекспіром, чи Шевченком. Не має він своїх Мікель-Анджелє, Рубенса, Родена, Архипенка чи Пікассо. Покищо ця альпійська «наційка» дала людству одного з геніїв церковної (органової) музики — Йосифа Гавриїла Райнбергера, що народився у Вадузі 17 березня 1839 року. З органіста-самоука в рідному містечку, через Мюнхенську музичну академію його кар'єра вела до професури там же, головне в ділянці композиції й контрапункту. Залишивши поважну кількість композицій для органу і церковного співу, він помер 25 листопада 1901 року. Вдячні земляки з Вадузу збудували йому пам'ятник недалеко його дому і цим вшанували не тільки його пам'ять, але й відзначили свій національний вклад у скарбницю світової культури.

Ліхтенштайн не має свого університету, навіть університетської колегії. Князь Франц Йосиф II кінчав академічну освіту в Відні. Інші професіоналісти їдуть на студії до Австрії, Швейцарії і Німеччини. І добре їм з цим. Амбіцій створити свою власну високу школу ліхтенштаїнська «наційка» не має, хоч економічно країна стоїть добре. Немає й науково-дослідних установ, от хоч би скромної ліхтенштаїнської УВАН.

Зате в Ліхтенштайні є багато свіжого повітря, «надземної» краси (головне на верхах гір), прекрасного клімату й привітливости людей. Далеко від утоптаних туристичних шляхів, без власної летунської комунікації, навіть без поїздів, Ліхтенштайн — одна з небагатьох європейських країн без переповнення туристами. Вадуз, а зокрема високогірські його ресорти дають єдину в своєму роді насолоду спокою, контемпляції та відпочинку. Але . . . треба сюди приїхати не на два дні.

П. С. За два дні не можна стати експертом ні від якої країни, а тим більше від Ліхтенштайну. Тим більше я вдячний усім урядовим і неурядовим чинникам, що не відмовилися допомогти мені інформаціями, літературою, світлинами, мапами і т. п. в час мого перебування в Вадузі. Щире їм усім спасибі!

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

МИРОСЛАВ ПРОКОП: ЩЕ ОДНА АМЕРИКАНСЬКА ПРОПОЗИЦІЯ ПОРОЗУМІННЯ З СРСР

(Перспективи розвитку американсько-радянських взаємин)

Президент Кеннеді виступив 10 червня з промовою перед аудиторією Американського університету у Вашингтоні, яку в цілому присвятив центральному питанню американської закордонної політики, себто взаєминам з СРСР. Це не вперше президент США виступив у цьому питанні. Від перших днів його президентури питання американсько-радянських взаємин посідало в ієрархії справ одне з центральних місць. Але вперше президент США присвятив цьому питанню цілу промову і вперше детально з'ясував американські пропозиції, що мали б привести до налагодження тривалих мирних взаємин між СРСР і США.

Нічого дивного, що декілька годин по промові Кеннеді про неї заговорила преса всього світу, при чому всі, за винятком хіба Китаю чи Албанії, прийняли її прихильно. За три дні промову Кеннеді передрукували в цілому «Известия» і «Правда». Це мало особливу вимову. Попередньо ЦК КПРС тільки два рази дозволив народам СРСР познайомитися в цілому з виступами Кеннеді: перший раз при нагоді інавгураційної промови президента в січні 1961 року, другий раз з приводу інтерв'ю, що його Кеннеді дав Аджубееві. З цього видно, що і останню промову Кеннеді в Москві визнали подією, яка заслуговує на те, щоб про неї знали громадяни Радянського Союзу. Це зрозуміле, коли взяти до уваги те, про що Кеннеді говорив.

Як відомо із щоденної преси, Кеннеді запропонував американському народові перевірити становище закордонної політики США у трьох питаннях: а) у справі війни та миру, б) у справі ставлення до Радянського Союзу, в) в питанні холодної війни.

Якщо йдеться про справу війни та миру, Кеннеді назвав дефетистами тих, які думають, що в світлі дотеперішніх невдач та агресивності ворогів Америки війна неминуча. На його думку, ворожість між народами, як і між індивідами, не є тривалим явищем. Треба прагнути до мирної розв'язки найскладніших розбіжностей, зокрема перед обличчям катастрофи, що її принесла б усьому людству війна.

В питанні ставлення до Радянського Союзу Кеннеді висловив надію, що агресивні декларації вождів СРСР не відзеркалюють справ-

жньої політики Кремлю, пригадав, що Америка і Росія ніколи між собою не воювали; він сказав, що хоч комуністична диктатура відразна для американців, не треба забувати, що США і СРСР зацікавлені у збереженні миру, бо війна принесла б найбільше знищення якраз цим обом державам, дарма що вони найсильніші.

Врешті, Кеннеді казав, що треба ревізувати ставлення до холодної війни, яка Сполученим Штатам і Радянському Союзові коштує найдорожче. Кеннеді робив такий висновок: «Ми мусимо витривати в нашому прагненні до миру в надії, що конструктивні зміни в середині комуністичного блоку можуть принести розв'язки, яких сьогодні досягти не можливо».

І хоч у цій промові Кеннеді говорив про деякі менше приемні для Кремля справи, — про що згадаємо пізніше, — цитовані щойно слова відзеркалюють основну суть сучасної закордонної політики США щодо СРСР.

Ці слова є також посереднім запереченням тих американських політичних концепцій супроти Радянського Союзу, що їх, на думку Кеннеді і його співробітників, мала попередня, республіканська адміністрація. Це не значить, що АЙЗЕНГАУЕР або ДАЛЛЕС хотіли війни з СРСР. Таке припущення заперечують усі документи їхньої політики у взаєминах з Москвою, їхні численні намагання та розмови з вождями КПРС. Але вихідні założення цієї політики були інші, ніж ті, що їх плянувала і проводить у життя адміністрація Кеннеді. Це результат того, що уряди АЙЗЕНГАУЕРА і КЕННЕДІ основно різняться в оцінці внутрішніх процесів за залізною завісою, і це серйозно впливає на відмінність їхньої політики. Доказом цього і є власне згадана промова Кеннеді перед Американським університетом у Вашингтоні.

НА ПОВОЄВИЩІ КРИЛАТИХ КОНЦЕПЦІЙ

Не можна забувати, що Кеннеді прийшов до влади в момент, коли замикався цикл періоду закордонної політики АЙЗЕНГАУЕРА чи, точніше, ДЖОНА ФОСТЕРА ДАЛЛЕСА. Це був не тільки формальний кінець драми, пов'язаний з тим, що із сцени сходили чи зішли її головні актори. Це була також природна, ідейна і концепційна смерть того курсу, що його, правда, на словах, заініціювала республіканська адміністрація в 1953 році.

Як відомо, вже в час виборів у 1952 році, і не менше голосно в перші роки президентури АЙЗЕНГАУЕРА, закордонна політика США декларативно йшла з розгорненими прапорами «політики визволення» поневолених народів радянської імперії. Виступаючи в лютому 1953 року на конференції американської преси, Даллес ширше зупинився на долі тих народів і звернувся до них з запевненням: «Ви можете на нас рахувати». Коли 5 березня того ж року помер Сталін, Даллес

заявив: «Скінчилась у світі доба Сталіна, приходить доба Айтзенгауера». Американська і світова преса були в той час переповнені вістками і спекуляціями про зміни в Радянському Союзі, про можливість визволення поневолених народів тощо.

До речі, в умовах, що тоді створилися в СРСР, такі спекуляції не були позбавлені підстав. Це найкраще знали в самому Кремлі. Тому в повідомленні про смерть Сталіна ЦК КПРС перестерігав народи Радянського Союзу перед «панікою і розгардіяшем», закликав до спокою. Для кожного стороннього читача цієї «перестороги» було ясно, що в той час у паніку впали не народи Радянського Союзу, а самі вожді. Вони добре знали, що в 1952 році, отже ще за життя Сталіна, почалися страйки в радянських концентраційних таборах, що абсурдність диктатури Сталіна і знущання над народами могли привести ці народи до краю, вони з жахом прийняли повстання східних німців 17 червня 1953 року, вихід польських мас на вулиці Познані, врешті вони, мабуть, визнали, що навіть декларативна концепція «визволення» творить серйозну небезпеку для радянської імперії.

А тим часом життя показало, що, проголошуючи свою концепцію «визволення», її автори не мали виразного пляну, як її здійснити, і не були на це рішені. Тому дуже скоро перед світом розкрилися астрономічні віддалі між гаслами і справжніми плянами та об'єктивними спроможностями «політики визволення». Тому вже в 1955 році відбулася зустріч «чотирьох великих» у Женеві, продуктом якої став прославлений «дух Женеві». Вслід за цим, уже під час другої каденції Айтзенгауера, появився «дух Кемп Дейвіда». Тим часом прийшов відомий провал угорської революції восени 1956 року, коли американський уряд слав протестні ноти в час, коли радянські танки розчавлювали будапештські барикади. Так у пожежах угорського повстання згоріла американська «політика визволення».

У наступні роки пробували її відродити у формі концепції «мирного визволення», але від цього вона не воскресла. Тому природним порядком ще за життя Даллеса появились такі поняття, як «коекзистенція» чи «конкуренційна коекзистенція», себто змагання між США і СРСР мирними засобами, в результаті яких мало б бути розв'язане також питання поневолених народів радянської імперії.

У РОЗШУКАХ ЗА УСПІШНОЮ АМЕРИКАНСЬКОЮ ПОЛІТИКОЮ ЩОДО СРСР

З політики республіканської адміністрації і з розвитку в Радянському Союзі за ті роки, демократи зробили наступні висновки:

1) Навіть вимоги виборчої пропаганди не виправдують таких клічів закордонної політики, які відтак не можна здійснити і які часто ускладнюють нормальні дипломатичні взаємини між державами.

2) У взаєминах між США і СРСР треба виходити з заложення, що обидві держави посідають засоби масового воєнного знищення і що тому удар між ними приніс би небувалу досі катастрофу не тільки іншим народам, але в першу чергу Америці і Радянському Союзові. Тому основою основ американсько-радянської політики повинне бути збереження миру.

3) Сучасні керівники Кремлю прагнуть до панування над світом, тому першою передумовою успішної американської політики у взаєминах з Москвою повинна бути розбудова власної політичної, господарської і мілітарної сили, бо тільки з цим у Москві рахуються.

4) Намагаючись зберегти мирні взаємини з Москвою, треба водночас протиставляти їй намаганням поширити свої володіння поза дотеперішні межі імперії і її втручанням у внутрішні справи вільних народів.

5) Треба морально і політично підтримувати соціальні, політичні та національні аспірації народів радянської імперії, включно з самим СРСР, в розрахунку, що в сучасну добу ці аспірації приведуть до повільної ерозії чи принаймні розладування експансивності комуністичного режиму. Це була і є виразна ставка на еволюцію в СРСР.

Перший висновок логічно впливав з невдач політики республіканців. Другий, третій і четвертий у принципі не різнилися від мислення республіканського уряду. Що найбільше відрізняє обидві адміністрації — це висновок п'ятий.

Звичайно і він не є зовсім новий. І республіканці обстоювали моральну та політичну підтримку поневоленим народам. Про ерозію комуністичної диктатури говорив на початку 50-их років Джордж Кеннан. Про поступове вивітрювання революційного еляну в комуністів і про неминуче співжиття комуністичного і некомуністичного світу давно писав Арнольд Джозеф Тойнбі. Він порівнював цей процес з процесом затрати войовничості окремих релігій в минулому та їх співжиття в сучасну добу, після періоду колишніх релігійних воєн. Тим не менше виразну ставку на еволюцію радянської системи поставили щойно керівники закордонної політики уряду Кеннеді і вони підняли її до висоти концепції власної закордонної політики. При цьому ці керівники, що в своїй більшості є вихованцями Гарвардського університету і Месечуситського технологічного інституту, подбали про те, щоб дати своїй концепції наукове обґрунтування.

Найбільш відомими з цього погляду є концепції теперішнього голови ради планування політики державного департаменту і близького співробітника президента Кеннеді, Волта Ростова, автора голосної книги п. н. «Стадії економічного росту». Ростов твердить, що народи світу закономірно проходять через п'ять основних стадій свого економічного розвитку: а) традиційне суспільство з примітивними продукційними спроможностями, б) суспільство, що створює підстави для стадії економічного підйому, як, наприклад, народи Західної Ев-

ропи на переломі 17 і 18 століть, в) стадія підйому, як у держав Заходу і США 19 століття, г) стадія швидкого дозрівання — ці ж держави на переломі 19 і 20 століть, нарешті г) стадія високої масової консумпції, тобто сучасна стадія розвитку США, деяких західньо-європейських країн і Японії. Характеристичною рисою цієї останньої стадії є те, що держави, які її досягнули, перестають розглядати своєю метою дальший розвиток технології, а свою енергію спрямовують на такі цілі, як максимальне задоволення потреб своїх громадян, соціальний добробут і забезпечення.

Ростов твердить, що хоч Радянський Союз має об'єктивні можливості увійти в п'яту стадію економічного розвитку, на перешкоді цьому стоїть характер комуністичної системи, яка в минулому і тепер прагне насамперед до розбудови засобів виробництва, а не до забезпечення добробуту громадян. Справа в тому, що комуністичний режим витрачає величезні кошти на озброєння, на втримування політичної поліції тощо. Ростов вважає, що замирення з Заходом, зокрема домовлення про контроль атомової зброї, звільнило б Радянський Союз від витрат на озброєння і відкрило б перед ним можливості зужити ці кошти на добро населення. Цього вимагають, каже він, пакож добре зрозумілі російські національні чи націоналістичні інтереси.

Відповідно до таких ідей Ростов та інші особи, що мають безпосередній вплив на формування американської закордонної політики (як от асистент президента Мек Джордж Банді, спеціальний радник Теодор Соренсен, брат президента Роберт, сам президент і звичайно секретар зовнішніх справ Дін Раск), виходять з заложення, що, не зважаючи на різні перешкоди, сучасний національний, соціальний, культурний і економічний розвиток народів, які опинилися під комуністичним режимом, буде перетворювати їх у суспільства із щораз зростаючими аспіраціями до задоволення матеріяльних вимог, до свободи, гарантії громадянських прав тощо.

КОНЦЕПЦІЯ ЕВОЛЮЦІЇ І ВНУТРІШНІЙ РОЗВИТОК У КОМУНІСТИЧНОМУ БЛЮЦІ

Проповідуючи такі погляди, пляновики американської закордонної політики посилаються на внутрішній розвиток у комуністичних країнах і кажуть, що він підтверджує їхню концепцію еволюції комунізму. Вони вказують зокрема на наступні факти:

- 1) Інтелектуальний фермент у Радянському Союзі і в т. зв. народних демократіях, себто боротьба письменників, мистців і діячів культури за свободу інтелектуальної творчості і проти доктрини соціалістичного реалізму, боротьба за свободу існування різних мистецьких напрямків тощо. Як відомо, цей фермент почався зразу по смерті Сталіна, і то в самому центрі імперії, в Москві, далі в Ленінграді, в дея-

ких неросійських республіках. Але найсильніше цей процес виявився серед сателітів Москви — чехів, поляків і передусім угорців, де голосний у 1956 році Клюб Петефі став інтелектуальним центром революційно-визвольної думки тодішньої Угорщини.

Період реакції, що прийшов по упадку угорської революції, послабив інтелектуальний фермент за залізною завісою, але майже від двох років він знову став одним з центральних явищ в СРСР, зокрема серед російських письменників і мистців, а також у колах неросіян. Щобільше, такий розвиток у Радянському Союзі викликав відгук серед інтелектуальних кіл сателітських і західних комуністичних партій. Якраз у цих тижнях у міжнародній пресі стала голосною справа Спільки письменників Чехо-Словаччини, члени якої стали домагатися свободи творчості і права на критику також комуністичних принципів. Подібні тенденції появилися знову в Польщі, Угорщині, а навіть у Східній Німеччині. Цікаво, що в цих державах почали критикувати наступ на письменників і мистців у Радянському Союзі. Однак найбільш відкрито на їх оборону виступили італійські і французькі комуністи.

2) Зменшення або й затрата атрактивності комунізму та небажання або й неспроможність комуністів задовольнити основні аспірації людини і народів другої половини двадцятого сторіччя. Звичайно, не можна заперечити великих досягнень Радянського Союзу в різних ділянках життя, зокрема перетворення відсталой з цивілізаційного погляду царської імперії в модерну індустріальну державу з такими досягненнями, як от космічні лети, або загальне навчання, медична обслуга тощо.

Тим не менше комунізм сьогодні не є «привидом, що блукає» по світу, чи радше ніхто за цим привидом сьогодні не тужить. Такої туги не виявляють навіть найбільш відсталі народи Африки. Ще менше атрактивним є комунізм для громадян комуністичних держав, яким він не зумів забезпечити основних громадянських свобод — свободи слова, друку, зборів, організацій тощо. З цього погляду комунізм, який неминуче несе з собою однопартійну диктатуру, контрольовану пресу, контроль літератури, мистецтва, культури, який на глум перетворює всякі вибори — це сьогодні наскрізь реакційна доктрина.

Нічого дивного, що від комунізму відвертається його власна молодь. Керівники КПРС кажуть, що ця молодь не має зрозуміння до величезних жертв, які треба було заплатити за досягнення радянської системи, що вона легкодушно орієнтується на Захід. Але очевидно справа не в західних джазах і не в модерному мистецтві. Бунт молоді виростає з порівняння радянської дійсності з дійсністю, в якій живуть вільні народи Заходу, отже з усвідомлення молоді, що в порівнянні з цими народами вона позбавлена прав, які уважаються природними для кожної розвиненої нації.

Неефективно виявляється також радянська економічна система,

яка по 45 роках існування мусить постійно переборювати «перехідні труднощі» і не вміє створити для своїх громадян умов, що ними користуються вільні народи Заходу. Звідси постійні провали в сільському господарстві і в промисловості, нервозні зміни та реформи, а за ними нові провали і нові реформи. При цьому найбільше шкоди і хаосу в розвиток народного господарства вносять втручання партійних бюрократів, які є наскрізь непродуктивним елементом.

Все це знаменито розуміють фахові кадри сучасного господарсько-го і державного апарату, отже інженери, технологи, дослідники, учені, інтелектуальна верхівка, словом, люди, фахове знання яких потрібне, щоб керувати модерною державою. Тому — кажуть західні советологи — треба рахуватися із щораз сильнішим тиском тих елементів на ЦК КПРС. З часом це може привести до поступової зміни характеру керівної верстви в Радянському Союзі, з ЦК КПРС включно, поскільки і в його складі входитимуть представники технологічної верстви. Звичайно, це не значить, що таке комуністичне суспільство стане демократичним в західньому розумінні. Але це значить, що з часом комуністичні вожді муситимуть рахуватися з народом, з його вимогами, з його прагненнями до добробуту та свободи і муситимуть робити поступки.

Для зовнішнього світу такий розвиток мав би величезне значення. Бо — кажуть пляновики американської закордонної політики — з моментом, коли підрадянські народи здобули б хоча б частинний контроль над владою, вони гальмували б її агресивність та змушували б уряд і партію зосереджувати свою енергію на внутрішніх цілях суспільства. Тоді повільно мусила б зникнути небезпека війни і відкрилися б перспективи для тривалого миру з комуністичними державами; а це є головною метою США.

3) Внутрішній конфлікт у комуністичному бльоці, чого виявом є передусім спір між Китаєм і Росією, який перекинувся також на інші комуністичні партії і держави.

Якщо йдеться про китайсько-російські взаємини, то тут у першій стадії спору зовні виявилися насамперед ідеологічно-програмові розбіжності між КПРС і КПК, інші погляди на питання стратегії і тактики комуністичного руху. Прямим результатом цього конфлікту є те, що сьогодні немає вже у світі одного центру комуністичного руху і що Москва та Пекін ведуть боротьбу, щоб приєднати до себе інші комуністичні партії.

Але крім конфлікту в площині ідеології чи програми, спір між Москвою і Пекіном має усі ознаки боротьби між Росією і Китаєм за національні чи радше імперіяльні інтереси. На цей аспект справи звертають особливу увагу на Заході. Американські та інші советознавці вказують на те, що китайці в останній час почали пригадувати росіянам про насильно накинені Китаєві царським урядом договори, в результаті яких Китай мусів відступити Росії деякі азійські тери-

торії. Китайці висувають також моменти расової натури. Вони кажуть, що росіяни — це європейці і їм нічого шукати у спільноті азійських народів. На африкансько-азійській конференції журналістів в Індонезії в квітні ц. р. китайці цим виправдували свою вимогу усунення представників СРСР.

Москва не залишається в боргу перед китайцями. Вже в 1960 році вона відкликала з Китаю майже всіх своїх фахівців, що помагали розбудувати китайську промисловість. У той же час Москва почала зменшувати торговельний обмін з Китаєм, у результаті чого радянсько-китайська торгівля становить тепер менше, ніж 40 відсотків того, що було в 1959 році. Відомо також, що Кремль відмовився помагати китайцям у розбудові атомової зброї, що він не підтримав китайської агресії в Індії, що СРСР закрити свої консульства в Китаї тощо. Все це вказує на те, що Москва аж ніяк не хоче, щоб біля неї виросла могутня китайська великодержавна, бо це сильно підірвало б позицію росіян серед інших комуністичних партій і могло б створити також загрозу для Росії як великодержави. Значить, в кінцевому розрахунку національні інтереси починають грати щораз більшу роллю у взаєминах між комуністичними державами.

Це видно також у взаєминах між Росією і т. зв. народними демократіями. Перечекавши декілька років по угорській невдачі, сателіти СРСР використовують його теперішні труднощі для того, щоб здобути для себе більші права. Останньо Румунія відмовилася спинити розбудову своєї важкої та машинобудівельної промисловости і підпорядкувати своє народне господарство вимогам Ради взаємної економічної допомоги. Щоб зробити натиск на румунів у цих справах, в Румунії побувала делегація ЦК КПКР і уряду СРСР під проводом Миколи Підгорного. Але секретар комуністичної партії Румунії Джорджу Деж сказав Підгорному, що взаємини між соціалістичними державами повинні спиратися на принципи рівности і невтручання у внутрішні справи. Румунський уряд також не хоче припинити корисні для Румунії економічні зв'язки з Заходом. Спротив румунів видний і в тому, що вони намагаються зайняти неутральне становище в російсько-китайському спорі. Тому вони скупі реферують у своїй пресі радянські атаки на китайців, а водночас румунська преса надрукувала резюме Китаю з відомими 25 вимогами до ЦК КПКР, чого Кремль не дозволив надрукувати в радянській пресі.

Не дивлячись на свою приналежність до Ради взаємної економічної допомоги і до радянського бльоку взагалі, Монголія домоглася від Об'єднаних Націй фінансової допомоги на суму 300 млн. доларів і запросила до себе західних фахівців. Польща, Угорщина і навіть Болгарія та Східня Німеччина постійно розбудовують економічні взаємини з Заходом. Це роблять і албанці та китайці. Варта зазначити, що хоч сателітські компартії гостро критикують Албанію, уряди цих держав втримують дипломатичні взаємини з нею.

Вкінці, більшої автономії від Москви вимагають також комуністичні партії Заходу — передусім італійці та французи. Ще в 50-их роках перший секретар комуністичної партії Італії, Тольятті, виступив з концепцією т. зв. поліцентризму, себто існування кількох керівних центрів комуністичного руху у світі. Цей плян засудили в Москві і Тольятті мусів покаятися. Але на ділі італійська та інші нерадянські комуністичні партії не є вже в цілому інструментом у руках ЦК КПРС. В квітні ц. р. японські комуністи відкликали своїх делегатів з редакції прорадянського міжнародного комуністичного журналу «Проблеми миру і соціалізму», заявивши, що вони не згодні з нападами журналу на Китай і Албанію.

На таких і подібних явищах керівники американської закордонної політики будують свої надії на зростання національно-державних інтересів окремих комуністичних держав чи партій. За повідомленням газети «Нью-Йорк Таймс» від 31 грудня 1961 року, державний секретар США Дін Раск сказав, що «вимоги національних інтересів стають щораз видніші в рамках комуністичного бльоку». А в січні 1962 року він заявив представникові журналу «Ю. С. Ньюз енд Ворлд Ріпорт»: «Я думаю, що традиційний дух націоналізму може стати головною силою внутрішнього напруження в комуністичних імперіях». Згадуваний вже Волт Ростов відповів на запит кореспондента цього ж журналу (число від 7 травня 1962 року), що, «якщо йдеться про нації під комуністичними режими, то там ми бачимо наростаючі природні сили націоналізму і прагнення людини та народів користуватись індивідуальною свободою».

Рік пізніше тижневик «Тайм» від 3 травня 1963 року, так з'ясував погляди Ростова щодо цілей американської закордонної політики на тлі тенденцій у комуністичному бльоці: «Ми прагнемо до того, щоб побудувати спільноту незалежних держав з урядами, мандат яких спирається на згоду народу... ми прагнемо до того, щоб народи, які знаходяться під комуністичною владою, прийняли принципи державної незалежності, індивідуальної свободи, міжнародного правного ладу та миру». А відомий англійський советознавець Едвард Кренкшов писав у тижневику «Нью-Йорк Таймс» у травні ц. р., між іншим: «Мабуть, найбільш важливим і далекосяжним результатом китайсько-радянського конфлікту — якщо його оцінювати в повній ширині — буде те, що ми на Заході муситимемо звертати менше уваги на кличі, а більше на об'єктивну дійсність і почати дивитися на росіян і поляків, на чехів і угорців, на китайців і югославів, на італійських чи бразилійських комуністів насамперед як на росіян, поляків, чехів, угорців, китайців, югославів, італійців, бразилійців, замість думати про них як про безликі складові частини уявної єдності».

Але найбільше надій західні, а передусім американські, плянови закордонної політики пов'язують з перемогою національно-державних інтересів у самих росіян і китайців. Якщо так буде, — кажуть на Заході, завтра перед Росією стане konieczність помиритися з Захо-

дом, а може навіть стати його союзником проти «більше агресивних» китайців. Видатний американський советолог, Збігнев Бжезінський пише в квітневому числі журналу «Форін Афферс», що американці повинні використати конфлікт між Москвою і Пекіном для того, щоб «усунути нерішечність радянської політики та заохотити Радянський Союз до вирішального домовлення з західним світом».

В цьому аспекті промова Кеннеді перед Американським університетом у Вашингтоні була також не випадкова: Кеннеді говорив за кілька тижнів перед заповідженими на 5 липня розмовами між представниками КПРС і Комуністичною партією Китаю.

ПЕРСПЕКТИВИ ТРИВАЛОЇ АМЕРИКАНСЬКО-РАДЯНСЬКОЇ СПІВ-ПРАЦІ І «ЕВОЛЮЦІЇ КОМУНІЗМУ»

У зв'язку з цим постає питання: чи правильно оцінюють керівники американської закордонної політики сучасні процеси поза залізною завісою, чи їхні висновки і сподівання мають реальну підставу, чи вони можуть виправдатися в житті? Чи отже з'ясовані вище пропозиції Кеннеді почнуть нову сторінку у взаєминах між США і СРСР?

Основніша відповідь на ці питання виходить поза рамки журнальної статті. Тому тут треба вказати тільки на деякі аспекти цієї проблеми, що кинуть децю світла на поставлені тут питання.

Немає також однородної відповіді на усі представлені вище оцінки чи сподівання плянників американської закордонної політики. Деякі з них здаються виправданими, деякі частинно виправданими, деякі треба вважати за нереальні. Є також такі, які в одній частині здаються здійсними, в іншій не додумані до кінця, чи навіть позбавлені ґрунту.

1. Розгляньмо насамперед питання війни і миру. Немає сьогодні людини, яка, маючи здоровий розум, прагнула б для свого чи інших народів атомової війни. Я кажу атомової війни, бо, якщо б мало прийти до евентуального зудару між Америкою і Радянським Союзом, не може бути сумніву, що це була б боротьба за бути чи не бути, отже війна, в якій були б ужиті всі засоби модерного знищення. Про це чимало написано у військовій і політичній літературі Америки і Радянського Союзу.

В таких умовах не треба дивуватися, що питання відвернення небезпеки атомової війни і збереження миру стало в сучасних умовах центральним питанням політики усіх відповідальних державних мужів світу. Тому зрозуміло, що у своїй промові перед Американським університетом, Кеннеді поставив питання війни, чи радше збереження миру, в центр своїх пропозицій Москві. Він нагадав, що сьогодні одна-єдина термоядерна бомба має більшу експльозивну силу, як усі вибухові матеріали, що їх ужили західні альянти в час другої сві-

тової війни. Немає, мабуть, сумніву, що цей факт усвідомлюють також найбільш гарячі голови на Кремлі, і тому треба припускати, що сучасні керівники Радянського Союзу також бояться війни і хочуть зберегти мир. Тут розумування американців здаються виправданими. На це вказувало б також домовлення між Москвою і Вашингтоном про встановлення прямого радіо-телеграфічного сполучення, що має служити для того, щоб навіть у найбільш кризовій ситуації можна відвернути загрозу війни. Правда, кубінський досвід повчає, що Москва не почне війни, якщо не матиме шансів її виграти (зрештою на Кубі вона без війни виграла дуже багато), але таке пряме сполучення може служити також іншим цілям. Не треба забувати, що від довшого часу між Кеннеді і Хрущовим ведеться обмін листами, що їх змісту не публікують. Показником співпраці в цих питаннях може бути також заява Кеннеді, що уряд США утримується від випробовування атомової зброї так довго, як довго інші не будуть цього також робити. Врешті, в своїй промові Кеннеді також повідомив про найближчу зустріч представників США, Англії і Радянського Союзу для перегляду можливостей контролю атомової зброї.

Не виключене також, що в Москві можуть погодитися на припинення чи принаймні обмеження гонки озброєнь тому, що озброєння лягає важким тягарем на державний бюджет СРСР і його сателітів. За підрахунками журналу «Ю. С. Ньюз енд Ворлд Ріпорт» за 18 червня 1962 року, Радянський Союз видає на озброєння і закордонну допомогу приблизно 45,9 мільярдів доларів річно, або 18,9 відсотків загального річного національного доходу, який становить 240 мільярдів. У той же час США видають на озброєння і закордонну допомогу 54,7 мільярдів доларів річно, але це є тільки 10,1 відсотка загальної суми національного річного доходу США, що становить 543 мільярди. При тому і продукційні спроможності обох великодержав різні. Під час коли США працюють тепер тільки на 80,5 відсотків своїх продукційних спроможностей, Радянський Союз продукує на повних 100 відсотків.

Правда, Хрущов постійно обіцяє догнати і перегнати Америку. Цього не можна легковажити, бо відсоток зросту радянської економіки вищий від росту економіки США. Але це не значить, що Радянський Союз може справді легко і скоро наздогнати Америку. За консервативними обчисленнями видатного економіста А. Бергсона в журналі «Сервей» за квітень ц. р., національний дохід Радянського Союзу становив у 1960 році 48 відсотків національного доходу США. Коли отже, каже Бергсон, навіть прийняти, що темп росту радянської економіки буде постійно вищий від американського, точніше, коли прийняти, що національний дохід США зростатиме впродовж наступних 20 років тільки на 3 або 4 відсотки за рік, а дохід Радянського Союзу на 5 або 6 відсотків, тоді в 1980 році національний дохід США досягне 180,6 або 219,1 відсотків порівняно з станом з 1960 року, а радянський тільки 127,3 або 153,9. Але темп росту радянської економіки може

зменшитися, що було б зовсім природним явищем для промислово високо розвиненої держави.

Окрему проблему для СРСР творить справа торговельного обміну з вільними народами, зокрема з промисловими країнами Заходу. Головна останньою справою з купівлею на заході трубопроводів широкого діаметра є класичним прикладом того, як дуже заінтересована радянська економіка в торгівлі з Заходом. Вище було згадано, що це саме стосується економіки сателітів Москви, замовлень яких вона не може виконати. Дуже вимовною в цьому відношенні є подорож головного директора Західньо-німецьких заводів Круппа, Бертгольда Бейца до Москви і його переговори з Хрущовим. Вернувшись з Москви, Бейц поставив пропозиції урядові Західньої Німеччини в справі розбудови торгівлі з Радянським Союзом.

Згадуваний уже тижневик «Ю. С. Ньюс енд Ворлд Ріпорт» за 24 червня ц. р. написав, що Бейц так роз'яснює свої пропозиції господарській співпраці з СРСР: «Росіяни є тепер освічені і хочуть краще жити. Вони зокрема потребують товарів першої потреби. Якщо Захід постачатиме машини, що продукують такі товари, це посилить прагнення суспільства до ще кращого життя. Результат буде такий, що в Росії буде більше масла і менше гармат». «Тому — читаємо у згаданому журналі, — Крупп вирішив збільшити двократно або й трикратно свою торгівлю з Радянським Союзом». До речі, уся торгівля Західньої Німеччини з цілим комуністичним бльоком становила в 1962 році — за даними «Нью-Йорк Таймсу» з 31 травня ц. р. — тільки дещо понад один мільярд доларів, тобто чотири відсотки усєї західнонімецької закордонної торгівлі. З цієї ж суми західні німці мали торговельного обороту з самим Радянським Союзом тільки на 400 мільйонів доларів. Значить, можливості в цьому відношенні далеко не вичерпані.

Тут треба зазначити, що в торговельному обміні заінтересований не тільки Радянський Союз, але також і великі промислові компанії Заходу. Значить, ідеться про обопільний інтерес. Правда, Захід досі намагався не допустити до вивозу до комуністичних країн продуктів, що можуть мати стратегічне значення, але евентуальна зміна політичного клімату може посилити торгівлю. Інтересно відмітити, що на другий день по промові Кеннеді в Американському університеті, «Нью-Йорк Таймс» за 11 червня ц. р. повідомив, що 22 промисловці висловилися дуже прихильно про його пропозицію перевірити становище до СРСР. Це зрозуміле, бо сьогодні продуценти США гарячково шукають за новими ринками збуту. Не треба забувати, що особливі труднощі для них створили нові тенденції в економіці Спільного Ринку, тобто Західньої Європи, яка починає накладати високі мита на американський імпорт.

Усе це безперечно посилює можливості мирної співпраці між західнім і комуністичним бльоками, а тим самим відсуває небезпеку війни.

2. Корисно для замирення на відтинку взаємин між Радянським

Союзом і Заходом може впливати також російсько-китайський конфлікт. А сьогодні виглядає так, що конфлікт цей загострюється, і, правдоподібно, ніколи вже не дійде до привернення попереднього стану, коли існував тільки один центр міжнародного комуністично-го руху.

3. Але не так добре виглядають оцінки і сподівання пляновиків американської закордонної політики в інших питаннях.

Візьмім хоч би справу контролю чи заборони атомової зброї. Навряд чи можна тут скоро сподіватися повного успіху, себто погодження Кремлю на ефективний контроль. Справа не тільки в тому, що такий контроль вожді КПРС постійно називають намаганням Заходу засилати шпигунів на територію Радянського Союзу, але також у тому, що у цьому обвинуваченні криється уся життєва філософія, весь спосіб мислення керівників диктаторської системи, яка постійно дрижить перед тим, щоб, боронь Боже, хтось не підглянув, що насправді діється в її хаті. Відомо з історії, що страх — це невідлучна тінь кожної диктатури, страх громадян перед владою і страх влади перед громадянами, а ще більше перед чужинцями. Коли по 45 роках існування радянської влади її вожді досі не відважилися дати своїм громадянам дійсне право на вільні спілки, вільну пресу, вільні збори, коли вони не дозволяють поетам і письменникам писати так, як це їм підказує їх творчий геній, коли декілька картин модерного малярства змушують Хрущова і його співробітників організувати величезні збори, витолощувати предовгі і нудні тиради, ляяти нещасних мистців і коли усе це діється тоді, коли радянська влада є безперечно міцна, коли вона спирається на мільйони членів партії, поліцію, армію, тощо, то хіба легко в Москві погодитися на те, щоб чужинці вільно роз'їздили по Радянському Союзу і перевіряли, чи не продукується десь закрито атомова зброя?

Звичайно, це не значить, що ніколи не прийде до якогось модус вівенді між Москвою і Заходом також і в цьому питанні, але це вказує на величезні труднощі, з якими мусять зустрічатися усі надії і пляни керівників закордонної політики Заходу.

4. Ця справа прямо заторкує також питання мирного співіснування чи коекзистенції, яка від років є провідним гаслом радянської пропаганди. У цьому питанні є одна дуже інтересна риса. Так довго, як довго на Заході проповідували холодну війну, — преса, радіо, телевізія і окремі діячі Радянського Союзу переможно плили на високих хвилях співіснувальної пропаганди. Коли ж тільки на Заході почали серйозно говорити про таке співіснування, про культурний обмін, про поїздки туристів, ЦК КПРС підняв крик, що це єхидна диверсія, намагання підкопатися під радянську владу, розкласти народ. Який народ? Той, який вже майже половину сторіччя виховуваний виключно в комуністичних ідеалах, відірваний від іншого світу, той, про якого постійно кажуть, що він «всеціло відданий переможній справі Маркса-Леніна»? Це звучить зовсім непереконливо. Бо якщо

народи СРСР політично вироблені, а такими вони безперечно є, то вони самі найкраще розберуться в тому, що добре і зле, і ніколи не підпадуть під впливи «упадочних» ідей Заходу. З другого боку, якраз в умовах співіснування перед вождями КПРС розкриваються величезні можливості ширити в світі «прогресивні» ідеї марксизму, здобувати собі прихильників. Це вони зрештою і роблять при допомозі преси і радіо, яке, як казав Кеннеді у згаданій промові, тут ніхто не заглушує. Виходить отже, що не вільний світ, а ЦК КПРС боїться справжнього мирного співіснування, боротьби ідей.

5. В таких умовах важко також говорити про іншу частину концепції західньої політики у відношенні до Радянського Союзу чи комуністичних режимів взагалі. Йдеться про надії на швидку ерозію чи хоч би еволюцію комунізму, в розумінні поступового перетворення комуністичного суспільства на суспільство, в якому будуть гарантовані основні громадянські свободи, де народ матиме контроль над вибраними представниками влади тощо.

Безперечно, навіть найбільші скептики щодо можливих внутрішніх змін у Радянському Союзі чи в комуністичному бльоці взагалі не стануть твердити, що між періодом Сталіна і Хрущова немає різниці. Ніхто не заперечить також, що іншою є сьогодні позиція громадянина комуністичної Польщі від позиції громадянина у, скажیم, Албанії. Але, з другого боку, навіть найбільші оптимісти не переконують нікого, якщо вони схочуть доводити, що в умовах режиму Хрущова чи Гомулки громадяни користуються демократичними правами. Бо еволюція від Сталіна до Хрущова, яка безперечно заіснувала, була і є зумовлена декількома причинами, між іншим фактом, що сталінська диктатура прийшла до повної дегенерації, що вона грозила знищенням самим вождям, що, значить, вони для власного добра і безпеки, мусіли створити якийсь закон поведінки, наприклад, забезпечення проти фізичного знищення противника, далі, що, безперечно, по смерті Сталіна визволилася велика народна стихія і що з нею керівники ЦК КПРС також мусіли рахуватися.

Тим не менше і за Хрущова зберігся основний принцип організації влади, яка спирається на монополію однієї політичної партії, що роками набирала риси державної і партійної бюрократії. Правда, ці бюрократи сьогодні мало заінтересовані теорією марксизму, їх також будуть «ідеологічні» тракати пропагандивної машини, вони байдужі до кличів революції пролетаріату, за який вони зовсім не збираються вмирати чи хоча б ради нього зрікатися вигідного життя. Але правда також і те, що ця сама каста партійних і державних бюрократів, серед яких є зрештою й інтелектуали, які виконують роллю наставників над духовим життям суспільства, що ця каста закоштувала солодкого меду влади і зовсім не думає добровільно її зрікатися. Очевидно, що така правляча каста не має підтримки народу, але хіба історія не вчить, що були в минулому і ще сьогодні також є інші країни, де влада зовсім не спирається на волю народу, де для того, щоб прави-

ти народом, вистачає підтримки невеликого відсотка бюрократів, що користають з режиму, з ним пов'язують свою долю і долю своїх дітей, де творяться цілі родинні династії з представників такої олігархії і де все це творить достатню опору для існування режиму?

Ці погляди також творять межі можливої еволюції сучасної провідної верстви в Радянському Союзі чи в інших комуністичних країнах. Ці межі — це передусім інтерес панівної верстви. Сьогодні партійний чи державний керівник району, області, республіки і самого центру імперії також не хоче повороту сталінського безправ'я, бо воно для нього небезпечно. Тому він підтримував і підтримує реформи Хрущова, але тільки до меж, від яких починається інша небезпека — загроза втрати власних привілеїв під тиском вимог народних мас.

Звичайно, це не заперечує факту, що в дальшому розвитку комуністичних суспільств натиск народу ставатиме щораз сильнішим і що верхівка мусітиме поступатися. Клясичним прикладом цього можна вважати події довкола ідеологічного ферменту в Радянському Союзі. Ясно, що вождям ЦК КПРС зовсім не під смак численні вияви боротьби письменників і мистців. Але тому що ця боротьба знайшла прихильний відгук у народі, що вона виявилася насамперед в самому центрі імперії, отже серед російських письменників і мистців, що, поза незначними винятками, вони солідарно боронили свої права, влада мусить толерувати частинні, хоч, правда, ще дуже незначні вияви свободи.

Крім того, треба мати на увазі ще одне. Як згадано вище, останне десятиріччя, себто період від смерти Сталіна, позначилося деякими, в дечому навіть істотними змінами. Логічно можна припускати, що зміни прийдуть і тоді, коли зі сцени зійде Хрущов. Звичайно, не можна виключати спроб повороту реакції, хоч дотеперішній досвід вказує на протилежне. Але і тоді треба рахуватися з тим, що історія не знає прецеденсу коли б диктаторські системи добровільно віддавали владу в руки народу, себто робили революцію самі проти себе.

6. Існує ще одна перешкода на шляху до співпраці між США і Радянським Союзом, чи радше межа, до якої ця співпраця може дійти. У своїй промові перед Американським університетом Кеннеді говорив, що передумовою тривалого миру є зречення комуністичних режимів з намагання накидати свою політичну систему іншим народам, не втручатися в їхні справи, визнати право народів на самовизначення. Ясно, що такої передумови Москва добровільно прийняти не хоче. Природою комуністичних режимів є між іншим те, що вони постійно мусять когось «визволяти», мобілізувати свої маси проти когось стороннього, що, мовляв, хоче прийти і загарбати їхні досягнення, тощо. Це є невід'ємна складова частина ментальності комуністичних вождів і механіки їхньої влади. Без неї їм важко жити.

Пляновики американської закордонної політики мають надію, що у зв'язку з можливими змінами внутрішнього характеру верхівки комуністичних режимів, зокрема у зв'язку з їх бюрократизацією, загра-

чатиметься їхній революційний запал і агресивність. Але воно не зовсім так. Звичайно, як було вже вказано, ніхто не стане називати комуністичних бюрократів революціонерами, бо ними вони не є. Але інше діло з агресивністю. Тут західні советологи часто роблять рахунок без господаря. Бо яка існує гарантія, що збюрократизована і навіть зінтелектуалізована верхівка комуністичної імперії перестане бути агресивною, що вона зречеться підбоїв, що зокрема російські шовіністи відмовляться від своїх аспірацій панувати над іншими народами? Досі таких ознак немає. Навпаки, є багато даних, які кажуть протилежне. Клясичним прикладом у цьому відношенні є Куба, а в дальшому те, що сьогодні проходить у Латинській Америці. Немає сумніву, що якраз держави Латинської Америки в Москві вважають «м'яким підчерев'ям» США, і то не без причин. З цим пов'язується також справа миру, що його зовсім виправдано Америка хоче берегти. Але чи цей мир мав би бути збережений за всяку ціну, наприклад, також за ціну утворення нових баз Москви в Нікарагуа, Венесуелі чи Бразилії?

7. У зв'язку з цим також стоїть питання ролі, яку в дальшому розвитку взаємин між Вашингтоном і Москвою мають мати поневолені народи поза залізною завісою. Досі США постійно заявляли і заявляють, що вони не погоджуються з насильним накинням комуністичних режимів Польщі, Румунії, Чехо-Словаччині й ін. та перетворення їх на сателітів Москви, мовляв, це суперечить тому, що було домовлене між Рузвелтом і Сталіном в Ялті про вільні вибори тощо. Якщо ж йдеться про народи Радянського Союзу, отже і про Україну, то офіційно США стоять на становищі права самовизначення цих народів, хоч не висловлюються виразно за їх самостійність від Москви, мовляв, не можна передрішувати того, що схочуть ці народи тоді, коли матимуть змогу вільно висловити свою волю.

Так було досі. Але у зв'язку з намаганнями Америки дійти до генеральної злагоди взаємин з Москвою силою умов відкривається питання, чи злагода ця мала б бути оплачена американським дезінтересман хоч би морального порядку до долі тих народів?

*

Такі важливіші елементи питання американсько-радянських взаємин, і вони кидають дещо світла на перспективи плянів західних советологів і також на пропозиції, з'ясовані в промові Кеннеді. У підсумках видно, що безперечно існують деякі шанси порозуміння, передусім з огляду на понуру тінь атомової війни. Серйозно в напрямі співпраці можуть спрямовувати обидві сторони також обопільні вимоги радянської і американської та взагалі західної економіки. Але одною з найважливіших перешкод для того, щоб добитися справді мирних взаємин між вільними народами і комуністичними системами, є сама природа тих систем. Досвід останніх десяти років повчає, що вони можуть еволюціонувати. Але він також розкриває межі, в яких їхня еволюція може обернутися. Тому покищо всі народи, по цей і по

той бік залізної завіси, мусять рахуватися з існуванням режимів комуністичної диктатури, в руках яких знаходяться величезні засоби сили і влади, включно з засобами модерного воєнного знищення.

УКРАЇНСЬКІ ВИСНОВКИ

Немає сумніву, що питання взаємин між Америкою і Радянським Союзом живо заторкує інтереси українського народу, як, зрештою, воно заторкує інтереси багатьох народів світу. Невірно думають ті, які живуть ілюзіями, що українська проблема це щось окреме, чого не можна в'язати з розвитком взаємин між великодержавами, що ми і інші поневолені народи радянської імперії — це третя сила і т. д. Безперечно, не все сьогодні вирішується у Вашингтоні і Москві. В рамках обох силових блоків наростають окремі внутрішні сили типу Західної Європи чи Китаю. Також українські національні інтереси не покриваються з інтересами існуючих блоків. І питома вага українського народу та інших поневолених народів може чимало заважити на міжнародній політиці. Але тим не менше доля України у великій мірі залежить від того, як укладатимуться взаємини між США і СРСР і який у зв'язку з цим буде дальший розвиток сил у радянській імперії.

Для нас зовсім немаловажне те, чи вдасться двом керівним великодержавам світу розв'язати питання війни і миру. Ясно, що український народ має глибокий життєвий інтерес у відверненні загрози атомової війни, бо така війна, — побіч плянованої Кремлем політики «злиття націй» — творить другу центральну небезпеку для нашого національного існування. Так само ясно, що державного усамостійнення України не можна в'язати з розрахунками на війну. Не тільки тому, що таку помилку робили українці в період між двома світовими війнами, і досвід повчив нас, що війна — це не конче нагода для визволення українського народу, але у ще більшій мірі тому, що від атомової війни ми не можемо нічого іншого сподіватися, як знищення. Правда є ще сьогодні на еміграції деякі українські діячі, які кажуть, що Україна може стати самостійною державою щойно тоді, коли з Москви не залишиться «каменя на камені». Вони також пробують переконувати, що атомова війна не мусіла б принести тотальне знищення українській нації. Важко сказати, чого в таких заявах більше: безвідповідальності чи неучтва. Люди, що такі заяви складають, нічого, мабуть, не читають і не уявляють, в якому світі вони живуть. Крім того, коли взяти до уваги, що атомова війна принесла б безчисленні терпіння українському народові та знищення його матеріальних і духових надбань, такі заяви в устах українця — також неморальні.

Не менше український народ заінтересований у наслідках, які май-

бутній уклад взаємин між США і СРСР може мати для внутрішнього розвитку в Радянському Союзі. Українцям зовсім не байдуже, чи комуністичний режим буде посилювати, чи послаблювати тиск на своїх громадян. Йому не байдуже, чи в Кремлі сидитимуть вожді, які будуть продовжувати політику русифікації і «злиття націй», чи такі, які принаймні частинно усвідомлюватимуть божевілля і реакційність та нездійсненність таких плянів; такі, які всіх неросіян будуть розглядати як кандидатів на росіян, чи такі, які розумітимуть, що в добу ліквідації залишків колоніалізму нікому не повернути колеса історії. Українцям зовсім не байдуже, чи керівні кола в Москві будуть поступатися під тиском мас і їх прагнень до національної, соціальної і політичної свободи, чи наVERTатимуть до сталінських метод масового терору, чи кремлівські вожді далі накладатимуть на плечі народів непосильні тягарі воєнної і важкої промисловости, коштом продукції товарів першої потреби, чи такі, які зрозуміють, що так далі господарити не можна. Словом, український народ не менше, як інші народи, отже й американці, заінтересований у тому, щоб поза залізною завісою перемагали ідеї свободи, демократії, гуманности, поступу та щоб за такі ідеї вели там боротьбу також інші народи. Бо такий розвиток у великій мірі збільшив би шанси боротьби українського народу за справжню державну незалежність, за політичну і соціальну свободу.

Але розвиток взаємин між Москвою і Америкою нам не байдужий і з іншої причини. Коли сьогодні у Вашингтоні говорять про «національні інтереси» Радянського Союзу, вони думають передусім про національні інтереси Росії як імперії, значить, не відокремлюючи від них національних інтересів неросійських народів СРСР. Так є тому, що на Заході, зрештою правильно, вважають, що вирішальною силою в Радянському Союзі є насамперед Росія. Вони знають також, що для Росії питання неросіян дуже дразливе. Мабуть, не було багато таких західних кроків, які так пішли б на нерви Хрущову, як деякі, хоч би символічні вияви симпатій Заходу до аспірацій неросійських народів СРСР. Інакше важко пояснити, чому Хрущов і радянська преса підняли такий крик з приводу проголошення в США Тижня поневолених народів або відзначавання роковин утворення Української Народної Республіки. Не випадково в 1959 році Хрущов надрукував у журналі «Форін Афферс» статтю, в якій сказав, що, мовляв, проголошення в Америці тижня поневолених народів України, Білоруси, Литви, Латвії та ін. це така сама «провокація», як, наприклад, провокацією було б, коли б парламент Мехіко хотів «визволити з американської неволі Техас, Арізону і Каліфорнію». Цим порівнянням України та інших «суверенних» республік СРСР з американськими штатами Хрущов розкрив перед цілим світом, як він розуміє вартість «суверенности» тих республік.

Про все це в Америці знають дуже добре, і тому, намагаючись договоритися з Кремлем, оминають усе, що його може дратувати, отже в

першу чергу питання неросійських народів. Не треба пояснювати, що в цьому криється серйозна небезпека для України та інших поневолених народів. Бо, як згадано вже, не тільки атомова війна принесла б знищення українській субстанції. Величезну загрозу творить для нас також політика «злиття націй». Немає сумніву, що еventуальне домовлення з Америкою, Москва може використати для того, щоб «прочистити» власне запілля, отже передусім збільшити натиск на неросійські народи. До речі, цього бояться також інші народи, не тільки сателіти Москви, але й народи Західної Європи. Тому не випадково у своїй промові і відтак в час поїздки по Німеччині Кеннеді запевняв, що Америка ніколи не піде ні на яке порозуміння з Московою коштом «інших народів». Між іншим завданням політики вільних українців повинне бути те, щоб до тих «інших народів» була зарахована також Україна.

Не треба однак думати, що при всьому замовчуванні питання неросійських народів, в тому числі й України, на Заході не знають або не доцінюють ваги неросіян або що в керівних колах Заходу є якась апріорна аверсія до неросійських народів Радянського Союзу, зокрема до українців. Звичайно, українці, як і кожний інший народ, мають своїх приятелів, нейтральних і ворогів. Мабуть, у нас більше ворогів, як в інших народів, і, мабуть, ця ворожість в основному випливає з пересудів, ворожої пропаганди та ігноранції. Але навіть ті, які нас недолюблюють, завжди будуть рахуватися з українською силою. Тому в кінцевому висновку рішатиме те, наскільки ми є і будемо серйозним фактором сили серед інших народів радянської імперії. Змусити сторонній світ визнати українську справу за справу народу, що має майбутнє, — може тільки боротьба самого українського народу, виразно спрямована на досягнення справжньої незалежності.

У видавництві журналу «Сучасність» можна замовити такі книжки:

о. Іван Гриньох

СЛУГА БОЖИЙ АНДРЕЙ — БЛАГОВІСНИК ЄДНОСТІ

Ціна примірника — 3 ам. дол. або рівновартість в інших валютах. У Німеччині — 10 нім. марок.

о. Іван Гриньох

ВСЕЛЕНСЬКИЙ СОВОР ВАТИКАНСЬКИЙ ІІ

Ціна примірника — 0,75 ам. дол. або рівновартість в інших валютах. У Німеччині — 2,50 нім. марок.

**РОМАН РАХМАННИЙ: УКРАЇНСЬКА МІЖНАРОДНА ПОЛІТИКА
З ПОЗИЦІЇ ВЛАСНОЇ СИЛИ**

Друкуємо повний текст доповіді, виголошеної на студійній конференції в питанні закордонної політики в Нью-Йорку 11 травня 1963 року; конференцію організували Генеральний секретаріат закордонних справ УГВР та Дослідно-видавниче об'єднання «Пролог». Думки, висловлені в цій доповіді, віддзеркалюють особисту точку зору автора, а не згаданих установ та редакції «Сучасности».

Редакція

... When a people is divided within itself about the conduct of its foreign relations, it is unable to agree on the determination of its true interests . . .

Walter Lippmann

I

Хтось дотепний висловився, що політика взагалі, а міжнародна зокрема, схожа на погоду: всі про неї говорять, всі нарікають, але чомусь ніхто не намагається серйозно налагодити її. Не інакше воно і в українському випадку. Для українців, мабуть, немає більш пристрасно обговорюваних питань, ніж міжнародно-політичні, але ніхто в нас не робить конкретних заходів, щоб українське міжнародно-політичне мислення та українську міжнародну політику врешті поставити на реальну базу. Мабуть, саме із-за надмірної кількості розмов про міжнароднополітичні питання досі нам не пощастило сформулювати свої власні принципи міжнародної політики на базі українських реальних можливостей і відповідно до сучасних течій у світі.

Про це можна б висловитися думкою, яку застосував Іван Франко до недоліків української літератури на переломі цього століття; замість сказати — «В нас немає літератури!», доводиться вигукнути — «В нас немає політики!» Немає її не тільки в найвиразнішому її вигляді дипломатичних взаємовідносин, але й також у вигляді чітко з'ясованих основних засад, напрямних тез.

А чи можна нам мати її в час існування під'яремної української

республіки та обставинами відколеної від народного масиву української політичної еміграції? Що конкретне можна робити в нашій ситуації, якщо підметом міжнародної політики спроможна бути тільки суверенна держава? — скаже скептичний читач.

Це правда: міжнародна політика є функцією внутрішньої політики держави, базованої на економічній динаміці, військово-оборонній і культурній силі народу, який посідає суверенну владу на своїй території. Тим часом усі ці властивості звичайно відмовляють Україні, українському народові, а деяких із них він насправді не має. Уряди сучасних держав світу усі разом не визнають України під видом УРСР, як повноцінної держави, хоча вона є членом-засновником Об'єднаних Націй. Як це вичерпно з'ясував д-р Б. Галайчук, і спеціалісти міжнародного права не в силі дійти згоди у питанні, чи УРСР є підметом міжнародного права й політики, чи ні.

А втім самі українці ще не виробили собі чіткого погляду на це суттєве для них питання.

Радянські українці своїми практичними діями заперечують свої власні пресові та офіційні твердження про суверенність їхньої радянської держави. За весь час існування Верховної Ради УРСР на її форумі не було міжнароднополітичних дебатів, які б визначили позицію УРСР у міжнародній обстановці або принаймні її статус у рамках «табору соціалістичних країн». УРСР не має ні дипломатичних, ні двосторонніх консульських зв'язків з будь-якими країнами. Офіційно пропагованою вітчизною для радянських українців є Радянський Союз; слово «вітчизна» пишуть у цьому випадку з великої літери і цим ще раз пригадують кожному мешканцеві, що СРСР це прямий спадкоємець російського царського «отечества». Війну з гітлерівською Німеччиною пропагують на Україні як «вітчизняну війну» нарівні з «вітчизняною війною» царської Росії проти наполеонівського нападу. Є ряд інших прикладів, які показують, що, не зважаючи на всі бундучні заяви радянських українців про їхню «цілковито суверенну республіку», вони все ще не мають ні ясно усвідомленої концепції власної держави, ні будь-якої міжнародної політики. «Розширена участь УРСР у міжнародних стосунках» викликала збентеженість як серед чиновників, так і серед учителів історії, які не в силі належно в'яснити складні запитання своїх учнів відносно статусу УРСР у Радянському Союзі та в світі. Врешті, злякавшись «розширеної» діяльності УРСР на міжнародній арені, міністер закордонних справ Л. Паламарчук доводить у спеціальній статті, що, мовляв, УРСР не потребує власних дипломатичних зв'язків з іншими країнами, хоча конституційно вона має на це право.

Для національно мислящих українців, які живуть поза межами України і не визнають радянської державности, це новий доказ утвердження у своєму переконанні, що УРСР тільки фікція, подумана з метою прикриття колоніального чи підопічного статусу України в ме-

жах червоної російської імперії. На жаль, поряд з цим обґрунтованим закидом, українська політична еміграція теж не спромоглася зформулювати реальну концепцію української політики і воліє обмежуватися гаслами й протестами, що на практиці доводить до концепційних протиріч: водночас із заперечуванням тверджень про будь-яку державність на території сучасної України з боку еміграції лунають різкі протести на адресу діячів Заходу за їхні випадкові вислови ототожнювання України з Росією як у галузі економіки та культурного діяння, так і в сфері радянської політики.

Таким чином по обох боках барикади спостерігаємо суперечні тенденції: на українських землях радянські українці власними ділами заперечують свої твердження про радянську державність і підметовість УРСР; зате еміграційна нерозсудлива пропаганда української «бездержавности» ставить під сумнів не тільки певні державно-юридичні акти, але й спроможність українського народу посідати свою власну державу, бо зводить український народ до рівня деяких африканських слабозвинутих народів.

Ці суперечності мають один спільний корінь: в нас, українців, немає політики, немає мислення реальними політичними категоріями.

ПОТРЕБА І МОЖЛИВОСТІ

Реальну політику здійснювали і державницьким політичним мисленням відзначалися, наприклад, канадські діячі в період 1876-1931. Той період багато в чому нагадує позицію України сьогодні. Канада посідала власну територію, уряд, економічну й торговельну автономію, але не мала суверенности, а зокрема в міжнародній політиці. Після першої світової війни її представників було запрошено на Версальську конференцію тільки як дорадників британського уряду; вони використали свою участь для того, щоб виторгувати Канаді права партнера на цій конференції і таким чином, як пояснює історик Глейзебрук, «здобути принципове визнання статусу Канади» як держави. Подібно здобували тоді свій державний статус такі новоємансиповані країни, як Південно-Африканський Союз і Австралія, а 1855 року — Сардинія. Договори, що їх підписувала Канада в цей період, мали щоправда виключно торговельний характер, але тим самим і закордонна політика Канади розвивалася на конкретних діях, а не на «моцарство-вих» мріях. Канадське міністерство закордонних справ, утворене 1909 року, ще у 1929 році нараховувало тільки 7 працівників — ледве чи більше, ніж їх має міністерство закордонних справ УРСР. Щойно в 1931 році Канада набула право на свою власну суверенну міжнародну політику, незалежну від Великобританії.

Можна зробити зауваження, що в британській імперії, з-під якої емансипувалася Канада, не було такої централістичної англізуючої

установи, якою є всепроникаюча, централістична й русифікаторська КПРС; тому канадські емансипаційні зусилля увінчалися успіхом. Це правда, однак канадський приклад дуже вражаючий і повчальний. Застосовуємо цей випадок тут тільки як аналогію — приклад на те, що навіть радянські українці могли б мати якісь конкретні результати, якщо б вони посідали виразну концепцію радянської української державности і здійснювали її на базі економічного потенціалу України та рівня освічености її народних мас. Адже УРСР, порівняно з Канадою в роки 1867-1931, має за собою більше юридичних актів, які обґрунтовують її державність: вона підписала ряд міждержавних політичних договорів і конвенцій двостороннього й багатостороннього характеру, вона — співзасновник Об'єднаних Націй; не без значення є й те, що УРСР є фактичним прямим (хоч і насильницьким) перемником української державности з 1917-19 років. Значить, ні київські верховоди, ні радянські українські інтелектуали не мають виправдання на свою політичну безконцепційність, на свою неспроможність здійснювати реальну підметову політику принаймні на зразок Польщі або Югославії, замість виконувати роллю безкорисливих вислужників Росії.

А втім становище в світі таке, що хочуть вони того чи ні, але перед українським суспільством на Україні й на еміграції дедалі гостріше виникатиме пекуча проблема: якою повинна бути міжнародна політика України й українського народу в сучасному і тоді, коли УРСР розширила б свій суверенітет у таборі «соціалістичних держав»? З того, що нам відомо, видно, що радянська українська машина закордонної політики у своєму теперішньому вигляді й структурі ніяк не підготована дати таку відповідь чи використати таку можливість. Не підготована вона ні своєю позицією в державно-урядовій системі, ні дипломатичним персоналом, ні концепцією. У київських колах не обмірковують навіть теоретично принципів реальної української політики, хоч УРСР має зростлі можливості свого міжнароднополітичного розвитку. Один з радянців сказав про це так: «У нас здійснено возз'єднання України з Росією. Наші батьки зробили таке рішення. Не розмовляймо про те, правильно воно чи ні. Приймаємо наше теперішнє становище, як факт, і стільки...»

Як видно з їхніх виступів на форумі Об'єднаних Націй та із статті Л. Паламарчука в «Комуністі України», київські дипломати й політичні верховоди мислять такими ж категоріями, як і той їхній неофіційний свечник. Вони самовдоволені суто-формальним існуванням УРСР і своїми посадами, хоча навіть найслабші держави — сателіти Москви — не трактують серйозно ні їхньої держави, ні їхніх посад. Такий підхід до своєї державности віддзеркалює в мисленні київських державних діячів нестачу і власної політичної думки, і власної гідности — двох суттєвих передумов будь-якої політики.

ОБОВ'ЯЗОК ЕМІГРАЦІЇ

За цих умов, коли радянські українці не спроможні (із-за об'єктивних причин) або не хочуть (із-за страху чи нерозуміння інтересів свого народу) сформулювати основні засади української міжнародної політики, той обов'язок падає на плечі українських еміграційних політичних діячів та інтелектуалів. Звичайно, емігранти не спроможні здійснювати практичну дипломатичну діяльність, бо вони вічна-віч перед іноземними державними чинниками не є і не можуть бути реальною рівнорядною договірною стороною. Все таки основні цілі міжнародних взаємовідносин даної країни по суті незмінні й однакові, як для народу на рідній землі, так і для його еміграції на чужині: забезпечити безпечне суверенне існування для своєї батьківщини і зберегти для неї можливості вільного розвитку на всіх щаблях. Еміграція повинна і може бути помічною в досягненні цих двох цілей.

За ініціативу еміграції в цьому відношенні промовляє ще й та обставина, що всяка політика (з визвольною включно) є тільки засобом до цілі і потребує підтримки народу. Щоб народ міг підтримати її, він потребує часу на ознайомлення з даною концепцією; тільки тоді, коли основні засади даної концепції проникнуть у гущу народу, можна розраховувати на її успіх. Це влучно доводить Волтер Липман у своїй аналізі американської політичної думки в роки 1823-98. Тоді американці нехтували міжнародною політикою і остаточно загубили відчуття реальної дійсності — відчуття рівноваги між своїми прагненнями і своїми спроможностями. Тому президент Вілсон у 1917 році не був спроможний з'ясувати народові виразно американські мотиви приступлення США до війни в Європі; у 1939 році президент Рузвельт уже не посмів з'ясувати потребу поновного включення США в європейський конфлікт, бо його земляки і так не прийняли б його пояснення, не будучи підготованими до мислення міжнародними політичними категоріями. Наслідки того занепадницького періоду в мисленні американців були помітні до кінця другої світової війни. Щойно після тієї війни США намагаються випрацювати принципи американської міжнародної політики, яка — згідно з давнім висловом Олександра Гамілтона — базувалася б на «роздумах і виборі» найкращої з реальних можливостей, а не «на випадковості та силі».

Українське суспільство теж потребує часу на ознайомлення з пропонуваними політичними концепціями і підтримає будь-яку здорову концепцію міжнародної політики — найкращу з усіх реальних можливостей — після розсудливого обговорення її засад. На жаль, у нашій історії було аж надто багато випадковості і надто мало плянованих результатів, надто багато примусових і надто мало розсудливих, добровільних вирішень. Не зважаючи на свій емігрантський статус, українська політична еміграція має одну цінну властивість, якою не відзначається українське суспільство в УРСР: вона спроможна віль-

но й розсудливо обміркувати та опрацювати основи української реальної міжнародної політики як на теперішній період емансипаційних зусиль України, так і на випадок розширення суверенності існуючої держави на території України. Водночас еміграція має можливість й обов'язок знайти своє власне місце в співзвучності з поточними інтересами українського народу, а не у відокремленні від них чи емоційному заперечуванні їх. Адже тільки при умові збереження єдності мислення народу й еміграції щодо суті цих інтересів буде можливо зберегти українське державницьке судно у плавбі на міжнародному океані та зміцнити чи перебудувати його по-новому.

За сучасної міжнародної обстановки і діючих у світі тенденцій це не абияке складне й відповідальне завдання.

ПОДІЛЕНИЙ СВІТ — ОБМЕЖЕНА СУВЕРЕННІСТЬ

Коротко торкнімося питань міжнародної обстановки.

Сучасні наукові й технологічні досягнення людства докорінно зміняють ситуацію цілих континентів. Ядерна енергія і проникнення людини в космос розширили технічні горизонти людства, але водночас вони обмежують народи й держави у виявлюванні свого себелюбного «я». Тяжко сьогодні говорити про рівновагу сил на європейському континенті, де суверенна й соборна українська держава відіграла б одну з передових ролей. Світ поділений на дві частини: США і СРСР володіють своїми півкулями; це єдині дві великодержави, які спроможні діяти суверенно, можуть викликати світову ядерну війну, або й можуть кинути одна одній виклик і, в останній момент, зупинитися в сторожкому вичікуванні. Проте навіть їхня свобода діяння обмежується багатьма факторами, чи не більшою мірою, ніж свобода діяння великодержав з-перед 1914 чи навіть 1939 року. В результаті двоподілу світу навіть слаборозвинуті країни мають сьогодні можливість виконувати значний тиск на ці дві великодержави. Політика США обмежується союзницькими прагненнями (Франція президента Де Голля) такою ж мірою, як і політика СРСР формується в тіні тиску його ідеологічних союзників чи внутрішніх суперників (Китай диктатора Мао).

Про суверенність держав у розумінні 19 чи початку 20 століть сьогодні ледве чи можна й думати.

Що являє собою Україна в обстановці поділеного світу? Це одна з радянських республік, великий економічний потенціал якої використовується Москвою передусім для пов'язування новонабутих сателітів — Польщу, ЧСР, Румунію та Угорщину — з радянською супердержавою. В економічному відношенні Україна — одна із найбільш розвинутих держав Європи. За абсолютними розмірами промислового виробництва, а також за виробництвом на душу населення, вона вже

наздігнала ряд високорозвинутих країн Європи. Щоправда, щорічних темпів економічного зростання може й не слід трактувати, як якийсь абсолют, від якого залежить усе інше в житті народу, але економічний фактор сьогодні чи не найважливіший у міркуваннях про міжнародну політику даної країни. Бо, коли незаможники подорожують на своїх мріях, запряжених у задушевні бажання, тоді багатії літають власними літаками чи космічними кораблями. Подібно з країнами: від економічного потенціалу країни, від стану різних знань її суспільства, від пропорційного розселення її жителів на міські та сільські райони залежать і її можливості в царині міжнародної політики.

Враховуючи темпи щорічного зростання економіки України (хоча статистично воно й нелегка справа у випадку цієї «невід'ємної частини СРСР» визначити її зростання), можна сміливо твердити, що сьогодні Україна посідає реальні можливості для того, щоб її голосу не заглушено в хорі країн європейського континенту. Питома вага України настільки велика, що з нею мусять хоч-не-хоч рахуватися її колишні окупанти — Польща, Румунія, Угорщина і ЧСР. Як сьогодні, так і в майбутньому вже не можливе повернення до стану взаємовідносин між ними і Україною з епохи до 1939 року, бо наша батьківщина своєю питоною вагою — як економічна потуга, навіть без власної збройної сили — має над ними значну перевагу. Змінились у цьому відношенні теж якісні й кількісні показники у стосунках між Україною та Росією, якій сьогодні не під силу володіти східньою півкулею і водночас гнобити Україну так, як вона гнобила її за 30-их років.

Однак позиція України у таборі комуністичних країн відзначається великими недоліками. Її підопічний статус — не тільки прямий результат російського імперіялізму; це також наслідок її географічного розташування і слабкості її інших сусідів. Межове розташування Югославії чи Албанії на краю європейського континенту дозволяє їм на деякі, хоч і які невеликі, можливості торгування при дипломатичному столі і перед військово-стратегічною картою. Центральне розташування України в таборі комуністичних країн радянського бльоку — таке пригоже для розвитку зовнішньої торгівлі! — позбавляє київський уряд багатьох козирів у мирній та війсьній розитрах. Мариво світової ядерної війни пов'язується з певністю тотального знищення України. Всякі надто прискорені темпи усамостійнювання республіки можуть бути придушені інтервенцією російських збройних сил, розташованих на території РФРСР та УРСР. Москва розглядає Україну не тільки як важливу ланку своєї імперіальної економіки, але й також як свою оборонну смугу і можливий пляцдарм своїх противників. Не інакшими очима дивиться на Україну кожний суперник Росії, і він у своїх плянах мусить враховувати конечність якимсь чином елімінувати той важливий фактор сили Росії. Звідси такий неспівмірний тиск Росії на Україну, хоча конвенційні стратегічні міркування дедалі більше

втрачають своє давнє значення, як і немає підстави вважати сьогодні пов'язаність України з Росією за «суттєву передумову» великодержавного існування Росії, про яку згадував у 1920 році Сталін.

ДИНАМІЧНА ЕКОНОМІКА УКРАЇНИ — ОСНОВА ПОЛІТИКИ

За такої ситуації роля керівного прошарку народу важливіша, ніж будь-коли досі в нашій історії. Тут бо треба вміння і відваги орудувати стерном своєї країни так, щоб народні інтереси були збережені якнайкраще за сучасних складних умов. Як сказано раніше, ці умови й тенденції не сприяють національній окремішності та суверенності, до яких звикло наше мислення. Все таки навіть за цих умов країна з високорозвинутою економікою матиме більше можливостей до вибору, ніж країна традиційного сільсько-господарського характеру.

В економічному відношенні світ насправді поділяється не на східню і західню, але північну та південну півкулі. Лінію того поділу можна протягнути приблизно від Алтайських гір до південного кордону Каліфорнії: всі країни, розташовані на південь від цієї уявної лінії, на просторі від Китаю до Перу, знаходяться в стані крайньої нужди, бо ще не визволились із традиційної відсталості; їхні народи живуть ще в періоді традиційного суспільства з усіма його недоліками. Зате країни, розташовані на північ від цієї лінії, вступили в стадію відносного добробуту, базованого на зростаючій індустріалізації та модернізації виробничих засобів і процесів. Їхні народи визволились від фаталістичного світогляду, згідно з яким нужда мусить завжди становити невід'ємну частину їхнього життя. Всі ці народи застосували індустріальні процеси виробництва на використання сил і багатств природи, тому вони знаходяться на одному з вищих етапів розвитку — чи то в періоді індустріалізації, чи то на етапі змагання до економічної зрілості, в періоді загального масового споживання або принаймні в періоді підготовки факторів індустріалізації.

Україна й український народ знаходяться в обсягу тієї півкулі не лише із-за свого географічного розташування, але й ефективно: Україна має вже за собою основні етапи — підготовки факторів індустріалізації та самої індустріалізації; її суспільство, не зважаючи на нищівні сталінські і післясталінські чистки, посідає нову еліту, яка поповнюється органічно з усіх прошарків технологічно свідомого населення; на Україні нагромаджено її жителями великий й різномірний знання, а поряд з цим і велетенський виробничий капітал. Таким чином, — маючи теоретичні знання виробничих процесів, посідаючи потрібні технологічні кадри, спроможні розвивати виробництво новими методами і засвоювати нові чи ефективніше використовувати давні ресурси української землі, а водночас посідаючи потрібне на-

промадження виробничого капіталу — суспільство на Україні могло б уже успішно вступити в п'ятий період свого розвитку, в період масового споживання. Це період, в якому суспільство виробляє вже стільки надвишку на експорт та гарантує своїм громадянам всякі суспільні забезпечення, або коротко сказавши: «велфер стейт» — державу загального добробуту та справедливого розподілу національного багатства й доходу.

Передумовою здійснення цього етапу є не тільки збільшення сільськогосподарської продукції шляхом кращої механізації і розвитку хемічної промисловости, не тільки встановлення кращого чисельного відношення міського до сільського населення, але передусім існування суверенної та суверенно думаючої розпорядливої української влади в Києві; влади, яка створила б сприятливі умови для економічного зростання країни та забезпечила б збільшення капіталовкладень і справедливий розподіл національного доходу так, що народ досягнув би життєвого рівня високорозвинутих країн, як США, Західня Німеччина чи Франція. Такої влади на Україні немає. Однак існує вже реальна база для українських державних діячів, які прагнули б здійснювати українську політику з точки зору інтересів України, а не Росії. Динамічна економіка, зрілий характер суспільства та нагромадження знань і капіталовкладень є таким же важливим фундаментом міжнародного статусу будь-якого народу, як ракети і штучні супутники є фундаментом статусу великодержав.

II

На основі цих вступних міркувань ставимо на обміркування нашу тезу: за сучасних умов єдиною реальною українською міжнародною політикою може бути незалежна політика з позиції сили і національних інтересів.

Деякі терміни цієї тези вимагають уточнення. Під терміном «міжнародна політика» розуміємо «більш-менш постійно однакове ставлення якоїсь країни в її стосунках з іншими країнами до питань, які є поза обсягом звичаєвого права або спеціальних договірних угод» (Чарлз Г. Фенвік). Значить, визначення принципів української міжнародної політики буде однозначне з визначенням «відносно постійно ставлення» нашого народу до інших народів та спільних їм проблем незалежно від звичаєвих норм і підписаних договорів.

Під терміном «реальний» розуміємо такі заходи в царині взаємовідносин між Україною та її сусідами — близькими і далекими — які заходи базувалися б на інтересах українського народу при одночасному зрозумінні інтересів інших народів. Термін «незалежна політика» виключає навіть натяк на трактування України, як «невід'ємної частини СРСР», і такою самою мірою не дозволяє отожднювати інте-

реси України з інтересами США чи будь-якої іншої великодержави Заходу. «Власна сила» та ресурси, як база міжнародної реальної політики, визначають і межі власним прагненням, що їх можливо підперти власними силами, і межі максимальних поступок, поза які не вільно відступити без пошкодження основних інтересів країни та народу. «Національні інтереси» це сума мінімальних вимог або передумов, без яких Україна не була б спроможна існувати, як середньовелика держава, і не була б у силі забезпечити своїм мешканцям всебічний розвиток і добробут, пропорційні до її ресурсів та економічного потенціалу. Наполегливе вживання слова «власний» має на меті підкреслити вимогу підметовості українських політичних діянь.

ДВІ ЗАГРОЗИ — ДВА ОСНОВНІ ФАКТОРИ

Якщо взяти до уваги розташованість України в сучасному поділеному світі, то ясно, що Україна і її народ знаходяться віч-на-віч перед двома смертельними небезпеками. Поперше, це можливість вибуху світової ядерної війни; подруге, це загроза асимілювання в понаднаціональному великопростірному об'єднанні країн.

Ядерна війна особливо загрозлива для України з уваги на несприятливість розташування української території, яка в георгафічному відношенні завжди сусідуватиме з територією Росії; в мілітарному відношенні українська територія становить для Росії захисний бар'єр і випадову базу. Тому не важливо, хто викликав би світову війну з застосуванням ядерно-ракетної зброї. (Третя світова війна напевно була б термоядерна, бо, як доводить військовий коментатор «Нью-Йорк Таймс» Гансон В. Болдвін, — «якщо вибухне світова війна... між США і Росією, тоді жадні засоби воювання не будуть виключені від ужитку»). Так чи інакше, Україна впала б жертвою катастрофи, якої вона не прагнула б, не планувала б і не викликала б. Тому всяка термоядерна війна — навіть т. зв. визвольного характеру — не є в інтересі українського народу. Українське населення на території України, яка сьогодні омивається Чорним і Озівським морями, спирається на Дунай і Тису, на заході дотикає Бугу, на півночі — Прип'яті, а на сході досягає Приднілля — нараховує ледве 39 мільйонів осіб. Нищівна політика Москви супроти України виточила стільки крові з українського народу, що ледве чи він зможе захити свої втрати протямом наступного покоління. Сьогодні йдеться передусім про збереження самої субстанції українського народу, живих людей, про створення можливостей розвитку їхніх економічних і духових цінностей, а водночас і про їхнє політичне зростання. Воєн, голоду, розстрілів і заслань зазнали українці надто багато, щоб вони могли дозволити собі сьогодні на розкішні воєнні мрії на зразок китайців.

Та не тільки світова війна загрожує українському народові. На су-

часному світі позначилася тенденція до великопростірних об'єднань — економічного, а далі й культурного і політичного характеру. Об'єднана Європа сьогодні вже не фантазія, але дійсність, фактор, з яким треба серйозно рахуватися. Та коли до такого об'єднання приєднуються Франція і Німеччина, або такі «історично стабілізовані» держави, як Голляндія, Бельгія і Люксембург, то для них немає підстав побоюватися: вони не втратять у цьому об'єднанні свого національного обличчя, бо їхній культурно-національний профіль чітко обрисований, а їхні глибоко закорінені державні та суспільно-устроєві традиції допоможуть їм зберегти своє самоуправління і характер навіть у понаддержавному об'єднанні. Бувши суверенними державами, вони матимуть змогу активно впливати на долю й політику супер-держави.

Зате для українського народу приналежність до понаднаціонального об'єднання за сучасних умов покищо загрозлива. Українську культуру всіляко знищували царська Росія та інші її сусіди-недрузи; в наші часи радянська Росія силкувалася доклати її масовими ліквідаціями, особливо українського інтернаціонального прошарку — світського і церковного. Поділеність української території спиняла розвиток і зміцнення суто українського способу життя на всіх землях, а тим самим і себевідчування як одноцілого народу. Тепер існують деякі мінімальні можливості наздогнати втрачене, зокрема втрачене за 30-их і 40-их років. Тим часом Москва висунула тезу про злиття різних національностей в одне, ширше суспільство. Говориться про комуністичне суспільство, але на практиці йдеться, мабуть, про зближення і злиття слов'янських народів на базі російської мови й культури і в межах совето-російської супер-держави. На Заході приймають такі думки прихильно, як реалістичні, мовляв, вони укладаються в основні тенденції світу до великопростірних об'єднань. Однак для українців це друга смертельна загроза: якщо Україна приєдналася б до якогось регіонального чи світового об'єднання тільки як «возз'єднана навіки з Росією» територія, тоді цей крок рівнявся б самоліквідації українського народу.

ЖИТТЄВІ ІНТЕРЕСИ УКРАЇНИ

У світлі цих двох небезпек (які, до речі, загрожують не тільки Україні, але й багатьом іншим малим і середньо-великим народам) конечно треба перевірити наше ставлення до таких проблем, як війна, місце України в світі, союзницькі пов'язання тощо. Зокрема слід усвідомити, що обидві загрози — ядерна війна між супер-державами та асимілювання менших націй у понаддержавних об'єднаннях — нависли над Україною в час, коли наш народ потребує передишки, щоб зміцнити свою злютованість і поповнити свої втрати в різних галузях життя. Тому національні інтереси України вимагають підтри-

мувати ідею ядерного роззброєння і заборони ядерних випробувань, за винятком хіба міжнародно контрольованих експериментів для мирних цілей. При цьому йдеться тут не про морально-етичні мотиви, але про політичну розсудливість та життєві інтереси народу.

Поскільки українці безпосередньо не беруть участі в переговорах стосовно термоядерного питання, вони можуть впливати на його розв'язку негативним і позитивним підходами. На різних постах у совето-російській імперії працюють українські діячі; у воєнно-дослідних і активнооборонних спорудах зайняті українські спеціалісти, вчені, техніки; інші українські експерти підготовляють у тренувально-вишкільних закладах нове покоління технологів. Всі вони повинні усвідомити, що зміцнюючи ядерний потенціал Росії, вони тотують за глуду своєму народові. Конечно довести до їхньої свідомости факт, що український народ суворо засуджує їхнє вислужництво Москві, бо воно більш безсовісне за вислужництво малоросів російському царатові. Коли, наприклад, О. Безбородько, канцлер Катерини II, збільшував російську імперію шляхом розподілу Польщі, він міг виправдувати своє вислужування Росії тим, що це, мовляв, був єдиний шлях об'єднання поділеної «Андрусовом» України.

Усвідомивши тяжку ситуацію свого народу сьогодні, згадані українці на різних постах совето-російської імперії можуть і повинні пасивним, та інколи активним опором впливати на політику Радянського Союзу в корисному для України напрямі. Тоді принаймні матимуть мінімальне виправдання за своє співробітництво з Москвою; сьогодні — вони тільки вислужуються Росії «за совість і за душу». Негативне ставлення українців у Радянському Союзі до ядерної війни є в інтересі українського народу, бо допомагає йому перетривати критичний період в історії людства.

Поряд з негативним підходом до запобігання ядерній та всякій іншій світовій війні, є можливість позитивного підходу: як радянські українці, так і українські політичні емігранти можуть висувати на дипломатичні й інші міжнародні форуми проєкт встановлення демілітаризованої смуги на європейсько-азійському континенті, яка охоплювала б країни від Закавказзя через Україну і Польщу до Західної Німеччини. Проєкт демілітаризації самої Польщі за ціну демілітаризації Західної Німеччини не був реальний, бо йшлося про неоднакові величини обміну. Ширша і довша смуга демілітаризованих країн може бути прийнята для обох сторін — Сходу і Заходу. Якщо Польща не є рівноважником для Західної Німеччини, то включення України, Вірменії та Грузії, з одного боку, а Туреччини — з другого, могло б стати базою для утворення запобіжної смуги миру між цими двома суперницькими світами.

Ідеться очевидно про виведення з тих територій усіх іноземних військ, усунення баз зброї далекого засягу та всяких інших воєнних засобів наступального характеру. В українському інтересі буде здійснення такої демілітаризованої смуги, бо Україна не зацікавлена во-

рожими плянами Москви супроти США, країн Західної Європи чи середземноморського басейну. Бувши російською стратегічною і економічною базою, Україна не отримує навіть такої рекомпенсати, як Іспанія за американські бази на своїй території; навпаки, Україні загрожує тотальне знищення на випадок світового збройного конфлікту. Переставши бути російською стратегічною базою, Україна теж не була б заінтересована у будь-яких воєнних намірах держав Заходу супроти Росії, якщо б вони їх мали, бо всяка війна вдаряла б по інтересах українського народу та його держави.

До життєвих інтересів українського народу належить і зберегти державність на українських землях навіть у найбільш формальному вигляді, бо як це відзначив Липинський, всяке об'єднання українських земель в одному адміністративному цілому сприяє витворенню державницької тягlosti і суцільности нації. Українська еміграція повинна взяти до уваги в своїх політичних заходах той юридичний факт, що на українських землях існує обмежена державність і зміцнити ним свою аргументацію на міжнародних форумах про справжні прагнення українського народу; твердження про «бездержавність» українського народу підриває в корені українську політичну справу на міжнародних форумах, бо воно служить за ще один козир у руках Москви на підтвердження її претенсій щодо «невід'ємности» України від Росії. Зате врахування тієї обмеженої державности в нашу калькульовану політику уможливить нам не тільки ставити зручніше нашу справу назовні, але й висувати суворі вимоги до київських верховодів, щоб вони діяли як український уряд, а не як колоніальні губернатори. Цей підхід дасть змогу мобілізувати українську громадську думку проти уряду в Києві, який не здійснює української політики та є виключно вислужником іноземних можновладців, у цьому випадку московських.

Таким чином буде поставлена межа і встановлена різниця між гідним партнерством (або вимушеним співробітництвом) і продажним вислужництвом. Заперечуючи формальну державність на землях України, звільняємо київських верховодів від будь-якої відповідальности, що їм повинен відчувати відповідальний уряд і відповідальний державний апарат навіть сателітної держави. Тільки колоніальні адміністратори, діючі від імени «метрополії», не мають відповідальности перед народом чи громадською думкою. В інтересах України є встановити таку відповідальність київських верховодів.

ПРОБЛЕМА СУСІДІВ І СОЮЗНИКІВ

Життєві інтереси українського народу вимагають зокрема встановлення підметового відношення між Україною та її сусідами на реалістичній базі. В тому числі конечно упорядкувати й наші стосунки з Росією. Певні спроби в цьому відношенні вже зробило українське

визвольне підпілля під час другої світової війни, а недавно сформулював його в сучасній обробці д-р М. Прокоп у своїй доповіді, друкованій в «Сучасності» (ч. 6, 1961). В цій доповіді обґрунтовано тезу, що українці не борються з російським народом як таким. Однак ця теза вимагає деякого концепційного уточнення, що пов'язується з нашим відношенням до т. зв. союзників української справи.

Понад сорокарічна боротьба українського народу з російськими імперіялістами та іншими іноземними загарбниками повчає нас, що в своєму прагненні до незалежності й суверенності український народ стоїть самітний, не зважаючи на деякі прояви національного ферменту в інших країнах під російським володінням. Революційно-визвольні рухи тих національностей надто слабі та відчужені від українського визвольного руху, щоб можна було враховувати їх як серйозний фактор у реальній українській політиці. Концепція об'єднання народів довкола України виключно на базі антибольшевизму покищо не виправдала себе, а сформована емігрантська коаліція на цій базі включає навіть політичних діячів, які нерідко належали до гнобительських іноземних клік у різних областях України. Така коаліція створює фікцію численних союзників української справи, а далі обтяжує цю справу в багатьох відношеннях. Як на це вказував у своїх статтях д-р Б. Галайчук («Сучасна Україна», 1955), треба сумніватися, чи українцям доцільно ототожнювати свою справу з справою усіх народів у межах советської імперії.

Поперше, українська визвольна справа і політика надто серйозне діло, щоб пов'язувати її з народами й народцями, які або не проявили належної державницької думки і діяльності, або явно нехтують українську проблему.

Деякі з них відверто обвинувачували українців в імперіялізмі тільки тому, що українські публіцисти пригадували про українську меншість на Придонні, Кубані та над Тереком. А вже справді несовісно притятати до спільної справи колишніх слодвижників віджилих режимів і таким чином нав'язувати українській державницько-визвольній справі реакційні чи реставраторські властивості. Подруге, окремі неросійські народи мають різну питому вагу і значення. Неправильно і недоцільно ставити на той самий рівень Латвію чи Ідель-Урал і Білорусь, яка має традицію спільної з українцями історії та визвольної боротьби та в кожному відношенні важлива, майже конечна, для існування суверенної української держави. Потрете, висуваючи проблему всіх національностей СРСР нарівні з українською проблемою та в інтегральному пов'язанні з українською концепцією, ми тільки ускладнювали б нашу справу, як у відношенні до Заходу, так і до російського народу.

Із суто практичних міркувань в інтересі України буде здобути зрозуміння, а то й підтримку, для справедливих прагнень українського народу не тільки серед людей Заходу, але й також серед росіян. Важливо, щоб думка про неминучість усамостійнення України проникну-

ла якнайглибше в мислення росіян, бо тоді вони не ставитимуть даремно великого опору українській концепції суверенної української держави. Зерно того мислення вже засіяно революційно-визвольною боротьбою українського народу в 1917-20 роках. Сьогодні російська громадська думка, в радянському обсягу, прийняла до відома незаперечний факт, що існування окремої української радянської республіки є життєвою konieczністю. Остаточна переважна більшість росіян мусітиме погодитися з думкою про неминучість усамостійнення та суверенності української народної республіки. Як відомо, Індія визволилась з-під британського володіння значною мірою теж завдяки тому, що в британські керівні прошарки проникнула думка про недоцільність колоніальної залежності Індії від Лондону і про неминучість її усамостійнення. Нерідко британські колоніальні діячі в Індії сприяли індійській емансипації всупереч офіційній лінії британської політики. Не виключене це і в російсько-українських взаємовідносинах, якщо українська справа відзначатиметься переконливістю аргументації, незаперечною логікою та реальністю концепції, підпертої ефективною силою українського суспільства. Хто доведе, що Герцен був єдиним винятком у цьому відношенні серед росіян?

Концепція, яка передбачає докорінне розчленування советсько-російської держави — з відірванням Сибіру і бльокуванням Росії буферними державами на підходах до Балтійського, Каспійського і Чорного (від сторони Півдня Кавказя) морів — не відзначається такими властивостями. Українська державницька справа, пов'язана з цією нереальною концепцією, засуджена на невдачу. Передусім московським можновладцям тоді дуже легко поборовати справедливу і реальну українську справу шляхом підбурювання проти неї російських народних мас. Адже вистачає поінформувати ці маси про обсяг вилетєних втрат Росії в наслідок відділення зблєкованих з Україною неросійських територій, де росіяни мають значний економічний вклад. Вистачає вказати, що така розв'язка українського питання в СРСР спричинила б автоматичну деградацію російської великодержави до рівня середньо-великої країни, замкнутої приблизно між Ільменським озером, Уралом, середньою течією Волги, Доном і горішньою течією Дніпра та Арктичним океаном на півночі.

На таку катастрофальну деградацію не погодиться найбільший російський демократ і антикомуніст, жоден росіянин, як і не погодився б на таку концепцію жоден українець, якщо б вона стосувалася української великодержави типу СРСР. Постає дилемою — чи підтримати московський режим і зберегти свою великодержаву, чи відпустити всіх неросіян і самоликвідуватися до рівня незначної держави з усіма неминучими економічними наслідками — російські народні маси підтримують московських верховодів і, всупереч логіці, відкинуть думку про усамостійнення України, до якої думки вони вже звикають дедалі більше й усвідомлюють, що Україна не є кінцева для існування російської великодержави. Адже людина, притиснута до му-

ру, не потребує зрікатися нічого; їй усе байдуже, тому вона ставитиме розпачливий опір. Не є в українських інтересах примарою докорінного розподілу російської великодержави в ім'я кабінетної доктрини підбурювати проти української справедливої справи усі 95 мільйонів росіян, якщо можливо значну частину їх відлучити від імперіялістичної верхівки, висувуючи тільки власну українську справу — реальну і незаперечну.

Концепція абсолютної капітуляції росіян суперечить і громадській думці країн Заходу, а не тільки думці декількох «упереджених» державних діячів і дипломатів. Адже всі пам'ятають помилку президента Рузвелта і його союзників, які під час другої світової війни висунули вимогу безумовної капітуляції Німеччини і Японії. Цим вони тільки збільшили опір суспільств тих держав, бо нацистські режими відносно легко переконали своїх громадян, що капітуляція без ніяких умов — ганебна капітуляція. Сьогодні громадська думка Заходу схильна більш, ніж будь-коли досі, прийняти думку древньокитайського мислителя Сун-Цу, який остерігав державних діячів, щоб вони не ставили противника в абсолютно безвихідну ситуацію; тоді його опір зросте неспівмірно до його доцільності, як і неспівмірно зростуть втрати переможця. Тому Сун-Цу рекомендував радше вманеврувати противника в становище, в якому опір не поплачується, а мирна розв'язка з поступками забезпечує йому відносно гідний вихід. Політика, а зокрема дипломатія і пропаганда, має саме на меті допомогти досягнути народнодержавних цілей без надмірних втрат і без надмірного опору противника.

Висувуючи справу усамотінення України від Росії разом з невід'ємною вимогою усамотінення усіх народів і племен СРСР, ми збільшували б той опір росіян, а поряд з цим підривали б нашу власну справу на форумі громадської думки Заходу, бо чинили б її неприйнятною і нереальною. До здійснення такої концепції докорінного розподілу СРСР чи Росії можливо дійти тільки шляхом світової ядерної війни. Не обманіймо себе передвиборчим дружнім поплескуванням по плечах: на шлях такої всесвітньої катастрофи в ім'я свободи неросійських народів не стане жоден відповідальний державний діяч Заходу. Виступ сенатора Фулбрайта, голови сенатського комітету для справ закордонної політики США, проти концепції т. зв. тотальної перемоги є промовистим показником американської політичної думки у цьому відношенні. А втім світова ядерна війна принесла б тотальне знищення Україні — це вже надто висока ціна на здійснення кабінетної теорії. Врешті, українці прагнуть здобути суверенну українську державу, яка єдина спроможна забезпечити всебічний гідний розвиток всім громадянам України, а не прагнуть «самостійної соборної руйни».

ЗАСАДИ РЕАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ

На базі цих основних інтересів можна пропонувати наступні тези або засади української реальної міжнародної політики:

1. Український народ прагне до цілковитої суверенності й незалежності на своїй етнографічній території, щоб вільно і без іноземного втручання відати своїми ресурсами, своєю економікою, своїм культурно-духовим розвитком, своїми зв'язками з усіма народами світу та захищати свої національні інтереси нарівні з іншими народами. Не йдеться при тому ні про яку расову чи ідеологічну боротьбу з російським чи іншими сусідніми народами, а виключно про усунення з України російських можновладців (не російської меншости!), які — під прикриттям інтернаціоналістичної ідеології та ніби захищаючи інтереси російського народу, гноблять і експлуатують український народ, тримають його далі в колоніальній залежності від Москви.

2. У цій боротьбі українська міжнародна політика базується на українських національних інтересах і на усвідомленні інтересів суміжних з Україною народів. До цих життєвих фактів належить і та обставина, що Росія — як і Білорусь, Польща, ЧСР, Румунія і Угорщина — завжди буде розташована поруч України; тому з нею, як і з іншими сусідами, конечно налагодити добросусідські взаємовідносини. До цих життєвих фактів належить і обставина, що Росія та російський народ мають певні інтереси в Сибірі, Центральній Азії, в прибалтійському районі та на підкавказькому Причорномор'ю. Усамотійнення України та її державна незалежність від Москви не порушує цих інтересів.

Суверенна Україна не прагнучиме бути буферною державою чи пляцдармом для суперників Росії, але й не погодиться бути мілітарною базою Росії проти інших країн. Утворення неутральної смути з закавказьких країн, України, Польщі та Німеччини зміцнило б тривалість миру в світі, а зокрема довело б до відпруження на європейському континенті. Водночас Росія позбулася б постійного страху, що українська територія може стати причілкою для ворожого нападу на неї, а російський народ звільнився б від тягару втримання військово-поліцейських сил на території України. Щойно тоді була б можлива реальна дружність між українським і російським народами, як існує дружба між Канадою і США. Суверенно розвинутий економічний потенціал України, на базі її індустрії та власної зовнішньої торгівлі, становив би наріжний камінь всеєвропейського економічного об'єднання. Значить, усамотійнення України не є однозначне з будівництвом «китайського» чи «берлінського» муру ненависти між українським та іншими східноєвропейськими народами; навпаки, державна незалежність України — один із незамінних ключів до об'єднання європейських держав на рівноправній базі, бо тоді таке об'єднання не загрожувало б асиміляцією менш численним чи мілітарно слабшим народам.

3. Бувши проти війни, як засобу розв'язування міжнародних конфліктів, українці вистерігатимуться постійних союзницьких зобов'язань на індивідуальній базі, за винятком подавання всебічної допомоги білоруському народові. З Білоруссю Україну пов'язує спільна політична й культурна історична традиція, яка ґрунтується на взаємодовірі та щирому антиімперіалізмі. Для існування суверенної незалежної Білоруси конечно потрібна суверенна Україна; але й Україна потребує суверенної Білоруси, щоб її власна суверенність була тривала. Якщо б на північно-західньому кордоні України не існувало Білоруси, тоді українцям треба було б Білорусь, так би мовити, «вигадати». Підтримка білоруських емансипаційних заходів і гарантування кордонів незалежної Білоруси — єдине зобов'язання, що його може прийняти на себе свідомо український політичний діяч сьогодні та кожний український уряд, незалежно від усіх договорів усесвітнього чи регіонального характеру.

4. Кордони України в теперішньому вигляді слід вважати майже мінімальними, поскільки вони не охоплюють таких українських земель, як Холмщина, Перемищина, Лемківщина, Пряшівщина, Таганріжчина і Кубань. Порушення цих кордонів Польщею, Румунією, Угорщиною або Чехо-Словаччиною та будь-які обмінні договорення за кошт українських земель змусили б українців перевірити своє ставлення до індивідуальних договорів з великодержавами, щоб тільки захистити інтегральність своєї держави. До цієї засади української міжнародної політики належить відвоювання — шляхом мирних переговорів і угод — широких прав національних меншостей для українського населення в РФСР, Польщі, ЧСР та Югославії, де українців пляново денационалізують. Дружні взаємовідносини України з т. зв. сателітними державами є теж певною запорукою збільшення ступня їхньої власної суверенності.

5. Як у майбутньому — коли Україна відзискає свою суверенність, так і в теперішньому — коли існує під'яремна УРСР та українська політична еміграція, основною засадою української міжнародної політики повинна бути її непов'язаність з ідеологічними бльоками і свобода діяння відповідно до життєвих інтересів українського народу. Визнаючи в принципі право всіх народів на свою державну незалежність і суверенність, концепція української міжнародної політики не включає в собі ніякої програмової пов'язаності з політикою тих народів та їхніх еміграцій, які: а) не проявляють помітних зусиль у напрямі усамостійнення своїх країн, б) не виявляють прагнення співробітничати з українським народом, який такі прагнення до усамостійнення і до співпраці з іншими поневоленими народами найбільшою мірою. Обидві ці передумови ґрунтуються на усвідомленні, що український народ не в силі — і не бачить доцільности — заповнювати своїм вкладом чийсь основні нестачі, а зокрема нестачу рішучости боротися за свою незалежність. Українцям немає також потреби захищати чийсь свободу, якщо політики того народу нехтують укра-

їнською справою і готові використати здобуту свободу проти українських інтересів. Українці не раз гинули за чужу свободу, і в майбутньому, не виключено, доведеться їм жертвувати життям за такі ж ідеали, але це буде не в ім'я т. зв. неподільної свободи, а в ім'я життєвих інтересів українського народу.

Це в основному були б засади української реальної міжнародної політики, що їх диктують життєві інтереси українського народу за сучасних обставин у світі. Ці засади, як і всяка політика — революційна чи еволюційна, визвольна чи імперіялістична — є тільки засобом до певних цілей. Врешті, сама держава — автономна чи суверенна — є тільки засобом для розвитку народу, а не самоціллю. Тому накреслені засади треба відповідно перевіряти і достосовувати до головних цілей, що їх намагається досягнути народ чи країна. У черговості щодо важливості, з точки зору українських народних інтересів, ці засади мають завдання досягнути наступних цілей:

1. Зберегти український народ на всій українській етнографічній території від масового фізичного винищення в наслідок ядерної світової війни над українською територією.

2. Зберегти український народ від геноциду і масового виселювання поза межі України, що здійснюють час від часу Москва та її підручні.

3. Шляхом розвинення «паперової» української радянської державності у справжню суверенну українську державу зберегти український народ як остаточно зформовану націю, перед асимілюванням у горні великопростірної держави інтернаціонального характеру, байдуже — комуністичного російського чи будь-якого іншого зразка. Якщо світ справді йде до регіональних і всесвітнього об'єднань, то українці прагнуть увійти в таке об'єднання як суверенна держава з своїм власним національно-духовим обличчям і суверенним урядом, а не як «південна частина Росії», навіть якщо вона мала б характер теперішньої УРСР.

III

У запропонованих засадах української реальної міжнародної політики взято до уваги два характерні аспекти політики взагалі: калькуляційної і аксіоматичної. Політика калькуляційна базується на розсудливому обмірковуванні своїх кінцевих цілей і приступних народів засобів, при допомозі яких йому можливо досягнути тих цілей та забезпечити свої життєві інтереси. Політика аксіоматична базується на т. зв. історичному досвіді, минулих переживаннях, звичках і упередженнях, які велять народові чи окремим особам реагувати на певні міжнародні питання «автоматично», згідно з традиційною формулою, часто ірраціонально, не рідко без врахування своїх життєвих інтересів. Перевага аксіоматизму в політиці даного народу веде його

шляхом чуттєвих орієнтацій всупереч розсудковій, велить йому будувати свої пляни на піску наївних надій, чи то на «міжнародну справедливість», «цивілізований світ», чи то на «традиційних союзників». Реальна політика це ніщо інше, як збалансований результат аксіоматичних реакцій на дійсність та холодної калькуляції існуючих можливостей; це просто освічений егоїзм, який не нехтує інтересами інших народів, розуміє їх і враховує їх у своєму плануванні.

ПІДМЕТОВІСТЬ — ПЕРЕДУМОВА РЕАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ

Даремно було б укладати засади української реальної міжнародної політики, якщо наш підхід до міжнародних питань не буде підметовим, а наші рішення не базуватимуться на розсудливому обмірковуванні усіх «за» і «проти» та на добровільному виборі згідно з інтересами народу. На жаль, наша політика ледве чи була колись результатом підметового вибору після розсудливого обговорення приступних нам можливостей. Українські політичні кола знаходилися переважно в ситуації м'яча, який котиться по похилій площі, а його час від часу копають гравці на політичній арені: і противники, і союзники, залежно від їхніх потреб. Як відкриті вороги, так і т. зв. союзники української справи постійно перекопували українську громадську думку, що, мовляв, українцям немає третього виходу, а тільки існує дилема: або йти з одним суперником, або підтримати другого.

Із-за того в нас не було калькуляційної політики, а її нестачу заповнювали орієнтації — аксіоматичні реакції на події в даній ситуації, бо суспільство не знаходило часу на серйозне обговорення основного питання: що саме становить національні інтереси чи т. зв. добро країни? Час на таке обговорення можна і конечно знайти навіть у розгарі великої війни. В наслідок нез'ясованості цих інтересів всі орієнтації кінчалися розподілом української території. Априорне визначення собі союзника, до якого не ставлено належних передумов, водило наших державних діячів то у Переяслав, то у Гадяч, то в Москву, то в Берлін.

Під час переговорів у Переяславі 1654 року козацька старшина турбувалася більше забезпеченням для себе царських грамот на свої млини і стави, ніж державно-юридичними аспектами дипломатичного торгу з представниками московського царя. Таким чином підметний підхід Богдана Хмельницького до воєнного союзу з Москвою було підірвано вже в самому корені... З Гадяча вийшов Іван Виговський — гетьман найкращої тоді армії в Східній Європі — «воеводою київським» і адміністратором трьох воеводств, щоб остаточно загинути від куль того ж польського союзника... У 1914 році українські громадсько-політичні діячі обабіч австрійсько-російського кордону заявили віденському і петербурзькому режимам вірність та підтримку в імперіалістичній війні без ніяких зобов'язань стосовних урядів щодо

України. Результат цих орієнтацій відомий: під російською окупацією закрито всі українські установи, а громадсько-політичних і культурних діячів заслано поза Україну; під австрійською окупацією українців запліднювано в зрадї і карано шибеницею... Щоб задовольнити вимоги французького генерала Фрейденберга в Одесі, Винниченку і Чехівський готові були відмовитися від своїх міністерських постів в уряді Директорії, бо вважали, що таким жестом врятують українську справу на дипломатичних торжищах Західньої Європи... З респекту до цієї ж мітичної Європи уряд ЗО УНР сумлінно провадив війну з польськими агресорами «в рукавичках», приймаючи усі перемир'я, нав'язувані йому тоді, коли з українського боку треба було кинути все на одну карту боротьби проти західнього польського напасника і зберегти західнюукраїнські землі як базу української державности для дальшої боротьби проти советської Росії. Водночас уряд соборної України офіційно не був у стані війни з Польщею, щоб була не стягнута на себе гніву Франції... Піддаючись психозі мінімалізму та зв'язку з Європою, підписано Варшавський договір, в силу якого УНР деградовано до рівня польського протекторату на просторі між Збручем і Дніпром і закріплено таким чином за Польщею загарбані західнюукраїнські землі. Остаточний результат тієї орієнтації: розподіл України Ризьким договором між Польщею і більшовицькою Росією... Після війни значна частина українського суспільства орієнтувалася на Берлін і розраховувала на німців як союзників, хоча німецькі урядові кола офіційно нічого українцям не обіцяли, а українські надії були тільки задушевними мріями. Результат: німецький удар по українських державницьких прагненнях у 1941 році, концентраційні табори і розстріли для українських діячів, розподіл України Німеччиною та її союзниками Угорщиною і Румунією, а врешті горезвісний «Райхскомісаріят України» і «Дістрікт Галіцієн»...

Кожний з цих прикладів ілюструє передусім неправильну оцінку українськими державно-політичними діячами політичної ситуації в даний час і помилкове будування концепцій чи радше орієнтацій на піску уявлень, а не на реальних фактах. Про ці орієнтації можна б і не згадувати, бо всі вони були мертвородженими проєктами, але треба відмітити їхню помилковість з уваги на те, що деякі українські публіцисти відігрівають їх і представляють теперішньому читачеві як єдиноправильні конструктивні політичні досягнення.

Орієнтація на комуністичну Москву без договірних зобов'язань супроти української сторони ще трагічніша за вищезгадані приклади. Український народ в наслідок «дружби з Росією» зазнав мільйонних жертв у людях та обмеження української державности до шматка паперу, прославленого як сталінська конституція. Українські комуністи і ліві соціалісти-революціонери пішли у 1919 році на співпрацю з Москвою без жадних гарантій, зокрема в галузі економічних і оборонних справ України. Навіть вклад українського народу в проти-гітлерівську війну не виправдав територіяльних і юридично-устроєвих

кривд, заподіяних Україні політикою Москви: за Польщею залишено Забужжя і Засяння, за ЧСР — Пряшівщину, а в Російській Федерації існує далі семимільйонна українська меншість, позбавлена будь-яких прав, навіть своїх шкіл і преси. Українські комуністи з київським урядом на чолі не зробили нічого, щоб ці кривди виправити, хоча вони свідомі цих кривд. Один їхній речник, Ілля Чайковський, звалою вину за ці кривди на Сталіна, мовляв, той не радився нікого і все робив по своїй волі, а сьогодні ці питання розв'язано б інакше. Такими й подібними фразами прикривається провал української орієнтації на комуністичну Москву, орієнтації, здійснюваної за кошт українського народу українськими комуністами, які із-за своїх особистих та ідеологічних міркувань не хотіли і не хочуть діяти як рівнорядні партнери московських комуністів. Своім вислужницьким підходом вони знецінили українську проблему перед лицем свого позірного союзника, ще поки вони могли домагатись від нього будь-яких уступок.

Подібно прихильники співпраці з нацистською Німеччиною виправдують провал своєї орієнтації Гітлеровим диктаторством. В розгарі другої світової війни, коли німецька карта вже була цілковито бита (1943), деякі українські діячі домовилися з німецькими партійно-військовими чинниками про утворення військової частини з українських добровольців у рамках спеціальної військової формації німецьких збройних сил. Вони керувалися мотивами, що, мовляв, ворог нашого ворога є нашим союзником. Тим часом ця т. зв. життєва мудрість частіше заперечується, ніж підтверджується життям. Автори орієнтації на Нову Європу не брали до уваги того, що тоді являла собою Україна під німецькою окупацією: колоніальний терен для експлуатування нордійською расою. При тому вони чомусь не бачили, що угода з німецькими чинниками має односторонній характер і не накладає на німецькі політичні чинники ніяких зобов'язань (ні політичних, ні військових) чи навіть мінімальних пілг не дає населенню, яке повинно було послати цих добровольців. До речі, Гітлер не знав про творення такої дивізії і насправді був проти будь-якої співпраці з українцями. Будучи результатом односторонньої любови й вірності, ця орієнтація тільки поглиблювала й ускладнювала тогочасну кризову ситуацію українського народу і дозволяла німцям продовжувати супроти України їхню колоніальну політику без порушення своїх домовлень з організаторами «дивізії». Можна тільки подивляти благородний ентузіазм української молоді, яка навіть за таких невідрадних умов готова була взяти зброю до рук і стати на захист того, що помилково вона вважала інтересами українського народу.

ПОЛІТИКА ВЛАСНОГО РОЗРАХУНКУ

Сьогодні знову існує небезпека, що українська політична думка далі розвивається по лінії ідеологій, почуттів і задушевних мрій, а не політичного розрахунку та реальної оцінки т. зв. союзників. Ра-

дянські українці наполегливо переконують усіх, а себе самих найбільше, що, мовляв, без єдності українського пролетаріату з російським суверенна Україна неможлива, і тому вони рішені бути вірні Москві. Немає сумніву, що київські верховоди та загал української компартії свідомі повсякчасним порушені української суверенності та народних інтересів Москвою і т. зв. російським пролетаріатом не тільки в період «культу особи», але й сьогодні. Саме тому українські комуністичні діячі не мають довір'я й підтримки свого народу та дошкульно відчують своє безгрунтя і тому покладають всі свої надії виключно на Москву. Але Москва «сльозам не вірить», бо вона знає слабосилля київських верховодів, тому їхньої безкорисливої любови до себе, як союзника, ніяк не цінить. Цим пояснюється те, що Москві так легко орудувати київськими верховодами, неначе електронними пристроями, а було неможливо робити це з београдськими комуністами у 1947 році, чи польськими — у 1956 році; за цими останніми стояв народ. І югославські, і польські комуністи мали і мають свою власну підметову політику, нехай навіть дуже обмеженого обсягу. Київські верховоди спроможні тільки вислутовуватися.

Українська еміграція, хоч і не прошена і не визнавана, в більшості пов'язує беззастережно долю свого народу з інтересами великодержав Заходу. Щоправда, ні США, ні Великобританія ніколи не плянували і не плянують нищівних заходів супроти України на зразок Москви чи гітлерівського Берліну, однак ці великодержави покищо нехтують політичними прагненнями українського народу і відверто ставлять під сумнів можливості України усамостійнитися від Росії. Значить, ототожнювання українських державницьких прагнень з поточними інтересами великодержав Заходу позбавлене покищо будь-яких реальних основ. Підстригання своєї міжнародної політики під їхню політику є тільки ще одним з традиційних проявів нашого щирого, але безнадійного кохання до вимріяного союзника, який навіть і слухали про нас не хоче. За такої ситуації у випадку воєнного конфлікту між США і СРСР українці були б ще раз тільки даючим і страждаючим учасником боротьби велетнів, а не одним із багатьох різнородних партнерів. Самонапрошуванням і доведенням, що, мовляв, ми все були з вами (бо цивілізаційно належимо до Заходу) і завжди будемо з вами (бо із-за спільної з вами ідеології в нас немає іншого виходу), не змінимо політики Вашингтону чи Лондону на нашу користь і не переконаємо їхніх керівників прийняти нас за своїх союзників. Безпідметова політика супроти великих і малих держав, суверенних і поневолених народів, позбавляє нас власної гідності і пошани в їхніх очах.

Треба ще підкреслити, що ні київські верховоди, ні еміграційні політичні діячі не мають повноваження від свого народу пов'язувати його справу — справу його фізичного, духовного і державницького існування — з політикою будь-якого суперницького бльоку доти, доки там не буде скристалізовано чіткого, позитивного ставлення супроти

українських політичних прагнень у межах тенденцій сучасного світу. Тому найважливішим обов'язком українських політичних діячів обабіч залізної завіси є сформулювати підметову українську політичну концепцію якнайчіткіше, щоб ні в кого — ні у ворогів, ні у приятелів, ні у потенційних союзників та невртральних народів — не залишалось сумніву щодо наших цілей і щодо того, що ми вважаємо інтересами українського народу. Покищо українські інтереси та цілі не зовсім збігаються з поточними тенденціями у світі, поділеному на два ворожі і третій споглядаючий табори. Теперішня ситуація України багато в чому подібна на ситуацію українців під час другої світової війни, коли вони опинилися між німецьким молотом і советоросійським ковадлом, при цілковитій байдужості західних альянтів.

Тоді керівники українського визвольного підпілля сформулювали єдино реальну в такій ситуації (1942-44) лінію політики, чи радше політичну стратегію, відповідно до життєвих українських національних інтересів: ми стримуємося тимчасово від активної участі по будь-котрій стороні фронту, бо жаден із суперників не дає навіть мінімальних гарантій забезпечення основних інтересів України; тому зміцнюємо свої власні сили, щоб бути готовими на той час, коли можливо буде кинути свої ненадщерблені сили на захист цих інтересів.

Це була єдина в історії «організованого українського націоналізму» ставка на власні сили — політика третього виходу. Вона виправдалася, бо поновна совето-російська окупація України не застала українського народу таким безборонним, як він був у 1930-і роки. Якщо ця концепція не дала всіх передбачуваних наслідків, то передусім тому, що в багатьох випадках її порушено та не застосовувано її з усією послідовністю, а в момент великої контрверсії (формування «дивізії») не поінформовано про неї як слід народні маси; тяжкі умови підпільної діяльності і потужний апарат пропаганди, що ним диспонували окупантські власті, незвичайно перешкождали підпільному керівництву в доведенні до відома жителів України своєї основної політичної постановки. Все таки навіть частковий результат його заходів врятував гідність українського імені, здобув респект для українського народу у другів і недругів. Це велика заслуга тогочасних керівників українського революційно-визвольного підпілля.

Покищо нам доводиться зайняти таку саму позицію за теперішніх умов. Ця політика з позиції власної сили може черпати політичну мудрість і з порад Джорджа Вашингтона, який у своєму заповіті радив американцям «уникати надмірної сторонничости на користь будь-якої іноземної нації і надмірної неприхильности супроти іншої нації...» На його думку, утєровані погляди не дозволяють бачити дійсність такою, якою вона є насправді, заслонюють справжню небезпеку, підривають підметовість політичного мислення. Він зокрема передрікав своїм землякам велике майбутнє, якщо їм тільки пощастить «зберегти себе як суцільний народ під розпорядливим урядом...»

Ці думки можна успішно застосувати до української ситуації. Тим-

часову українську політику «відсторонення» (disengagement) розуміємо як період перегрупування і зміцнення власних сил на випадок крайньої національної потреби. Висловлюючися проти антинародних відкороважаних воєн, а зокрема проти термоядерної війни, ми не відрикаємося нашого власного силового козира. Як високоіндустріалізована нація з відносно зрілим суспільством, українці в вирішальному моменті спроможні переважити терези суперницького змагання принаймні на східно-європейському просторі: а) революційною діяльністю в масових масштабах вони спроможні перетворити советського велетня у «сліпого Поліфема», б) у випадку ворожости Заходу до української визвольної справи українці можуть перетворити його перемогу в «Пірову перемогу», яка не виправдала б їхньої ставки ні на німців, ні на прихильників «єдиної неділимой».

Політика з позиції власної сили забезпечує за українською стороною т. зв. торгові спроможності і можливість вибору власного розсудливого рішення, а не єдину можливість — позицію предмету, що ним торгують. Якщо наші вороги, приятелі та потенціальні союзники знатимуть, що нас не взяти на гарні слівця й ідеологічні упередження та що ми визнаємо лише реалітети при взаєморозумінні національних інтересів, вони респектуватимуть нас більше, ніж досі, бо зрозуміють, що ми не конечно мусимо бути завішені на рогах смертельної дилеми та що в нас є такі можливі третій вихід. Поряд з цим українські політичні діячі дедалі більше здобуватимуть довір'я українських народних мас, бо ці маси знатимуть, що їхніми інтересами ніхто не торгуватиме для своїх особистих, партійних, класових чи ідеологічних користей. Рівень розвитку українського народу — економічний, культурний і політичний — сьогодні такий високий, що дозволяє українським політикам переговорювати з своїм оточенням з позиції власної сили. Однак треба, як говорив Джордж Вашингтон, бути одним «суцільним народом», якщо вже не під одним «розпорядливим урядом» (бо такого в нас немає), то принаймні з одним українським орієнтиром — одною незалежною українською реальною політикою, одушевленою одною мислю: українські інтереси передусім!

*

На основі прочитаних сторінок читач мав змогу ознайомитися з основними думками концепції, що її, на думку автора цих рядків, українцям доцільно здійснювати як сьогодні, коли існує під'ярмна Україна та її еміграція, так і завтра, коли врешті українському народові пощастить розширити і зміцнити свою державність чи остаточно здобути цілковиту суверенність. Але, як це відмітив Вінстон Черчил у своїй промові до британських парламентаріїв 1936 року на тему основних засад британської міжнародної політики, «завжди легше відкрити і проголосити загальні принципи, ніж здійснити їх». Навіть найкращі принципи політики чи будь-якої політичної програми залишаться пустопорожніми фразами, якщо за ними не стоятиме переважна більшість народу. Значить, насамперед треба дану концепцію до-

вести до відома української громадської думки, та мобілізувати якнайширші маси народу у його керівних прошарків довкола одної ідеї: захист українських народних інтересів супроти всіх — противників і союзників, приятелів і недругів — повинен здійснюватись усіма українцями, незалежно від їхніх особистих, партійних, клясових чи ідеологічних різниць. Це можливо робити з однаковим успіхом і в межах СРСР, і на емігрантських перехрестях, у Москві та Вашингтоні, на форумі Об'єднаних Націй і в столицях різних країн світу. Якщо радянські українці та їхні верховоди щиро переконані, що в інтересах українського народу буде співробітничати з російським народом у його можновладцями в Москві, тоді нехай вони захищають інтереси України при допомозі того ж російського народу. Так робив перший прем'єр-міністр Канади Джон А. Мекдоналд, який у 1870 році, коли канадській автономній державі було всього три роки, написав до англійського діяча Карнарвона ось такі знаменні слова: «... ми дуже не довір'ємо людям, які є при державному кермі Англії. Можливо, що нам доведеться робити відклик від (британського) уряду до англійського народу...», щоб захистити інтереси Канади. Ішлося тоді про розширення суверенності Канади, на яку не хотів погодитися британський уряд.

Якщо справді існує щира дружба між російським і українським народами (а про таку дружбу говориться в кожному випуску радянських газет і в усіх їхніх радіопрограмах), тоді київським верховодам треба звернутися до російського народу понад голови московських можновладців, які тримають Україну в підопічній залежності.

Подібне можна сказати про українських політичних емігрантів. Якщо вони вважають доцільним іти плече в плече з якоюсь західньою великодержавою, тоді треба такому союзникові з'ясувати виразно вже сьогодні: український народ не мусить вибрати Захід чи дану великодержаву своїм союзником, але має ще дві можливості; він може ждати і приглядатися, а може у вирішальну хвилину стати і проти. Все залежатиме від ставлення Заходу чи даної великодержави до української державницької справи сьогодні. На базі такого підходу політична еміграція повинна формулювати реалістичну суверенно-українську політичну концепцію, підметову політику — орієнтир, довкола якого можна було б мобілізувати усіх українців у світі. Наші співвітчизники на Україні ледве чи мають можливості це здійснити.

Ці й інші питання вимагають усебічного обміркування всією громадою, розсудливо й без упередження, холоднокровно і по-діловому. Українська справа настільки важлива і серйозна, що вона варта не тільки дзвінких фраз (яких найбільше в радянській українській публіцистиці) і не тільки сердитих протестів чи демонстрацій (яких аж надто багато в емігрантському житті), але й заслуговує на ґрунтовне обміркування та інтелігентну дискусію. Викликати розсудливу дискусію довкола цих питань — єдина мета цих рядків.

СИЛЮЕТИ

АНДРІЙ ЖУК: МИХАЙЛО РУСОВ І ЙОГО БАТЬКИ

(Закінчення. Початок див. ч. 6 ц. р.)

АРЕШТУВАННЯ МИХАЙЛА РУСОВА

Під час ревізії й арешту старих Русових 6. X. 1901 року, Михайла Русова не було тоді в Полтаві, він подорожував по Полтавській губернії, готуючись до участі в черговому археологічному з'їзді, що був призначений на осінь 1902 року в Харкові, збираючи матеріяли для плянованого реферату на тому з'їзді.

Михайло Русов, скінчивши гімназію, вступив 1895 року на фізико-математичний факультет Харківського університету. У 1899 році його звільнено постановою ради професорів на один рік. В наступному, 1900 році його знову прийнято до університету, але вже 8 березня 1901 року куратор округи на вимогу харківського губернатора наказав звільнити М. Русова як активного учасника виступів проти влади. Одночасно адміністративним порядком позбавлено його права в'їзду до університетських міст на два роки, — «за підпис під жалобою одного побитого нагайкою студента», як пояснював сам Михайло Русов!

Михайло Русов у заяві до прокурора з 27 жовтня «реабілітує» себе такими словами: «Мене арештовано й обвинувачено помилково. І взагалі немає сенсу запроторювати чоловіка в тюрму за те, що його змагання і бажання набуто в університеті з лекцій професорів і з цензурної літератури, з якої згадаю праці Антоновича, Житецького, Костомарова, Шевченка, Данилевського, Градовського, Ушинського, Сфименка, Лазаревського і тутті кванті, вони достатньо вияснили, що таке Малоросія і малоруський літературний вопрос, а ще більше можна дізнатися про це з періодичної печаті...»

Обвинувачувано Михайла Русова в тому, що він нібито їздив у серпні 1900 року до Женеви в справі друкування там органу «української партії» «Молода Україна», про що була вже у нас згадка. Як він повернувся з своєї подорожі по Полтавщині, був арештований під кінець жовтня і випущений з тюрми за кавцією 3 000 рублів, які зложила Зінаїда Ліндфорс 20. XI. 1901.

Треба ще зазначити, що до справи Русових прилучено й Аркадія Кучерявенка, урядовця Статистичного бюро, отже підлеглого старого Русова, шефа цього бюро і близького товариша Михайла Русова.

ПОДІЇ В ПОЛТАВІ ПЕРЕД СЕЛЯНСЬКИМИ РОЗРУХАМИ

Спокійна Полтава несподівано пережила в першій половині лютого 1902 року досить бурхливі події, які свідчили, що в місті нуртують революційні настрої.

8 лютого в театрі йшла п'єса Л. Толстого «Власть тьмы». На початку третьої дії почувлися вигуки: «Хай живе Толстой, борець за свободу!» У відповідь на це залунали оплески, а з верхніх ярусів посипалися у великому числі листки з портретом Толстого із написом: «Хай живе Толстой, відлучений від церкви, борець за свободу!» Поліція була цілком заскочена і, не знаючи до кого причепитися, почала списувати всіх піднадзорних, що були в театрі. Тієї ж ночі були проведені на місті численні обшуки й арешти і в тюрмі на Сінній площі опинилося близько півсотні осіб обох статей, переважно молоді.

9 лютого перед полуднем біля тюрми почав збиратися натовп народу, а з вікон тюрми чулися революційні пісні арештованих. Другого дня безліч народу зайняла великий майдан перед тюрмою. В одному з вікон поверху тюрми появилася червоний прапор з написом «Свобода», а з келій тюрми неслися мелодії революційних пісень. Поліція почала силою віддаляти народ від тюрми, а ввечерю прибула до тюрми сотня війська. Арештовані зажадали бачити шефа жандармерії, щоб довідатись за що їх арештовано, а коли той не прибув, проголосили голодівку, щоб добитися звільнення, принаймні одного хворого товариша.

На третій день, щоб спинити демонстрації перед тюрмою, почали арештованих перепроводжувати в камери, звернені до подвір'я тюрми. Під час цієї «стратегічної» операції зчинився гістеричний крик нервових жінок, політичних арештанток. Цей крик почули звичайні арештантки, їм здалося, що свіжо ув'язнених політичних б'ють, вони виломали двері свого відділу, усунули конвой і рушили на поміч політичним! Та їх політичні в'язні заспокоїли, і вони повернулися назад. По якійсь часі ціле подвір'я тюрми було заповнене військом, прибуло до тюрми і все міське начальство. А тому що лад у тюрмі був привернений і без них, вони скоро відійшли. Хворого товариша звільнено і голодівка була припинена. Почалися допити ув'язнених вночі з 8 на 9 лютого і впродовж наступних десяти днів усіх їх звільнено з арешту.

А полтавський воїнський начальник повідомляв начальника Київської військової округи ген. Драгомирова, що 11 лютого на жадання поліції послано було військо для втихомирення бунту, що його вчинили ув'язнені в тюрмі студенти і студентки, виключені із вищих шкіл, разом з арештантками, але зброї вживати не довелося. (Див. «Гасло», ч. 3-4, травень 1902).

Одним з аранжерів цього виступу революційної молоді був Михайло Русов. В тюрмі він теж грав провідну роллю серед ув'язнених у цій

справі. З відкритого, але заграбованого вікна тюрми М. Русов промовляв до зібраного перед тюрмою натовпу, чому був свідком автор цих рядків.

РОЗРУХИ В ПОЛТАВСЬКІЙ СЕМІНАРІЇ

Ось що пише про це в своїх споминах колишній учень полтавської семінарії і учасник розрухів Іван Рудічев:

«Розрухи тих часів в університетських містах підбивали нас на поважніший виступ, а факт існування РУП, прихильниками якої вважали себе члени Української семінарської громади, зобов'язував не забувати й про українську справу. Почалося звичайно з жарчів, з протестів проти утисків шкільного начальства, а далі почали висувати справи принципіального характеру, як от поширення програми науки, вступу семінаристів до університетів і т. ін. Провід у цьому вели члени Української громади на чолі з С. Петлюрою.

«Під кінець 1901 року батьки наші дістали попередження від правління семінарії, що „коли син не поправиться“, то буде виключений зі школи. І це справді незабаром сталося, на початку березня 1902 року.

«Не пам'ятаю, що було безпосередньою причиною розрухів, але вони мали досить бурхливий характер і прикрі для нас наслідки. Були насильства над зненавидженими особами з персоналу семінарії і навіть над неповинним умєблюванням: постраждали ослони, столи, вікна. Семінаристи відбували великі збори з гарячими промовами, збирали підписи під петицією про реформу програми навчання в духовних школах і про введення предметів українознавства. А скінчилося це тим, що коло півсотні учнів видалено з семінарії, а середні класи школи закрито. Отже роз'їхалося по домах коло половини учнів, — усіх було близько півтисячі. І майже одночасно почалися в цілій Полтавській губернії селянські розрухи». (Див. статтю І. Рудічева «Симон Петлюра в молодості», в збірнику під тою ж назвою, Львів, 1936, стор. 14-17).

В дописі до «Гасла», органу РУП, що почав виходити в Чернівцях від березня 1902 року так представлено перебіг цих розрухів.

Уряд семінарії, довідавшись, що між учнями готуються розрухи, звільнив 7 березня 21 учня, яких вважав проводирями. Товариші звільнених того ж дня відбули збори поза семінарією і ухвалили: 1) подати петицію до Синоду, 2) зробити обструкцію, 3) збойкотувати шпигунів і семінарський уряд.

8 березня закликано відозвою всіх семінаристів на загальні збори в семінарській залі. Явилися майже всі. Покликали на збори ректора і продали його прийняти назад вигнаних товаришів.

Тоді відчитано на зборах петицію, що містить у собі оці 7 пунктів:

1) Право вступу до університету для всіх, що закінчують семінарію.

2) Право вступу для них до всіх вищих шкіл на загальних умовах.

3) Чотири класи духовних шкіл і перші чотири класи семінарії мусять мати загальноосвітній характер, з віднесенням богословських викладів в осібні класи і з розширенням викладів математики та природничих наук.

4) Скасування переводних іспитів.

5) Допущення в книгозбірні семінарії усіх дозволених цензурою книжок.

6) Студіювання рідної української історії, літератури та мови.

7) Повернення усіх вигнаних з семінарії за розрухи.

Під петицією зібрано 170 підписів.

Відтак почалася обструкція, що тривала того дня і наступного. Спинили всі виклади. Але 9 березня закрито другу і третю класи семінарії і вигнано зверх 50 чоловік. Кілька осіб віддано під догляд поліції.

10 березня відбулися проводи увільнених товаришів, що роз'їздилися по селах Полтавщини. Зійшлося на двірці чимало людей. Після промови одного з товаришів поїзд рушив під могутній спів «Ще не вмерла Україна». (Див. «Гасло», ч. 6-7, липень 1902).

Роз'їжджаючись додому, покарані семінаристи набирали з собою революційні видання, зосібна свіжовидану відозву Вільної громади, щоб її ширити на селах.

Збереглася фотографія однієї групи звільнених семінаристів, з Симоном Петлюрою в центрі. Репродукція цієї фотографії міститься в публікації «Симон Петлюра в молодості» (збірка спогадів за редакцією А. Жука, Львів, 1936).

ПОШИРЕНА СЕРЕД СЕЛЯНСТВА ЛІТЕРАТУРА

До збудження умів селянства, крім брошур «Дядько Дмитро» і «Чи є тепер панщина», спричинилася також відозва «Вільної громади» (РУП) до дня 19 лютого — визволення селян з кріпацтва. У цій відозві в стислій і при тому популярній формі писалося, як постало на Україні кріпацтво та що з визволенням селян з кріпацтва мало змінилося в їхньому становищі:

«Дали волю, та мало дали землі, щоб мужик вважав себе вільним, а все таки йшов до пана на роботу... Ще за кріпаків і гроші, що викупними зваться, взяли пани з казни, котрі ми й досі сплачуємо. То що це за воля? Час подумати, чи справжню волю дав нам цар з панамі, чи такої нам волі треба... Щоб мати шматок черствого хліба, ми приневолені арендувати за страшенну плату поле, йти на сахарні заводи, де нас заставляють робити через силу, а платять мало. От вам, добрі люди, нова панщина й кріпацтво...»

«А хіба пани самі обробляють землю? Обробляли її діди та батьки

наші, а тепер ми, значить і земля не панська а наша... Раніш ми були кріпаками тільки у панів, а тепер і у царської казни. З нас беруть за землю, ми дуже дорого платимо за сирники, за казенну горілку, бо казна бере велику частину грошей з того краму... А казна витрачає ці гроші на утримання царя та його чиновників і на військо. А нам що? Ми тільки платимо, а нас за це б'ють різками, продають за податки останню худобу, а коли у нас не стає сили терпіти, то начальство змушує таки наших братів та синів, що у війську, стріляти на нас...

«Найменше грошей дає казна на наші школи, наших дітей вчать чужою мовою, нашу рідну мову звуть мужичою, не дають читати книжок, писаних по-нашому. Вся правда про наше лихе життя написана в книжках та в часописах, але тих книжок начальство не пускає в село, щоб люди не довідалися правди, а хто хоче розказати людям правду, того хапають, саджають у тюрму та засилають до Сибіру...»

Далі у відозві говориться, що робітники по великих містах «почали доходити правди, вони зрозуміли, що цар і пани не хочуть дати справжньої волі і думають дістати її самі...» Для цього вони 19 лютого і 1 травня кидають роботу, виходять на вулиці і «голосно балакають, якої їм волі треба і як її добувати»... «Чого ж ми мовчимо? Хіба ж ми не люди і не можемо постояти за себе?...» «Ми будемо щороку 19 лютого збиратися та голосно розмовляти про те, чого нам треба, щоб ми були вільними людьми». Відозва формулює позитивну програму в такий спосіб:

«Не треба нам ні земських, ні других панів-начальників, а треба нам, щоб у земстві і далі, де видаються закони, призначаються податки, були наші виборні люди, щоб не пани орудували казною; щоб нас не били різками, щоб дітям нашим давали освіту даром і не на чужій, а на рідній мові, а головне, щоб уся земля була громадська.

«Коли ми зрозуміємо, хто наш ворог і як треба боротися за кращу долю, тоді не будуть нам страшні і пани, і начальство, і поли, бо нас багато, бо ми сила!»

Закінчується відозва так: «Починайте ж, браття, боротися за кращу долю! Ми переможемо ворогів і доб'ємося правди і справжньої волі» («Гасло», ч. 3-4, травень 1902).

За інформаціями А. Кучерявенка, наведена відозва «Вільної громади» була передискутована на зборах провідної групи т. зв. Семінарської громади, що стала Вільною громадою (комітетом) Револьюційної Української Партії (РУП). Автором її був Павло Комліченко, а друкарем він, Кучерявенко, спільно з Михайлом Русовим, на циклостилі, що його Михайло «випозичив» з канцелярії Статистичного бюро, за певняючи сторожа, що «батько велів» взяти циклостиль до хати, діючи це таємно від батьків, за що «добре влетіло» їм обом від сгарого Русова, признається Кучерявенко.

ВИЯВЛЕНІ МІСЦЕВОСТІ ПОШИРЕННЯ ВИДАНЬ І ВПЛИВІВ РУП

Про поширення в Константиноградському пов. Полтавської губ. революційної літератури чомусь першими довідалися харківські охранныки, повідомляючи про це полтавських, що «бувши студенти Харківського університету, рідні брати Олександр і Анатолій Олексенки, проживаючи у власному маєтку в селі Лисичому Білухівської волости Константиноградського повіту, роздають селянам околицьніх сіл і хуторів у великій кількості різні листки і книжки злочинного змісту і вони є в кожній селянській хаті в селі Лисичому».

Слідом за цією відомістю з'явилася постанова начальника Полтавського жандармського управління з 8 лютого 1902 про арешт Анатолія Олексенка за поширення книжок «малоросійською» мовою злочинного змісту і злочинну пропаганду в народі.

Не знати, де саме стався арешт Анатолія Олексенка — в Лисичому чи в Полтаві, мабуть, у Полтаві, бо за іншими відомостями брати Олексенки мешкали постійно в Полтаві, а до маєтку в Лисичому від часу до часу навідувалися. Треба також зазначити, що другий Олексенко не був арештований та що брати Олексенки доводилися кривняками голові міста Полтави Трегубову, що рівно ж мав свій маєток, поруч маєтків своїх кривняків, у селі Максимівці.

По арештуванні Олексенка почали надходити до полтавських властей донесення про поширення брошур і відозв РУП.

Полтавський повітовий справник повідомляв начальника Полтавської жандармської управи листом від 10 лютого 1902, що в село Сторожове Первозванівської волости приїздив на різдвяних святах Анатолій Олексенко і влаштував ялинку для учнів Лисичанської школи. Після цього появились й революційні книжки («Дядько Дмитро», «Чи є тепер панщина?») та почалися розмови про повстання проти влади.

Константиноградський справник доносив 13 лютого, що подібні брошури були розкидані по дорозі від села Лисиче на залізничу станцію Кочубейка і в першому стані Полтавського повіту, а кілька примірників були одібрані (у селян) місцевим урядником.

Пристав першого стану Константиноградського повіту листом від 11. II. повідомляв, що приказчик Коломийця Гарасим Тенченко, зі слів когось з селян Лисичого, передав йому, що книжки шпирив серед народу студент Анатолій Олексенко, що він приїжджав у село на святах і що в Олексенка є довірені люди, котрі шпирять в народі пропаганду. 19 лютого відібрано книжку «Чи є тепер панщина?» в учня Сторожівської школи Павла Черви. (Див. Антонін Дучинський. Рев. Укр. Партія на Полтавщині, в збірнику «За сто літ», Київ, кн. друга, 1928). Тут же згадується Вол. Міяновський, що веде пропаганду серед селян в Прилуцькому пов. і поширює злочинні книжки

(стор. 203) та що семінарист Мисита обвинувачувався в тому, що поширював революційні книжки в тих селах, де потім вибухло повстання селянське проти панів (стор. 297).

Значно пізніше Аркадій Кучерявенко подавав мені такі інформації в цій справі: «Що ж стосується часу саме перед розрухами 1902 року і території, де вони відбулися, то я знаю, що літературу РУП шпирив М. Гмиря, який перед розрухами став репетитором у одного підпанка в селі Первозванівці, біля станції Кочубейка, особисто і через одного, а може і більше; я знав одного селянина».

У самого Кучерявенка при арешті 10 січня 1902 року знайдено брошюру «Самостійна Україна», а жінка Кучерявенка на допиті зізнала, що читала брошури «Дядько Дмитро» і «Чи є тепер панщина?», але відмовилася сказати, від кого вона їх дістала (там же).

У дописі до «Гасла» про Диканку Полтавського повіту (ч. 8 за серпень 1902) згадується, що «в маєтку Кочубея ждали розрухів, але їх не було, може, дякуючи тому, що Кочубей наказав управителеві по можності обходитися без сварів з селянами і навіть, як потрібно буде, то роздавати хліб дурно...» Відомість ця вийшла, очевидно, з поінформованого джерела, та у зв'язку з цим особливого значення набирають нижче подані інформації про поширення української пропаганди в районі маєтків Кочубея!

Антонін Дучинський натрапив у жандармських актах справи родини Русових з 1901-02 років на лист учительки церковно-парафіяльної школи в Жуках (Полтавського повіту) Каневської Ярини до Михайла Русова. Каневська познайомилася з Русовим у Диканці на ялинці, потім одержала від нього українські книжки і роздавала їх до читання своїм учням і робітникам з Кочубеєвої економії. Але на вимогу попа Липинського Івана мусіла книжки відібрати, а листи Русова спалити. У слідстві під Липинський свідчив так: «Про існування переписки між учителькою Каневською і студентом Русовим було відомо пресвященному Іларіону, як я припускаю, через жандармського полковника, і владика пропонував мені настояти, щоб Каневська спинила всякі зносини і переписку з студентом Русовим» («За сто літ», кн. II, стор. 293).

З цієї вістки виходить, що Михайло Русов наче б був у змові з Олексенком (пригадаймо, що вони обидва були студентами Харківського університету, може, одночасно звільненими з університету!), обидва вони обрали той самий спосіб зв'язків з селянством, через використання побутово-релігійних свят — різдвяних ялинок. М. Русов вибрав для цього велике село Диканку, центр земельних посіlostей Кочубеїв у Полтавському повіті, по правій стороні Ворскли, величезний маєток навколо великого містечка Карлівка в Константиноградському повіті, власніть споріднених з царським двором німецьких герцогів! Для Олексенка операційною базою служив присілок Лісиче,

поблизу Карлівки, де була і його родинна посілість, а для Русова таку роллю мало служити невелике село Жуки, при якому був один з маєтків Кочубеїв, господарськи пов'язаний з Диканкою. У самій Диканці М. Русов мусів мати відповідні для задуманої справи знайомства, і там теж ширилися книжки і відозви, тільки це не було виявлене!

Від того ж Дучинського довідуємося про такі цікаві речі. Труси поширилися на села Лубенщини. Допитували селян Литв'яків, чи не читав хто з них «Дядька Дмитра». Одного з родини Заїк обвинувачували в тому, що він ніби закликав селян самовільно спасувати поміщицькі засіви, щоб вижити поміщиків з земель, які їм не повинні належати. Заїки ніби казали, що непотрібний нам уряд попів і царя, що добре було б мати свого кошового, що ці знання вони взяли з книжок і що якби селяни читали такі книжки, то й трималися б тих самих поглядів, що й Заїки — козаки Микита, Семен, Петро, Олексій.

«Добре було б, якби в Росії була республіка, — так ніби говрили Заїки, — вибирали б президента на три роки, що в Малоросії так і повинно бути, як передше Богдан Хмельницький, Мазепа; що президента можна було б вибирати з свого осередку, простого чоловіка. Дослухаючись джерел, з яких іде ця пропаганда, поліція натрапляє на факт, що Борис Мартос жив у Кузьменка за репетитора (в сусідньому селі Вовчку) і також готував одного з Заїк у фельдшерську школу. До Мартоса з Полтави приїздив М. Русов, з дорученням від Археологічного комітету».

До цього треба додати, що брати Заїки, Микита та Олексій, і старший син Микити Семен були адміністративним порядком вислані тоді на північ європейської Росії як політично неблагонадійні, що Заїки були заможними людьми та що Семен Заїка, повернувшись з заслання, відігравав помітну роллю в революційному рухові у Вовченському районі на Лубенщині в 1905 і пізніших роках.

УРЯДОВЕ ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО СЕЛЯНСЬКІ РОЗРУХИ НА ПОЛТАВЩИНІ І ХАРКІВЩИНІ 1902

За урядовим повідомленням, що було оголошене 30 квітня 1902, причини і перебіг розрухів представляються в такий спосіб.

У половині березня в суміжній з Полтавським повітом частині Константиноградського пов. Полтавської губернії в поміщицькі господарства почали приходити гуртами сусідні селяни і, посилаючись на брак поживи, просили про безкоштовну видачу їм хліба і корму для худоби. Одночасно в тій же місцевості помітно збільшилися випадки нічних крадіжок хліба, картоплі і сіна. Скоро одначе селяни від просьб перейшли до вимог, що часто супроводились вигуками:

«Однаково скоро все буде наше!» А відтак до погроз, що на випадок відмови візьмуть все силою.

Всі ці явища спостерігалися на порівнюючі невеличкому просторі, в районі великих маєтностей коло сіл Константиноградського повіту: Максимівка, Варварівка, Федорівка, Лисиче, з котрих останнє, як виявилось, було місцем перебування осіб з-поміж тих, що займаються злочинною пропагандою. Нарешті, 28 березня великий натовп селян з села Максимівки і частинно мешканців сусідніх селищ прибули на підводах в один з хуторів маєтку його височества герцога Мекленбург-Стреліцького Карлівка, з погрозами взяли в управителя ключі від комор і вивезли кілька тисяч пудів картоплі.

Цим у Полтавському і Константиноградському повітах почалися явні безпорядки. Селяни одверто, великими валками, іноді до 300-400 возів, нападали на двори поміщиків і багатих козаків, одбивали замки комср, повіток, спіжарок і вивозили зерно і корм для худоби, сільсько-господарські знаряддя, а іноді й худобу забирали. В деяких випадках при цьому в натовпі свавільників чулися вигуки: «Беріть, ви повинні зробити так, як в книжках написано, це все наше!»

Розрухи виникли на пограниччі Полтавського і Константиноградського повітів Полтавської губ., перекинулися у Валківський і Богодухівський повіти Харківської губ. — в куті між залізничними лініями Полтава-Харків і Полтава-Константиноград, на просторі 13,315 кв. верст, з населенням, за переписом 1897, — 754 210 осіб, що рівнявся більш-менш просторові і кількості населення українському Закарпаттю!

Але розрухами, в стислому значенні слова, була охоплена приблизно третина цієї території, по річках Орчику — правому допливу Орелі в Константиноградському повіті, і Коломаку — лівому допливові Ворскли, в Полтавському, Валківському і Богодухівському повітах га зводилася б приблизно до 4 438 кв. верст, з населенням 254 733 осіб і рівнялася приблизно українській частині Буковини.

ДЕЩО З ІСТОРІЇ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН НА ТЕРИТОРІЇ РОЗРУХІВ

Тому що розрухи почалися від карлівського маєтку герцога Мекленбург-Стреліцького, не зайвим буде подати дещо з історії цього маєтку, що він представляв собою з господарського погляду, в якій залежності від нього стояло населення околиці.

За короткого царювання в Росії Анни Йоанівни тодішній «временщик» фельдмаршал Мініх дістав у посідання величезні земельні простори над рікою Орчиком, правим допливом Орелі, що впадає до Дніпра, і заложив тут 1760 року оселю, назвавши її Карлівкою, побудував пишну палату, руїни якої зберігалися ще до кінця XIX сто-

ліття, завів кріпацьке господарство. По упадку Мініха маєток взято в казну, і пізніше він був «пожалуваний» царицею Єлисаветою гетьманові Розумовському. У нащадків Розумовського маєток купила княгиня Єлена Павлівна десь у першій половині XIX стол. Тоді було в маєтку 7 400 ревівських душ (кріпаків чоловічої статі) і поверх 90 000 десятин землі. При визволенні селян з кріпацтва кріпаки карлівського маєтку дістали досить великі земельні наділи — 4,3 десятини на ревівську душу, і до селян відійшло поверх третини земельного фонду маєтку, а решта 58 000 десятин дісталася в спадку внукам великої княгині герцогам Мекленбург-Стреліцьким. Маєток цей становив 11,0% усієї земельної власності Константиноградського повіту і 46,4% дворянської власності.

Під кінець XIX стол. маєток був добре загосподарений, являючи величезну, раціонально ведену хліборобсько-промислову фабрику. Головним управителем був натурально німець на ім'я Шейдеман, серед адміністративного персоналу і кваліфікованих працівників було багато німців. Всіх німців було в повіті за переписом 1897 р. 3 000 осіб. Взагалі було це чужорodne господарське тіло, що жилося соками навколишнього українського населення, великі доходи з якого відпливали з краю.

Вся земля оброблялася у власному заряді підприємства найманими робітниками і засівалася головним чином зерновими культурами, частинно технічними, багато землі відходило також під пасовиська для численної худоби. Маєток був подлений на 13 окремих управительств і кілька хуторів, з окремими завідателями. Для виконання господарських робіт тримали 1 800 коней і 3 700 волів, разом 5 500 штук робочої худоби (цифри ці припадають на рік їх оприлюднення під кінець XIX стол.), виплеканої у власних розплодових станціях. Для переробки рільничих продуктів в маєтку існувало кілька промислових підприємств: паровий млин, гуральня, крохмальня, маслоробня, цукроварня. Були майстерні для ремонту і виробу хліборобських машин і знаряддя: плугів, борон, віялок, сівалок, молотарок і т. п. (за публікацією «Россія, полное геогр. описание», т. 7, СПб, 1903, стор. 394-395.)

Скільки в маєтку затруднювано людської робочої сили, даних про це не маємо. За даними земського перепису 1910 року в селах повіту нараховано було рокових і сезонних (в літню пору) робітників 26 274 (обох статей). Ця робітнича армія припадала головною своєю масою на великі панські господарства, а з того велика доля на Карлівське господарство. При такому великому запотребуванні на робочі руки в повіті відхід потребуючих заробітку на вигідніші дальні заробітки поза межами повіту був дуже малий, всього 1 223 особи, найменше з усіх повітів Полтавської губ. Таке було і десять літ перед тим.

В Полтавському повіті, по правому боці Ворскли, лежали великі маєтки Кочубея — в Жукач, Диканці, Баяльсному, разом понад 15 000 десятин, також добре загосподарені, з броварнею популярного на цілу

Росію чорного пива (портера) в Диканці і табунами коней для потреб війська в усіх маєтках. Але й тут головну роллю грала збіжжева продукція. Кочубеям належав раніше також великий маєток при селі Чутово, по лівому боці Ворскли, але він належав тепер іншому власникові і був поважно ушкоджений під час селянських розрухів.

Карлівський маєток майже не потерпів, а розгромлені були дрібні маєтки, в повітах Полтавському і Константиноградському Полтавської губ. (разом 54) і в повітах Валківському та Богодухівському Харківської губ. (23), разом в обох губерніях 77. Це як брати стисло територію пошкодованих маєтків, бо хвилювання населення і його виступи мирного характеру (свавільні сходи з розмовами про селянські злидні!) були тоді помітні по цілій Полтавщині, а почасти Харківщині і навіть перенеслися на Правобережжя.

З території селянських розрухів, головне з Константиноградського пов., вивозилось щорічно мільйони пудів хліба, а ті що порались коло цього хліба, не мали що їсти, не жили, а животіли!

У видавництві «Пролог» вийшла з друку і поступила в продаж

ПАНОРАМА НАЙНОВІШОЇ ЛІТЕРАТУРИ В УРСР

Упорядкування, вступна стаття й біографічні довідки

І в а н а Кошелівця

Книга має 368 стор. і містить вибір з поезії, прози і критики 25 авторів.

Ціна 2,95 ам. дол. або рівновартість в іншій валюті. В Німеччині — 10 нім. марок.

Замовляти у видавництві журналу «Сучасність».

Видавництво Нью-йоркської групи випустило нову збірку поезій

Богдана Рубчака

ДІВЧИНІ БЕЗ КРАЇНИ

Замовлення, разом із 1 дол. 50 центів, слати на адресу:

Bohdan T. Rubchak, 3329 W. Potomac, Chicago 51, Ill., U.S.A.

ПУБЛІКАЦІЇ

ОСИП КРАВЧЕНЮК: ЩЕ ПРО «УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В АНГЛІЇ 50 РОКІВ ТОМУ»

В «Сучасності», ч. 3 (27) за березень 1963, була вміщена стаття Романа Рахманного, п. н. «Українське питання в Англії 50 років тому» (стор. 117-120). Ціллю її було вказати на існування публікації про Україну, написаної англійською мовою Бедвіном Сендсом. Шановний автор стверджує, що «англієць» Бедвін Сендс писав до своїх земляків, «мислення яких він знав добре, тому в своїх інформативних доповідях-лекціях він подавав самі найкращі відомості про Україну та її народ напередодні першої світової війни». Тому, що Бедвін Сендс дійсно багато зробив для об'єктивного наświetлення українських проблем, а проте залишився мало відомим серед нас, хочу тут дещо точніше зупинитися на його особі і діяльності серед англійців.

Заки приступили до властивої теми, мушу заявити, що було б справді дуже корисним, якби на британських островах знайшовся хтось з англійців, що об'єктивно висвітлив би українське питання. Треба, на жаль, ствердити, що все, що було написано справжніми англійцями про Україну і про нас, зокрема до 1939 року, було базоване на російських джерелах, звідси й Україна там «Літл Раша» або просто «Раша», звідси й наша визвольна боротьба не знаходить там ніякого розуміння. Говорячи про час першої світової війни, мабуть, не треба вказувати на проросійське наставлення в Англії до наших справ. І це не тільки в ділянці політики, але також і в інших ділянках, наприклад, релігійній. Вистачить вказати на тісні зв'язки англійської та російської православної церков перед і після 1914 року і при цій нагоді на особу В. Й. Біркбека, професора Магдаленського коледжу в Оксфорді, «дуже зацікавленого в церковних справах». Їздив цей професор до Росії, бував також і в Галичині, де, оточений москвофі-

лами, яких «високо цінив», надихувався ненавистю до нашої католицької церкви, щоб відтак перенести цю ненависть до Англії. Досить вказати на жалюгідне оплюгавлення Андрія Шептицького В. Бобринським на сторінках лондонського «Таймсу», згодом безкритично перейняте, як «правдиве», згаданим Біркбеком і опубліковане в пресі, а потім в його книжках.

Негативне ставлення англійців до справи українського визволення досить відоме, і я не буду зупинятися тут на поданні джерел для його підтвердження. Скажу тільки, що унікальними можна назвати позитивні висловлювання англійців про нас, як окрему націю, якій має належати самостійна держава. Якраз це і було причиною, чому оборону нашої справедливої справи перед затуманеними русофільством англійцями мусли перебрати або самі українці, або люди до них дуже близькі.

До цієї другої категорії і слід зарахувати Бедвіна Сендса. Треба підкреслити, що Бедвін Сендс — це псевдонім Юрія Рафаловича, справді палкого оборонця українства. Хто ж він був? «Українська загальна енциклопедія» подає, що він «жидівського походження», а також і росіяни уважали його євреєм. Це, можливо, тому, що в час, коли в Росії перед першою війною почало проявлятися вороже ставлення до єврейства, Сендс виступив проти цього і вказав на його нецільність та несправедливість. Меди донині не знали б точно, хто він дійсно був, якби не те, що при нагоді його оборони єврейства, один російський кореспондент журналу «The new age» назвав його євреєм і тим самим немов би викликав його написати «Спростування» в цій же журналі. Там читаємо:

«Ваш російський кореспондент зробив мені честь, говорячи про мене як про єврея. Було б імпертинен-

цією з мого боку говорити, що я хотів би ним (євреєм) бути. Мої зауваги, можливо дещо особисті, мали місце у зв'язку з фактом, що протиеврейський настрої є досить високі на Україні і що звідси мої українці мають право чекати від мене відповіді на те, чого я не хочу уважати обвинуваченням. Мушу однак сказати, що я народився і був вихований як католик, син католиків. В моїх жилах я маю кров двох рас. По стороні моєї матері, яка є французенкою, я можу нарахувати яких десять або одинадцять генерацій католицьких землевласників. По стороні мого батька мої предки були до року 1800 євреями, що прийшли на російську Україну з Далмації та Венеції. Перед трьома генераціями вітка родини, до якої я належу, стала християнами і осіла у Франції. Залишаю Вашим читачам рішати, чи є правдоподібним, що я маю єврейські амбіції для єврейства, чи ні».

З цієї цитати ми далі не знаємо докладно, до якої національності Бедвін Сендс себе зараховував. Фактом є, що ні англійцем, ні українцем він не був, хоч міг себе цим останнім почувати. Як же це сталося, що він неукраїнець, так дуже наполегливо обороняв нас як націю і спочатку також наш зматаня до самостійності? Частинну відповідь на це складне питання дав сам Бедвін Сендс в одній із своїх статей. Там він писав: «Я вже давно перестав заступатися за зформування самостійної України. Евентуальний вислід — це справа, яка не обходить нікого, крім українців. Все, що я прошу, — це справедливість».

Виходить отже, що справедливість української справи і об'єктивність у вияснюванні забріханої російської пропаганди, іншими словами, хотіння служити правді, спонукали Сендса до того, що він вирішив ширити правду про нас також серед англійців, де це було дуже потрібне. Це і було причиною, чому він приєднався до т. зв. The Ukraine Committee, в якому був почесним секретарем. Мусимо визнати, що в

час першої світової війни мало хто за кордоном заступався за нас більше, ніж Бедвін Сендс. Він не тільки публікував більші інформативні розвідки про нас, але також завжди був на сторожі там, де треба було спростовувати неправдиві відомості про Україну, масово поширювані тоді Росією і проросійськи наставленими чужинцями, Коли, напр., С. Н. Vechhöfer (перекладач Шевченка) заявив, що на Україні «нема жодного поважнішого бажання відділитися від Росії», що ідея визволення України — «рід абсурдна» і що «Росія має вже досить слухання про Україну, так як і ми» (значить, англійці — О. К.), Сендс закинув цьому англійському «спеціалістові від східноєвропейських справ» цілковите незнання відносно на Україні і вказав на велике зацікавлення українців ідеєю визволення своєї батьківщини від російської окупації.

Щоб коротко вказати на писання Бедвіна Сендса, треба тут у першу чергу згадати його публікацію «The Ukraine», описану точно в статті Р. Рахманного. Книжка ця не є унікалом: її мають більші американські бібліотеки (Конгресова, Публічна в Нью-Йорку і т. д.), не враховуючи можливості, що вона напевно знаходиться також і на полицях деяких наших видавництв, тим паче, що її автор мав з ними зв'язки. З вибухом першої світової війни Б. Сендс опублікував в «Public Ledger» (за грудень 1914) статтю про російський заговор, як основну причину цієї війни. Ця стаття появилася в дещо зміненій формі в книжечці «The Russians in Galicia», виданій Українською Народною Радою в Нью-Йорку в 1916 році. В ній він не тільки вказує на участь Росії в спричиненні війни, але також зупиняється на ситуації в Галичині під час російської окупації, підкреслюючи русифікаційну політику росіян, зокрема в церковній ділянці під проводом фанатичного Євлогія, завдяки якому дійшло до арешту митрополита Шептицького. Точніше про цей арешт Б. Сендс писав

у статті «The war in Galicia». Запрошений українцями взяти участь у святкуванні шевченківських роковин у Львові в 1914, Сендс мав змогу бути, крім Львова, також і в інших місцевостях Східньої Галичини від травня до половини серпня 1914 і добре познайомитися з тамошніми відносинами, завдяки чому Галичина стала темою його двох статей: «The fate of Eastern Galicia» і «The conquest of Galicia». Українську проблему Сендс обговорює у статтях: «Le probleme ukrainien en Russie», «The Ukraine and Prussia», «Russia and Ukraine» та «The Ukraine and the small nations».

Годиться згадати також про його статтю «Тарас Шевченко», написану при нагоді перекладу «Заповіту» П. Селвером. Там він, між іншим, вказав на хиби перекладів Е. Войніч, які, на його думку, не можуть «задовольнити кожного, хто знає справжнього Шевченка, і відштовхують тих, хто його не знає».

Сендс став також на оборону англійського перекладу новели В. Стефаника «Злодій», який критика прийняла дуже неприхильно. Сендс погоджується тільки частинно з критиками, однак при цьому заявляє, що Стефаник своєю новелою хотів показати, «що стається з поневоленою нацією» і що «тільки її самостійність може вилонити її найкращі якості».

Нижче подаю дослівний переклад статті В. Сендса «The Ukraine and the small nations»:

«Шановний Пане, Я майже піддався тимчасовій мовчанці до часу, коли П. Селвер відновив мою відвагу. Його переклад статті про літературу України (говориться про статтю Василя Левицького «Література України») викликає в мене тугу за днем, коли він виявить націоналістичні пісні Тараса Шевченка. Тим часом дозвольте мені зробити спробу предствачити перед вашими читачами справжню трагедію України. Не очікується багато від п. Т. П. О'Коннора, однак його остання заява, що ми боремося за справу малих національностей, тво-

рить для мене сумну лектуру. Це ж наскрізь неправда. В час, коли ми боремося, щонайменше дві нації зазнають смертельних ударів від Росії. Фінляндія вже вмирає, а український рух втрачає свій П'ємонт. Мене цікавить тільки ця остання справа завдяки велетенським духовим і інтелектуальним можливостям, які, я вірю, лежать у вільній Україні.

«В „Телеграфі“ п. Діллон запевняє нас, що рутенці є в серці росіянами. Я знаю, що це суперечить правді, але великий ум мірки д-ра Діллона ледве чи може займатися претенсіями „п'яних селян“. Багато легше є взяти слово російських націоналістичних журналістів. Інші, як п. Веллс, правдоподібно твердили б, що існує Україна, однак вона є малим дитям Габсбургів, кормленим ідеальною сповивачкою, що нею є Пруссія.

«Я не належу до тих, що проповідують ненависть до прусаків. Вони можуть бути добрими вояками, однак вони викликають у мене сміх своєю нездарною дипломатією. Ні, я ніколи не міг ненавидіти прусаків. Я визнаю, що вони підтримують тепер український рух. Неначе глупий ведмідь з байки Ля Фонтена, вони проти волі своєї нищать своєю бездарністю надії на українське визволення. Чи вони думають, що вони могли б правити Україною? Вони ніколи не змогли асимілювати навіть напівгерманське населення. В 1915 році не забсорбуєш 40 мільйонів людей антагоністичної раси, мови і релігії. Боже борони, щоб я мав працювати для цісаря Пруссії! А проте існують українські прагнення. Зайвим є говорити, що малороси є росіянами, коли Ви в той самий час не визнаєте, що росіяни не є росіянами. Дозвольте вяснити. Слово Русь було вживане перед століттями для означення мешканців України. Пізніше Московія абсорбувала їх, відкинула назву „Московія“ і прийняла для цілості назву „Русь“, дуже просту назву. Якщо ви спитаєте українця, що він є, він уживе слова

„руська” для окреслення своєї мови, а „російська” для окреслення мови великоросів.

«Іншим спірним пунктом є, що українці щасливі з теперішнього стану. Так, так говорили землевласники 17 століття, що селяни раділи, коли їх трактували, як худобу. Але вони не раділи і довели це. Це і є велика біда України. Кримінальним злочином в російській Україні є навчати української мови. Листи, адресовані по-українськи, не до-ручаються адресатам. Тільки найгірші і морально найнижчі українці погодяться на навчання своїх учнів російською мовою, і таким чином поступово деморалізуються все населення. Але велико-малі Веллси їдуть до Росії, інші того самого покрою — до Галичини, вони, будучи чужинцями, випитують тільки тих людей, яких вони можуть випитувати, амбітного священика, недоволеного урядовця, землевласника польської, єврейської чи московської раси або декількох селян, пильно вибраних їхніми проводирями в докладно вибраних районах. Вони бачать гарні села, заможню виглядаючих господарів і їхніх розжеволених дітей. Це приємна зміна після пустої Московії. Однак ці чужинці ніколи не мають нагоди поглянути під покришку. Вони ніколи не уявляють собі придушуючого утиску; вони не можуть навіть уявити собі невразних аспирацій. Я собі їх не уявляю; я знаю їх і після місяців тяжкої і, можу запевнити вас, безкорисливої праці на їх користь у зміг сягнути до сердець тих українців у Росії, які відважилися говорити. Я говорив із багатьма з них, з бідними і багатшими. Український селянин любить свій край, він думає про зневажливого московина як злодія, який вкрав його спадщину, який забороняє йому уживати свою власну мову, який наставляє над ним шпигунів, навіть самих православних священиків, щоб відкрити його таємну криївку, в якій він тримає заборонені книжки українською мовою. Він може бути виразний у своїх висло-

вах, він може ненавидіти прусаків до тієї міри, як він ненавидить поляків, але він не бажає собі бути абсорбованим москвином, „забери все й за всяку ціну” москвином.

«Правда, що народ Англії не вірить у своїх серцях у права малих національностей. Тільки ірландці, і валійці, можливо, вірять. Коли Вам це на руку, то Ви цікавитесь дорогим поневоленим народом. Коли ж це не на руку, Ви стаєте глухими на їхні права. Англійська любов до слабого є частиною безсоромного шахрайства на зразок Гледстона. Візьміть бельгійську справу. Насильство над Бельгією як аргумент, уживаний проти Німеччини, є слабе. Ми дуже добре знаємо, що Пруссія не втримає Бельгії після війни, не зважаючи на те, що, як говорять, п. Раджер Кейзмент та албанці стали по боці кайзера. Ми мали вже чимало фактів, які доводять, що бельгійський і наш уряд уже давно знали, що Німеччина змінила свої воєнні пляни, щоб пристосовуватися до франко-російського союзу, і думала перемаршувати через Бельгію. А все таки, мучені нашою нерозумною толеранцією, ми і бельгійці не зуміли діяти. Ми не перешкодили німецькому плянові. Пан Едвард Грей не зумів ствердити в парламенті, що ми завжди збройно боронитимемо бельгійську територію, і за це відважні французи та англійці поносять тепер кару.

«Киньмо раз на завжди цю нерозумну балачку про допомогу малим націям. Ми дозволяємо Росії — нашому союзникові, який сьогодні потребує для своєї армії наших офіцерів, який є залежний від нашого міністра фінансів і від наших німецько-єврейських фінансистів, бо щомісячно він отримує від них мільйони фунтів — встановити владу над європейцями, які не є росіянами. Мені дуже жаль повних довір'я поляків. Ні поляки, ні українці не є росіянами. Перед війною в Галичині не було росіян, як це твердить д-р Діллон, за винятком «агентів-провокаторів». Мої англій-

ські приятелі і я ніколи не чули про будь-яких інших. Чи Росія пропонує віддати Васарабію і долишню Буковину Румунії або балтійські провінції — Німеччині? Чому Італія мала б не хотіти забрати кантон Тічіно від Швейцарії, район Ніцци від Франції так само, як Трентіно і Триєст від Австрії? Чому Росія має забрати Вірменію? Це є ще одно недискретне питання, правда? На всі ці питання відповідь є та сама. Кожна європейська дипломатія є досить сильна та підступна, щоб використати вояків інших націй для виконання своєї волі; вона завжди збере з цього користі. Нація мусить залишитися сильною, щоб затримати свої досягнення. Це завжди так буде. Чи знайдеться в Англії хтось настільки нерозумний, щоб дораджувати роззброєння після війни, вимовляючись при цьому, що з малими національностями все в порядку? Пруське правління стоїть нам на дорозі, і ми мусимо його розтрошити, однак у той же самий час постають інші „прусаки“. Кожночасно, коли вони поневолюють інші менші національності, — це буде подібне до справи України.

«Наші вуха будуть закриті, наші очі будуть замкнені. Все, що українці потребують, — це один прихильний їм державний муж з двома мільйонами багнетів за собою. Цього вони ніколи не дістануть від Англії, поки це не буде Англії на руку. Перестаньте тоді верещати про лицарськість. Не ображайте нашої інтелігенції бalachками про святу справу менших національностей. Або, в противному випадку, допоможіть їм усім однаковою мірою!»

ДЕЯКІ ПРАЦІ БЕДВИНА СЕНДСА (ЗА ПІДПИСОМ GEORGE RAFFALOVICH).

1. "The conquest of Galicia". *The new age*. New Series, 15 (no. 21/1150): 504-505. Thursday, Sept. 21, 1914.
2. "A correction". *The new age*. New Series, 16 (no. 19/1174): 517. Thursday, March 11, 1915.
3. "The darkest Russian bogey". *The new age*. New Series, 15 (no. 21/1150): 509. Thursday, Sept. 24, 1914.

4. "The darkest Russian bogey". *The new age*. New Series, 15 (no. 23/1152): 555. Thursday, Oct. 8, 1914.

5. "The fate of Eastern Galicia". *The new age*. New Series, 15 (no. 20/1149): 484. Thursday, Sept. 17, 1914.

6. *Hearts adrift; a novel*. London, Crown.

7. *The history of a soul; an attempt at psychology*. London, Crown.

8. "Letters from Russia". *The new age*. New Series, 17 (no. 24/1205): 581. Thursday, Oct. 14, 1915.

9. "Marlborough and a crown". In Fedortchouk, Yaroslav. Memorandum on the Ukrainian question in its national aspect. London, Francis Griffiths, 1914. pp. 37-44. (Reprinted from "The Commentator", Feb. 12 and 19, 1913).

10. "Le probleme ukrainien en Russie". *La Revue politique internationale*, 1: 279-284. Janvier-Juin, 1914.

11. "Russia and Ukraine". *The new age*. New Series, 21 (no. 1/1286): 22. Thursday, May 3, 1917.

12. "The Russians in Galicia". New York City, Ukrainian National Council, 1916, 43 p.

13. "Tarass Shevchenko". *The new age*. New Series, 16 (no. 23/1178): 622. Thursday, Apr. 8, 1915.

14. "Treaties of Cossack Ukraine". *Svoboda; Ukrainian weekly*. Sat., Oct. 30, 1937. pp. 3-4, and Sat., Nov. 6, 1937, p. 3.

15. *The Ukraine*; reprint of a lecture delivered on Ukrainian history and present-day political problems. By Bedwin Sands (pseud.) Second impression. London, Francis Griffiths, 1914, 71 p.

16. "The Ukraine and Prussia". *The new age*. New Series, 16 (no. 17/1172): 466. Thursday, Feb. 25, 1915.

17. "The Ukraine and the small nations". *The new age*. New Series, 16 (no. 11/1166): 289-290. Thursday, Jan. 14, 1915.

18. "Vasil Stefanik". *The new age*. New Series, 16 (no. 8/1163): 206. Thursday, Dec. 24, 1914.

19. "The war in Galicia". *The new age*. New Series, 16 (no. 7/1162): 180-181. Thursday, Dec. 17, 1914.

20. Stefanyk, Vasil. "The burglar". Translated by George Raffalovich. *The new age*. New Series, 16 (no. 6/1161): 150-151. Thursday, Dec. 10, 1914.

КРИТИКА І БІБЛІОГРАФІЯ

Чи справді позацензурний «Кобзар» 1840?

Т. Г. ШЕВЧЕНКО, *Кобзар. Фототипія позацензурного примірника видання 1840 року. Видавництво Академії Наук Української РСР. Київ, 1962. 8-ка, 115 стор. +1 + V + 3.*

Українське шевченкознавство багатилося інтересною знахідкою — унікальним примірником Шевченкового «Кобзаря» 1840 року, надруковані в якому тексти деяких Шевченкових ранніх поем відрізняються від текстів в усіх інших відомих досі примірниках видання цієї ж самої збірки Шевченкових творів 1840 року.

Першу вістку про знайдення цього унікального примірника «Кобзаря» 1840 подав уже два роки тому в київській «Літературній газеті» з 3 березня 1961 відомий український бібліограф і колекціонер шевченкіани Юрій Меженко, який і знайшов його в Науковій бібліотеці Ленінградського державного університету. Зберігається цей «Кобзар» у відділі рідкісних книг цієї ж бібліотеки під шифром Е І 4523 інв. ч. 18786. До бібліотеки він надійшов у 90-их роках минулого сторіччя.

Виявлений Ю. Меженком примірник опубліковано тепер у видавництві АН УРСР тиражем у 100 000 екземплярів фототипічним виданням з післямовою В. Бородіна, в якій подана коротка історія знайдення цього «Кобзаря» і його опис.

«В цьому примірнику, — згідно з описом В. Бородіна, — друкарським способом відновлено всі цензурні купюри в поемі „Тарасова ніч” і більшість вилучених рядків у вірші „До Основ’яненка”. В результаті відновлення цензурних купюр текст на стор. 92-96 і 108-114 було переверстано і доклеєно ще одну, 115 сторінку, на якій після перевірки поеми „Тарасова ніч” набрано чотири заключні рядки цього твору.

Значені сторінки безцензурного примірника розташуванням тексту не відповідають цим же сторінкам підцензурних примірників „Кобзаря”. В поемі „Тарасова ніч” відновлено два рядки на стор. 108 („Була колись гетьманщина — Та вже не вернеться”), 20 рядків на стор. 109-110 (від „Україно, Україно!” до „Така ваша доля!” включно) та шість рядків на стор. 114 (від „Згада козак Гетьманщину” до „Повік не забудем!..” включно). У вірші „До Основ’яненка” відновлено два останні рядки на стор. 92 („Не вернеться! — Заграло, сказало”) і наступні 14 рядків на стор. 93 (від „Сине море, — не вернеться” до „А ніхто не бачить” включно)... При наборі безцензурного примірника „Кобзаря” допущено помилку в нумерації сторінок. Замість „102” і „103” помилково надруковано „104” і „105”. У цьому примірнику також відсутній шмуцтитул із заголовком „Кобзарь”, а вінєтка із зображенням кобзаря та хлопчика-поводиря, яка в підцензурних примірниках розташована перед шмуцтитолом, тут вміщена після титульної сторінки».

Як виходить із цієї цитати, В. Бородін вважає виявлений Ю. Меженком у Ленінграді примірник «Кобзаря» 1840 «позацензурним» примірником, у якому «друкарським способом відновлено» всі або й більшість цензурних купюр в деяких Шевченкових творах, надрукованих у цьому першому «Кобзарі». Цей свій здогад повторяє В. Бородін в іншому уступі післямови, заявляючи, що «тільки останнім часом вдалося встановити, що в першій частині примірників під час друкування книги відновлено рядки, вилучені цензором» і що «свідченням цього є примірник „Кобзаря”, що зберігається в Науковій бібліотеці Ленінградського університету».

Проте на підтримку своїх здогадів В. Бородін не приводить ніяких переконливих доказів. Найперше ж бо взагалі тяжко припустити таку можливість, щоб 1840 року, в умовах царської цензури частина накладу якоїсь книжки могла появитися з відновленням усіх чи й хоч би деяких цензурних купюр. Це ж було б порушенням усіх існуючих законів, і на це не пішли б ні друкар (Е. Фішер), у друкарні якого друкувався «Кобзар», ні автор, ні Є. Гребінка, який клопотався в цензурному комітеті за дозвіл на видання книжки. Не відважився б на такий крок особливо ж останній, який добивався дозволу на друк книжки через свого доброго знайомого — цензора П. Корсакова.

Виявлений Ю. Меженком примірник з повнішим, як у загальновідомих примірниках «Кобзаря» 1840 року, текстом деяких Шевченкових творів вказував би на цілком інші, ні в якому разі не на «позацензурні» можливості його появи. Беручи до уваги видання книжок в умовах такої чи іншої цензури, цілком правдоподібна така можливість, що, подавши рукопис до цензурного комітету, автор книжки і її неофіційний видавець Євген Гребінка, розраховуючи на прихильність добре знайомого останньому цензора П. Корсакова, провели власну т. зв. «попередню» цензуру і почали друкувати «Кобзаря», не чекаючи на формальний дозвіл. Таких випадків у підцензурних умовах і в Росії і в інших країнах у видавничій практиці було багато, і тому не виключений такий факт і в справі з «Кобзарем» 1840. З другого боку,

не виключена і така можливість, що власна «попередня» цензура і Шевченка і Гребінки була суворою від проведеної самим цензором, і їм довелося потім відновлювати частинно здійснені ними самими з остраху перед цензурою пропущення. На обидві ці можливості вказувала б неясна ще й досі історія з цензурним дозволом на видання «Кобзаря» 1840: на усіх примірниках цього видання, включно із виявленим Ю. Меженком, дата цензурного дозволу зафіксована днем «12 февраля 1840 года», в той час як, згідно з офіційними даними, рукопис книжки був поданий до цензурного комітету Є. Гребінкою, схвалений цензором П. Корсаковим і повернений з комітету І. Левченкові усе в один день — 7 березня 1840 року. Квиток же на випуск з друкарні Фішера надрукованого «Кобзаря» був підписаний П. Корсаковим 18 квітня 1840. Наш здогад про другу можливість, значить, про друкування «Кобзаря» 1840 з авторською «попередньою» цензурою підтверджувало б і незрозуміле, якщо говорити про «позацензурність», твердження В. Бородіна про «повторне цензурування „Кобзаря“» П. Корсаковим, «здійснене фактично» 7 березня 1840.

Сумніви, що їх викликають твердження радянських шевченкознавців про «позацензурність» виявленого Ю. Меженком унікального примірника «Кобзаря» 1840 доводять, що справа цього видання вимагає дальших дослідів і з'ясування.

Б. КРАВЦІВ

Повість про бойківське село 1940

Іван Смолій, У зеленому Підгір'ї, повість, в-во «Свобода», Джерзі Сіті — Нью-Йорк 1960, 191 стор.

Наша еміграційна проза не присвячує багато уваги процесам і подіям останніх десятиріч у нас. До

рідких спроб відобразити трагічні зміни в 1940 році в житті карпатського прикордонного села недалеко джерел Сяну належить рецензована повість І. Смолія (автора повісти «Кордони падають», нарисів «Маце-

кени» та ін.), про Міжгір'я — ймовірно с. Михновець у рідній йому Турчанщині.

Трагічна доля знищеного нині вже рідного села навіяла авторові й елегантний вступ і сумовиту розв'язку повісти, де майже всі позитивні персонажі гинуть чи попадають у тюрму. Фабула накреслена сміливо. Молода вчителька Зіна, дочка загиблого за комуну наддніпрянського робітника й героїстичної «партміщаночки» (її кар'єристську владу успадковує син Вадим, ліквідатор Зіниного коханого Олеса, студента-опозиційника), дістає 1940 року відрадження в прикордонне гірське Міжгір'я, де почуває себе осамітненою серед своїх двох плитких співтоваришок, серед гостей-прикордонників і серед селян та дітей, що неслужняністю демонструють свою нехіль до нової влади, аж доки Зіна через прибиральницю Галю випадком не наближається до того чужого їй світу; їй ледве пощастило вирватися від зализня місцевого розбишаки-мільціонера Федя Черепя. Через Галю вона випадком стикається з сільськими підпільниками, сім'ї яких вивезено (Василь Усташ, Павло Гришак).

Боротьба прикордонників і їх сільських поплічників з цим підпіллям (воно тут всього займається переводженням втікачів за кордон) кінчається трагічно: випадок (вбивство Павлом Міші при самообороні) стягає прикордонницьку облаву, в якій гинуть підпільники (їхню смерть «вирівнює» лише загибель оперативника Нахімова з вовкодзавом-собакою Орлом); лише Галю врятовує прикордонник Микола Рябошапка, пізнавши в ній свою дочку — наслідок любовного інгерменцю з часу австрійсько-російського фронту.

Автор отже не погребував прастарим прийомом пригодицько-любовних романів. Антирелігійну боротьбу енкаведиста-ексбатюшки Сергія Аксакова (педантичний критик поруху, що Аксакову мусіло б бути років з 45, а не 30) в Міжгір'ї завершує після безуспішної кльб-

ної доповіді Зіни й після дискусії (радне монологу) з місцевим парохом о. Савою — підступне арештування священика, для допомоги в якому втягнув Аксаков свою «симпатію» Зіну, в висліді чого не витримують Зінині нерви, і вона, що пережила і жах голоду 1933 і арешт коханого, — зайво й по-театральному приносить і себе в жертву, плюснувши енкаведистам в очі, що вони — бандити; так ніби досі не знала, що такий жест не вчинить на таких типів жодного враження.

Мотивів у повісті багато як і персонажів, здебільша накреслених переконливо; імпуноє й їх територіальний підбір. Композиційним недоягненням слід уважати приділення надто багато уваги епізодичним персонажам та замале психологічне поглиблення першоплянкових постатей, а теж — прогалини в їхніх суспільних біографіях. Отак непереконливо вийшов образ пароха, колись диригента (о. Сави), а далі — життєва непорадність Зіни. Вони обоє стилізовані щось на українських Йовів. Слушно розділивши симпатії (поміж енкаведистами є симпатичний Микола Рябошапка, а серед бойків — відразливий тип мільціонер Федько чи голова сільради Міша Ковбан; наше співчуття втрачає Аксаков аж згодом), автор не пробував психологічно зглибити причини безхарактерності своїх бойківських «темних типів»: хто відповідає за неї з громадського боку? Думка тут мимоволі спинається на представниках сільської інтелігенції; може, автор і не здавав собі з того справи. Авторові персонажі загалом мало сповідаються перед читачем про своє минуле.

Любить автор подекуди настроєво кольоризувати фабулу, насичуючи трагічні злами акції такими прийомами, як вержоба чи прочуття. Заторкнувши таку прецікаву тему як важлива наслідками зустріч двох історично-географічних типів українця й двох світоглядів, автор чомусь волів залишити на боці низку проблем ідейно-поглиблю-

вального значення для повісті, які аж напрошувалися при такій нагоді, наприклад, конфронтація різних історіософічних концепцій, різної територіяльної ментальності тощо. Обмежився ж мало оригінальним схопленням світоглядového контрасту вірующей людини та компартійно-агітаторських штампів політрука з-поміж «бывших» (Аксакова); проблему антирелігійної пропаганди на селі збув образом гротескового мітингу, реакцію ж вірян — не витлумаченою у повісті появою хреста у клясі, замість портрета Сталіна. Вкладена в уста Олесеви Яблонському (в ремінісценціях Зіни) онтологічна метафізика про деміурга-скрипаля це — варіант Пітагора й Тичини, хоч їхній послідовник собі з того справи не здавав, бо ймовірно над філософічними системами собі голови не ламав. А шкода, бо пам'ятаємо, як, зустрівшись з струнко побудованим «діяматом», західньо-український студент з трудом знаходив протиаргументи, тріщини у тій аж надто логічній системі, фатальну реалізацію якої кожен помічав; такої філософічної критики «діямату» не давав нам ні донцовський волонтаризм ОУН-у, ні тим більше «позачасова» гімназійна апологетика, так наче б то «діямат» застосовувало в Японії, а не на двох третинах української землі. Автор, правда, намагався оминати таку ідейно-конфліктну проблематику, звузивши актуальний кругозір своєї повісті до глухого бойківського села, відгородженого ніби скляним ковпаком від світу й політики; звідси його герої не рухаються нікуди, — навіть на чорний ринок, щоб здобути прошеї хоча б на заплачення «культподатку» за церкву. Вчора громадські активний парох теж не бачить світу поза грядкою, приходством і церковцею-«пагодою»: не чував ні про тасмний собор у Львові, ні про ситуацію хоча б у власних професійних колах: не засумнівався у своєму світі напередодні катаклізму, як Франків Мойсей (хоч, як виходить, мусів

же переставитися з диригентури на самотнє скрипкове сольо увечері).

До війни то в село заблукав хоч студент Бір чи безіменна студентка, щоб збудити в Усташеві приспану національну традицію; тепер Бір, як і втікачі-«граничники», з'являється випадково в лісі під селом. Лише як механічна зустріч енкаведиста Аксакова з реємігрантом каннадцем Мішею Ковбаном показане зіткнення галицького советофіла-комуніста з реалізацією прищепленої в Канаді вимріяної ідеології; про ліквідацію «троцькістів» недалекої Дрогобиччини ще 1939 року Міша якось нічого не чув.

Автор оминув і скомпліковану національну проблему серед прибулих зі сходу українців; про їх національність дозволяють робити висновки хіба ймення (Роза Абрамівна, Нахімов, Рябошапка); крім Зіни, яку інколи й звуть «хахлушею». З мовно-стилістичного погляду схарактеризовано лише декотрих міжгірських бойків (Галья, Міша, Федьо, останній ще найяскравіше!), що розмовляють своєю стилізованою говіркою, всі ж інші — говорять без різниць літературною мовою (тут лише Рябошапка послужиться іншою барвистішим зворотом), себто й прикордонники-росіяни. Згадавши дотепно анекдотичну філологічну дискусію про «клас», але одночасно «лампа» (трохи дивну однак в устах селянина Усташа), автор однак ближче не натякає, чого й як вчили дітей учительки в школі. Увівши випадком Зіну в групу втікачів за німецький кордон, автор не використав нагоди, щоб показати трагедію таких «граничників» всебічно: серед провідників через кордон бували не лиш ідеалісти-підпільники, але й ласі на наживу типи. Лише принагідно показав автор побут бойківського села (прядіння, мелення на жорнах, збирання полуниць); поза цікавими апокрифічними елементами та кількома коломигиками, відсутнє й фольклорне багатство. Є декілька пластичних описів гірської природи. Звуженість пізнаваль-

но-побутового й психологічного при одночасній наголошенні фабульного елемента наблизило цю повість — може, і всупереч інтенціям автора — до типу пригодницьких на актуально-політичному матеріалі; до такого їй однак бракує стрункі-

шої побудови (з обмеженням числа мотивів і епізодів лише структурно умотивованими). Подібні недомогання характеризують і ранішу авторську прозу; їх слід би йому позбутися.

Олекса ГОРБАЧ

Німецька ілюстрована краєзнавча книжка про Буковину

Erich Beck, Bukowina — Land zwischen Orient und Okzident, Pannonia-Verlag, Freilassing 1963, 192 S., 25 DM.

В цій розкішно ілюстрованім виданні (166 знімок) автор намагається відтворити образ Буковини до 1940 року, що сьогодні належить уже до історії. Для нього Буковина це край, що простягається поміж Дністром та Золотою Бистрицею в Карпатах і щойно під час 133-річного австрійського панування (1775-1918) дістав те своє багатонаціональне обличчя, таке характеристичне для цієї волости. «Мала Європа» чи Швайцарія ніяк не дорівнюють в авторській уяві тому ідеальному станові співжиття 12 народностей давньої Австро-Угорщини.

В коротких оглядах, що накреслюють історію, етнічні відносини, географію та культуру історичної Буковини зорієнтований читач знайде не тільки відому думку про культурну місію німців на Сході Європи від середньовіччя по нові часи, але й багато найновостей та неспроценної романтики. Сам автор, буковинський німець, виніс дуже сублімований образ давньої Буковини: наявні соціальні та національні протиріччя цієї волости в нього зручно згладжені.

Треба привітати авторську термінологічну новість, що буковинські «рутени», яких зустрічаємо так часто по виданнях буковинських німців, нарешті переродилися на українців. Однак не знаємо, чи його ж відділювання гуцулів в окреме плем'я, яке нібито походить з Кавказу

(через червоні «гачі» — «як у козаків», трипластні шапки «каманакі», геометричні вишивкові vzори і — малих гірських коней) та творить якусь екзотичну атракцію Карпат (мовляв, одинокий у світі народ гірських вершників), полягає на абсолютній ігноранції даних відносин, або це завуальована спроба відмовити українцям право на терени, заселені гуцулами. Автор дуже хитро уникає питання про мову гуцулів та українців, що заселяють північну та східну частину Буковини. Його етнографічні спостереження поверхові, зосереджені на кількох великодніх та різдвяних звичаях, при чому автор не здає собі справи в близькій етнографічній спорідненості тамошнього українського та румунського населення, яка є вислідом не тільки обопільних асиміляційних процесів, але й спільного прадавнього субстрату цих теренів.

Про покусську Шипинівську волость, яка належала до Галицько-Волинського князівства, авторові, правда, відомо, але він не заторкує ні питання місцевих назв чисто українського походження геть далеко на півдні в заселеній нині румунами смугі Буковини, ні факту, що політичне та культурне життя двору молдавських воевод мало аж до 17 ст. український характер. Для автора мова молдавських грамот церковнослов'янська або російська. Після прилучення Буковини до Австрії (1775) нібито велика частина румунських селян відплила в Молдавію, а тоді з Галичини

наплила хвиля української колонізації, при чому етнічний кордон пересунувся на некористь румунів. Це відома теорія І. Ністора, що під час румунського панування на Буковині між війнами намагався всяко доводити, мовляв, українці Буковини це лише зукраїнізовані румуни або галицькі «торбарі». Факт, що німецька меншина після першої світової війни висловилася за приєднання Буковини до Румунії, автор вияснює тим, що українці хотіли Буковину, мовляв, поділити надвоє, при чому північно-західня частина з українським населенням мала бути прилучена до Західноукраїнської Республіки. Німці однак не бажали собі розподілу такої органічної цілоти, якою, мовляв, була Буковина, а тому воліли піти з румунами, що висували претенсії на цілу Буковину. Давні півдастрійські відносини автор змалював як ідеальний стан співжиття поміж народами, де кожний має свою культурну автономію та респектує іншу національність. Автор уважає, що Австрія не накидала своєї німецької мови й культури; урядничі та інтелігентські кола самі почували себе в німецькому світі, як у своїм ріднім. Тут треба згадати, що власне під австро-угорським пануванням створився той опортуністичний тип буковинця, що ради білого хліба забував, і хто він і кому повинен віддавати свої творчі сили. Так легко, як німчився під час Австрії, так швидко він румунчився під час румунського панування, змінюючи і своє прізвище і ховаючися з своїм походженням.

Авторова улюблена думка така, що, мовляв, Буковина це вияв синтези поміж Сходом і Заходом, бо, не спромігшися на власне культурне життя, вона тільки увібрала найкращі орієнтальні та окцидентальні елементи; наявний доказ цієї синтези — буковинські молдавські монастирі та церкви, збудовані у візантійському стилі німецькими майстрами, що ввели в них ряд готичних архітектурних елементів. Алеж терен такого зливання за-

хідного й східного мистецтва куди ширший і переходить далеко поза межі Буковини.

Говорячи про чар та красу буковинської жінки, автор впадає в банальний і плиткий тон західних ілюстрованих журналів. Замало тут сказати про своєрідну свіжість, що не втрачається навіть при найтяжчій фізичній роботі. У родинних відносинах буковинського простолюддя закорінилися деякі звички, притаманні вже Балканам: жінка, переважана роботою й хатньо-господарськими турботами, зазнає ще й зневаги з боку чоловіка. Становище жінки у вищих суспільних колах не є типовим для даної країни.

Цілковитий хаос панує в автора при передачі місцевих назв. Автор згадує, правда, що притримуватиметься форм назв — давніх австрійських, створених польськими урядниками, але ніяк не вияснює, чим виправдати цю анахронічну передачу. В польські форми вмішалася жменька румунських, при чому образ став ще хаотичнішим. Буковинець, що не пережив уже австрійських часів, інколи не впізнає своєї рідної місцевости, якої ніхто так уже не називає і не вимовляє, як подано автором. І тут запанувало те типове німецьке «бесервісерство» стосовно відносин у Східній Європі.

Бажання автора відтворити образ минулого як ідеального стану, за яким він і його земляки зідхають, не дозволило йому представити національні відносини Буковини з належною об'єктивністю. Північна Буковина в нього прилучена не до УРСР, а до СРСР, який туди навів «монголів», а давніх «рутенів» вивіз на Сибір. Популяризація таких легенд нам відома: ми її вже чули у відношенні до Львова. Автор порівнює долю Буковини з долею Німеччини, яку розділено надвоє. Не сказано тільки, по якому боці мала б лежати авторова майбутня «об'єднана» Буковина. Догадливий читач однак сам додумується.

А. Г. ГОРБАЧ

НОТАТКИ

Київський оперний театр у Югославії

На запрошення уряду Югославської Соціалістичної Федеративної Республіки (ЮСФР) і на особисте запрошення президента Йосипа Броза-Тіта в червні цього року у багатьох містах ЮСФР гостював Київський державний академічний театр опери та балету. Як окремо підкреслила югославська преса, це був перший в історії гостинний виступ радянського оперного театру в своєму повному складі в Югославії. Вистави і концерти діячів українського оперного та балетного мистецтва пройшли в таких містах: Београд, Загреб, Любляна, Сараєво, Пула, Дубровник, Пожареваць, Зренянин, Сомбор, Суботича і Руський Керестур. У столицях союзних республік мали місце оперні вистави та балет, в інших містах були влаштовані концертні вечори.

Своє югославське турне Київський оперний театр почав 6 червня в Београді оперою Семена Гулака-Артемовського «Запорожець за Дунаєм». У репрезентативній лужжі засіли Й. Броз-Тіто з своєю дружиною Йованкою, віцепрезидент А. Ранкович, державний секретар закордонних справ К. Попович, державний секретар культури та освіти Я. Випотнік та інші видатні особи. Столичний щоденник «Політика» писав у своїй рецензії, що «українці полонили серця присутніх» і що «після кожної вокальної партії та танцювального виступу зала буквально здригалася від оплесків». Газета повідомила, що «наприкінці спектаклю сцена потопала в квітах» і «протягом 15 хвилин не припинялися овації»; артистам були подані букети квітів від Й. Тіта та його дружини. За лаштунками театру Тіто особисто вітав українських солістів з їхніми успіхами.

Ми мали можливість бути присутніми на всіх трьох вечорах у За-

гребі і хочемо поділитися своїми враженнями з читачами журналу «Сучасність».

Першого вечора йшла опера «Запорожець за Дунаєм». Як відомо, автор скомпонував її рівно 100 років тому: 25 травня (ст. ст.) 1863 вона вперше ставилася з великим успіхом у Петербурзі, опісля в Москві. Для нас, українців у столиці Хорватії, цей вечір став справжнім святом української музичної культури: своєю життєрадісністю, правдивістю образів та виразністю музики опера зробила велике враження на загребських глядачів, що палкою гордістю сповнило наші серця. Виступи співаків-солістів, хорового ансамблю і танцюристів постійно переривалися та супроводжувалися хвилюючою бурею тривалих оплесків, які після кінцевої сцени, коли виведено український козацький танець, перейшли в бурхливу овацію всієї залі.

В головних ролях виступали баритон В. Герасимчук, меццо-сопрано Л. Лобанова, сопрано К. Радченко і тенор В. Третяк. Оркестрою бездоганно диригував В. Колесник, який здобув заслужені симпатії загребської публіки; те саме стосується хормайстра В. Пащенко.

Оформлення сцени — біла хата під солом'яною стріхою і біля неї широкий Дунай — промовисто підкреслювало невимовну тугу запорозьких козаків за «милим рідним краєм», звідки вони чекали добрих вістей...

Другого вечора ми мали нагоду бачити балет «Дон Кіхот» на музику Л. Мінкуса. Треба сказати, що балет був виконаний з кожного погляду досконалим. Відомо, що слов'яни мають окремий талан і демонструвати, і сприймати балетне мистецтво. Це міг спостерегти кожний неупереджений та безсторонний

глядач і на загребській сцені, і в залі глядачів. Усі, що брали участь у виконанні балету, були знаменито вишколені і показали балетне мистецтво високої класи. Солісти не губилися в масових сценах, а одночасно вони не виокремлювалися своєю індивідуалізованою технікою — над усім ансамблем панували повна гармонія і висока строга дисципліна. Найвище визнання здобула прімабалерина О. Потапова, яка на бажання залі мусила повторити окремі виступи. Публіка була просто фасцинована бравурністю її танцювального мистецтва. Р. Візиренко-Клявин був її рівноцінним партнером, зокрема у відомому фрагменті «*pas des deux*».

Знамениту підтримку мав балетний ансамбль в оркестрі. А лаштунки, костюми і все сценічне оформлення свідчили про високий художній смак, нагадавши глядачам давню Іспанію та її культурну творчість.

Не тільки загребці, але й югослави в цілому вперше побачили на сцені оперу Петра Чайковського «Мазепа», що була поставлена в Хорватському народному театрі як третій спектакль Київського державного театру опери та балету ім. Тараса Шевченка. Саме цим твором був продемонстрований весь творчий стиль і художні можливості ансамблю. Солісти, хор та оркестра творили одну висококваліфіковану цілість. Окремо відзначити треба Т. Пономаренко в ролі Марії, Д. Гнатюка в ролі Мазепа та А. Кікота — Кочубея. І знову розкішні костюми та оформлення сцени полонили око глядача. Велике враження викликали масові народні сцени, в тому числі і «Полтавський бій», де оркестра дійшла свого завершення.

Через усі три дні театр був ущертв заповнений. Квитки на всі вистави (не тільки в Загребі) були вже задовго до приїзду киян розпродані і їх досить важко було дістати. Публіка з нечуваним ентузіазмом вітала українських артистів і нагороджувала їхні виступи — скаже-

мо без будь-якого перебільшення — справжньою бурею оплесків. Після закінчення кожного спектаклю глядачі ніяк не хотіли залишати залу і примушували артистів поновно появлятися на сцену.

Після закінчення турне по Югославії ансамбль у повному складі (понад 360 осіб) був прийнятий президентом Й. Тітом у його літній резиденції на Бріонському острові. За час свого перебування в Югославії Київський оперний театр дав 11 вистав і 12 концертів, на яких побувало (як писала югославська преса) понад 60 тисяч глядачів. Крім цього, сотні тисяч бачили ці виступи на блакитних екранах телевізорів, а мільйони мали можливість послухати їх у радіо.

*

Окремо хочемо відзначити виступ наших мистців з України перед бачванськими українцями в Руському Керестурі. До цього центру українського життя в Бачці (до речі, Р. Керестур має тільки 7 тисяч жителів) 9 червня прибула тільки одна частина ансамблю, щоб дати там свій концерт. Для бачванців це була незабутня неділя. Важко уявити собі більшу щирість та гостинність, з якою були прийняті українські артисти, що принесли з України давню народну пісню і свою братню любов. Керестурці піднесли українським мистцям багато подарунків, засипали їх квітами і частували по своїх хатах. Коли довелося прощатися з гостями, то цим прощанням не було кінця. Народ і артисти разом відспівали пісню «Розпрягайте, хлопці, коні», а артисти — цим разом окремо — попрощалися з багатотисячним господарем тужливою мелодією «Ой, хмелю, мій хмелю».

Тригитжневе перебування Київського театру опери та балету дало інтелігенції та любителю вокального і балетного мистецтва в Сербії, Хорватії, Словенії і Боснії нагоду познайомитися з духом культурної творчості українського народу і пізнати одного з своїх слов'янських братів, так мало відомого, на жаль,

народам Югославії. Молитва з опери «Запорожець за Дунаєм» — «Владико неба і землі» — могла, мабуть, з'ясувати їм дуже багато... 22 червня мав місце заключний кон-

церт у Београді, а 25 червня вітала наших артистів з їхніми успіхами столиця України.

Загреб, кінець липня 1963.

Василь КАЙДА

Відгуки югославських мистців

Соліст Београдської опери **Божидар Милосавлевич**:

«Константувати, що ансамбль Київського театру опери та балету імені Т. Г. Шевченка являє собою колектив незвичайних артистичних якостей, — це значить підвести спільний знаменник під тим багатством вражень, які справила зустріч з чудовими майстрами сцени.

«Між тим, крім цієї безперечно точної оцінки позитивних якостей театру, ми не можемо не згадати про найважливіше, в чому переконалася югославська публіка: українські майстри — це взірць передового підходу до мистецтва...

«Особливо велике враження справило виконання опери „Мазепа“, досі майже невідомого в Югославії твору Петра Ілліча Чайковського. Вона являє собою захоплюючу демонстрацію піднесеного мислення. Твір великого російського композитора знайшов в ансамблі Київського оперного театру свого гідного інтерпретатора. А щодо београдської публіки, то можна сміливо сказати: для неї ця вистава була подією десятиріччя».

Композитор Ніколо Герцего-нця:

«Кожну людину і особливо артиста хвилює зустріч з новим художнім зверненням, з новою художньою подією. А зустріч, що відбулася з артистами театру опери та балету імені Тараса Григоровича Шевченка, була для мене особливо хвилюючою з багатьох причин. По-перше, театр показав твори, які в нас ще не виконувалися. Подруте, прийшли незвичайні артисти-виконавці... Це артисти, чий творчу традицію ми особливо цінуємо, ар-

тисти народу, який був нам завжди дорогий. Народу, який завжди викликав у нас захоплення своїм бойовим героїзмом і трудовими подвигами, народу, який був особливо близький нам у ті дні, коли ми вели вирішальну битву не на життя, а на смерть проти нашого спільного ворога.

«Можливо, що почасти чекали більшого, можливо, почасти були в більшому захопленні, ніж сподівалися... Не чекайте від мене сухого, „академічного“ критичного і претенсійного міркування абож звичайних компліментів. Я хочу сказати просто, від широго серця, як глядач і працівник мистецтва нашої країни, який бажає висловити подяку за велику культурну подію.

«Мені хотілося б підкреслити: запалює, буквально зачарує цей чудовий колектив — чи то йдеться про виконавців найвищого рівня, наприклад, Гнатюка, Лобанову, Кікота, Калиновську, Потапову, Бізиренка-Клявіна, Круглова та інших, чи то стосується артистів ансамблю в цілому. Мене зачарували дві речі. Вже з першого погляду в усіх артистів помітна впевненість, з якою вони підходять до оволодіння художньою майстерністю, любов до своєї професії. Ми відчуваємо, що ці мистці виконують свій артистичний труд радісно, з великим ентузіазмом...

Всі українські артисти без винятку випромінюють радість, яка падає в творчому ентузіазмі, радість за себе, за інших, за публіку, за нас, за кожного зокрема. Всі мають неоціненні якості справжніх арти-

стів, які віддають свою художню майстерність у дар глядачеві і слухачеві безкорисливо, від щирого серця. Яким би цей дар не був — великим чи маленьким, — але переданий з любов'ю, він являє собою промінь світла, що завжди розвіюватиме сум і самотність того,

кому він піднесений. І такий дар, такий великий, багатий дар, що його ми одержали від цього художнього колективу, буде завжди сяяти перед нами як світло соняшних променів з українських пейзажів, якими я уявляв їх собі в дитинстві, читаючи оповідання Гоголя».

В глибокому смутку повідомляємо читачів нашого журналу та всю українську громадськість на батьківщині і на чужині, що у Філадельфії (США), в неділю 25 серпня 1963, об 11 год. 25 хв., після важкої і довгої недуги помер на 84 році життя

ВОЛОДИМИР ВІКТОРОВИЧ ДОРОШЕНКО

постійний співробітник журналів «Сучасність»
та «Українська літературна газета».

Покійний народився 3 жовтня 1879 в Петербурзі в сім'ї військового лікаря; свої дитячі та юнацькі роки провів на Полтавщині. Він був основоположником Української студентської громади в Москві, членом РУП, а опісля — УСДРП. Переслідуваний російською поліцією, виїхав у 1908 до Львова, де до 1944 працював у бібліотеці НТШ, з 1937 як директор цієї бібліотеки.

1913 став членом Українського наукового товариства в Києві. Напередодні першої світової війни належав до засновників Союзу визволення України і був членом його президії. 1925 став дійсним членом Наукового товариства ім. Т. Шевченка, а згодом також українських наукових інститутів у Берліні та Варшаві.

1944-1949 проживав на еміграції в Західній Німеччині, звідки переїхав до США. На еміграції став дійсним членом Української вільної академії наук.

Покійний був одним з найкращих українських бібліографів, співпрацював у багатьох українських періодичних виданнях на рідних землях і на еміграції.

Вічна пам'ять видатному науковцеві, зразковому громадянину і великому патріоту та борцеві за державне визволення України!

Українське товариство закордонних студій

З М І С Т

Остап Тарнавський. З циклу «Вірші про реальність»	3
Олекса Ізарський. Ранок	6
Олександр Довженко. Китайський святий	50
Ярослав Рудницький. В країні Франца Йосифа II	52
Мирослав Прокоп. Ще одна американська пропозиція порозу- міння з СРСР	57
Роман Рахманний. Українська міжнародна політика з позиції власної сили	76
Андрій Жук. Михайло Русов і його батьки	102
Осип Кравченко. Ще про «українське питання в Англії 50 років тому»	113
Критика і бібліографія. Чи справді позацензурний «Кобзар» 1840? (Б. Кравців) — Повесть про бойківське село 1940 (О. Горбач) — Німецька ілюстрована крає- знавча книжка про Буковину (А. Г. Горбач)	118
Нотатки. Київський оперний театр у Югославії (В. Кайда) — Відгуки югославських мистців	124
Посмертна згадка	127

Адреси наших представників

Австралія: Fokshan Library
& Book Supply
1 Barwon Street
Glenroy W. 9, Vic.

Аргентина: Cooperativa de Credito
«Renacimiento»
(para «Suchasnist»)
Maza 150
Buenos Aires

**Велико-
британія:** S. Wasylko
52, Johnson Road
Lenton, Nottingham

Канада: I. Eliashevsky
118 Medland St.
Toronto 9, Ont.

США: G. Lopatynski
875 West End Ave,
Apt. 14b
New York 25, N. Y.

Франція: M. Soroczak
Cité Pierre Courant
Bel—Horizon
St. Etienne, Loire

Швейцарія: Dr. Roman Prokop
Mottastr. 20
Bern

Швеція: Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн
просимо надсилати безпосередньо
на адресу видавництва.

Адреси для вplat:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
München 2, Lenbachplatz
Kto Nr.: 80165

Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278

ДАРУНКОВІ ПОСИЛКИ ДО СРСР З НАПЕРЕД ОПЛАЧЕНИМ МИТОМ

LINDEX рекомендує:

Подумайте вже тепер про Різ-
двяні свята!

Подбайте своєчасно про різ-
двяні подарунки для своїх бать-
ків, родичів та приятелів в СРСР.
У час перед цими святами пошта
перевантажена посилками.

Так, як досі:

LINDEX висилає подарунки, за-
готовлені самими Вами.

LINDEX має на своєму складі ве-
ликий асортимент до-
броякісних товарів у ви-
гідних для Вас цінах.

LINDEX є посередником у заку-
півлі доброякісних ра-
дянських товарів, що їх
отримають Ваші родичі
та приятелі в СРСР без-
посередньо на місцях.

Адресата не обтяжують жадни-
ми коштами!

Вимагайте проспекти та інфор-
мації від:

LINDEX GmbH

8 München 27, Rauchstr. 5

Tel.: 48 16 27 — 48 13 75 — 48 20 38

Появилось 8 (70) число

DIGEST

OF THE SOVIET UKRAINIAN PRESS

за серпень 1963

Держава і право — Комуністична
партія Радянського Союзу — Ко-
муністична партія України — Еко-
номіка — Сільське господарство
— Промисловість — Наука —
Школи — Література — Преса і
видавництва — Короткі вістки.

Ціна: одно число 1.50 дол.; річна
передплата (12 чисел) — 15 дол.,
два роки — 25 дол., три роки —
30 дол.

АДРЕСА: „PROLOG“

875 West End Ave. Apt. 14 b
New York 25, N. Y.
U. S. A.

